

Alapismeretek a cigány, roma közösségekről

Alapismeretek a cigány, roma közösségekről

Magyar Cserkészszövetség
Budapest

© Magyar Cserkészszövetség, 2018
A kiadvány kereskedelmi forgalomba nem hozható!

Készült a Magyar Cserkészszövetség EFOP-1.3.6-17-2017-00001 azonosítószámú
Imre herceg terv – közelebb egymáshoz című projektjének a keretében.

Szerkesztette:
Cserti Csapó Tibor

Lektorálta:
Forray R. Katalin

ISBN 978-963-8305-46-6

Kiadó: Magyar Cserkészszövetség
A kiadásért felel: Pótor József, MCSSZ országos ügyvezető elnök
Készült a Kornétás Kiadó Kft. gondozásában
Felelős vezető: Pusztay Sándor ügyvezető igazgató
Műszaki szerkesztő: Odler Péter
Nyomta a Séd Nyomda Kft.
Nyomdavezető: Katona Szilvia ügyvezető igazgató

Tartalom

Előszó	7
NAGY PÁL Vázlat a magyarországi cigányság történetének értelmezéséhez	11
NAGY PÁL Cigány csoportok Magyarország történetében	41
ORSÓS ANNA A cigányság nyelvi csoportjai – szociolingvisztikai megközelítésben	69
LAKATOS SZILVIA A romani nyelv a kutatás és az oktatás tükrében	87
CSERTI CSAPÓ TIBOR A cigányság a szociológiai vizsgálatok tükrében	107
VARGA ARANKA Esélyegyenlőség a cigányság körében – korlátok és lehetőségek	131
TRENDL FANNI Szocializáció és a magyarországi cigányság iskolázottsága	149

Előszó

Szerkesztőként nagy örömmel üdvözljük egy ilyen kiadvány létrejöttét, amelyet kézbe vesz az Olvasó. Nem egyedülálló kezdeményezésről van szó, hiszen az elmúlt évtizedekben különböző kutatóműhelyek és kiadók gondozásában számos hasonló munka került az olvasóközönség elé, amelyek bepillantást adtak a hazai cigány közösségek szerveződésébe, társadalmi helyzetébe, kultúrájába, ezáltal megpróbálva oldani azt az évszázadok óta jellemző ismerethiányt, vagy felületes ismeretekből táplálkozó sztereotip, előítéletekkel átszőtt, sematikus gondolkodást, ami nem csak Magyarországon, de a kontinens minden országában jellemzi a többségi társadalmat és határozza meg a cigány csoportokhoz való távolságtartó, kirekesztő viszonyulást.

Az, hogy a cserkész közösség is nyitottan viszonyul a cigányság felé, mindenképpen hasznos lehet mindkét fél számára. Hiszen a hazai öregedő és fogyatkozó létszámú társadalmunkban a fiatalos cigány közösség e téren is fontos utánpótlás bázisa lehet a mozgalomnak, de a cigány, roma fiataloknak is fontos a cserkészek által ápoltt értékek, normák, minták megismerése.

Európában több évtizede az egyik legfeszítőbb társadalmpolitikai kérdés a multikulturális társadalmak helyzete, a párhuzamos kultúrák elkülönülése – kapcsolódása, az esélyegyenlőség, méltányosság, társadalmi inklúzió kontra asszimiláció ügyei.

Hazánkban ezt a problémakört – a térség más államaihoz hasonlóan – történelmi okokból kifolyóan leginkább a cigány, roma, illetve a többségi társadalmak érintkezésének és konfliktusainak, valamint megoldási kísérleteinek és azok eredménytelenségeinek története képviseli legmarkánsabban.

A cigány, roma csoportok a kora középkortól velünk élnek, de ezt az együttélést a közelmúltig a kirekesztés – kirekesztődés jellemezte inkább, s a cigányság elég marginálisan tudott csak bekapcsolódni a társadalmi-gazdasági folyamatokba, a társadalmi élet szerves vérkeringésébe.

Öröndetes azonban, hogy a rendszerváltás óta eltelt negyed évszázad során számos olyan pozitív kezdeményezés, részben központilag irányított folyamatok, másrészt a civil társadalom és a cigány közösségekben elindult belső folyamatok generálódtak, amelyek a társadalmi élet számos területén elindították a közeledést. A teljesség igénye nélkül: érezhető ez a közoktatás területén (cigány kisebbségi programok, tanodák, Arany János tehetséggondozó program, Gandhi Gimnázium, pedagógus-továbbképző programok, stb.), a felsőoktatás is nyitott a hátrányos helyzetű roma fiatalok irányába (PTE Romológia Tanszék, romológiai ismeretek a pedagógusképzés számos területén, Wlislócki Henrik Szakkollégium, stb.), s megjelentek kezdeményezések a foglalkoztatás,

a lakhatás, vagy éppen a cigány népesség rossz szociális helyzetéből adódóan nagyon elmaradott egészségügyi mutatóinak javítása terén. Megfigyelhető, hogy a kisegyházak hogyan nyitottak a roma közösségek felé, s az utóbbi időben elindult ez a történelmi egyházak esetében is, amelynek jó példája a Keresztény roma szakkollégiumi hálózat az ország különböző egyetemein.

A cigány népesség egyre szélesebb rétege tud tehát bekapcsolódni a társadalom „normális” életébe, tanulnak tovább, érettségit szereznek, diplomásokká és értelmiségiekké válnak. Róluk keveset tud a többségi társadalom, többet hallunk a szociális problémákról, a munkanélküliségről, a szocializációs eltérésekről, a szegregációról – amelyek természetesen létező jelenségek, s sajnos a cigány, roma népesség széles rétegét érintik még napjainkban is. Kétségtelenül elindult egyfajta középosztályosodás¹, amely nem újkeletű jelenség, legfeljebb a szocialista évtizedekben, pláne az azt megelőző korokban kevesebb szó esett ezekről a tendenciákról. Nagy Pál írásai a kötetben részben ezeket a történeti folyamatokat mutatják be, illetve a cigánysággal kapcsolatos történeti források fellelhetőségének, kezelési problematikájának kérdéseibe engednek bepillantást.

Az együttélés, az előítéletek oldásának fő terepe a megismerés. Ebben, a fejünkben élő sematikus toposzok elosztatásában segíthet a kötet többi írása is. Sokat beszélünk a cigány kultúráról, s gyakran tapasztalható e kultúra a társadalmi folyamatokra gyakorolt hatásainak eltúlzása, minden okozat átetniczálása, s kulturális gyökerekhez történő visszavezetése (egészségügyi helyzet, iskolai nehézségek, munkaerő-piaci kiszorulás, területi elkülönülés, de még a népesedési kérdések esetében is megjelenik egy ilyesfajta okkeresés), pedig sok esetben inkább a társadalmi réteghelyzet, a szociális háttér, az életkörülmények mezején kellene keresnünk a válaszokat. Egy ilyesfajta toposzt igyekszik elosztatni a demográfia területén *Cserti Csapó Tibor* írása, emellett bepillantást enged a cigány, roma közösségek szociológiai helyzetének vizsgálati területeire.

A kultúra vizeire evez *Orsós Anna*, aki áttekintő megközelítést ad a hazai cigányság belső tagozódásáról és ezeknek a csoportoknak elsősorban a nyelvi, nyelvhasználati sajátosságairól, majd a következő tanulmány *Lakatos Szilvia* tollából az egyik legtradicionálisabb magyarországi (és európai) csoport, az oláh cigány beszélők nyelvének sajátosságairól ad átfogó szociolingvisztikai képet.

1 Ld. erről: Forray R. Katalin (2018): A cigányság középosztályosodása, http://www.academia.edu/34932664/A_cig%C3%A1nys%C3%A1g_k%C3%B6z%C3%A9poszt%C3%A1lyosod%C3%A1sa

Forray R. katalin – Orsós Anna (2016): Roma jövő magyarországon. Education, 25. évf. 4. sz., http://epa.oszk.hu/01500/01551/00098/pdf/EPA01551_educatio_2016_4_516-526.pdf

Varga Aranka írása az esélyegyenlőség elméleti kérdéseit, illetve azoknak a gyakorlatban történő megvalósulási lehetőségeit és korlátait mutatja be. *Trendl Fanni* pedig a szocializáció kérdéseit, a hazai cigány, roma népesség iskolázottságával kapcsolatos kutatások eredményeit, illetve a szocializáció és az iskolázottság összefüggéseit elemzi záró tanulmányában.

Nem teljes körű a kötet által felkínált tudományos megközelítések spektruma, de mindenképpen hasznos olvasmány lehet a cserkész közösség számára (hiszen ők az elsődleges célcsoport), de bármely olvasó hasznos információkat nyerhet cigányokról, romákról, együttéléstről. A tanulmányok azonban bőségesen kínálnak fel további szakirodalmat azok számára, akik mélyebben szeretnének elmélyülni egy-egy témakörben.

Az írások elsősorban a fiatal és idősebb felnőtt korosztály számára értelmezhetők, hiszen a szerzők olyan tudományos megközelítéseket alkalmaznak és ebből kifolyólag szaknyelvi fordulatokat használnak, amelyek talán a gyermekeknek még nehezen kezelhetők.

A szerkesztő

NAGY PÁL²

Vázlat a magyarországi cigányság történetének értelmezéséhez

BEVEZETÉS

A történetiség minden humanióra alapja. Az emberi cselekedetek, az emberi társadalom és bármely humán jelenség megértésére törekvő tudomány számára az értelmezés kereteinek kialakításában nélkülözhetetlen a történetiség. A történettudomány szerepe olyan a társadalomtudományokban, mint a matematika a természettudományokban.

A történelem tényleges, elmélyült ismerete forrásszintű ismereteket jelent. A forrásszintű ismeretek megszerzésének alapja a források megszólaltatása. Ehhez rendelkezni kell a szükséges forrásértelmezési, forráskritikai eszköztárral. A forrásfeltárás, a forráskritika és a forráselemzés olyan alapvető és nélkülözhetetlen eljárások a történészek számára, mint a szociológusoknak és a kulturális antropológusoknak az interjú, a kérdőív vagy a résztvevő megfigyelés.

A történelem kutatása az emberi társadalom és az emberi jelenség totális megismerésének egyik ösvénye, tárgya az emberi múlt egésze. A történeti kutatásban a valóság, a tárgyyszerűség és az igazság háttérbe helyezése nem lehet követhető út, s nem fogadhatjuk el a kognitív orientációk rovására az érzelmi és politikai orientációk, az ideológiaalkotás elsőbbségét.

Még mindig gyakran felbukkan az a téves elképzelés, hogy a cigány csoportok történetéről nincsenek források. A közelmúlt európai és hazai kutatási eredményei ezt egyértelműen megcáfolták. Magyarországon levéltárosok, muzeológusok és egyetemi kutatók több konferencián és az eredményeket összefoglaló köztudósított kötetekben igyekeztek a hazai cigány népesség történetéhez hozzájárulni forrás- és esettanulmányokkal (pl. Márfi – Kosztics 2005, 2009). Jelen sorok írója több évszázadot átfogó forrásválogatást tett közzé (Nagy 2011), az utóbbi három évben pedig hiánypótló forráskiadványok jelentek meg az egyházak és a cigányok kapcsolatának történetéről (Landauer 2016), valamint az államszocializmus cigánypolitikájáról (Hajnáczy 2015). Tíz évvel ezelőtt elindult a megyei léptékű forráskiadás is (Kereskényiné 2008, Kardos 2008, Nagy 2010, Nagy 2015a).

2 történész, Miskolci Egyetem

A forráshiányról kialakult tévedéshez hasonlóan problematikus az a nézet, amelyik a cigányokról fennmaradt forrásokat nem tekinti hitelesnek, de legalábbis egyoldalúnak tartja, mivel nem a cigányok, hanem a környezetük hozta létre azokat. Az ún. történelem nélküli, illetve hosszú időn át írásbeliség és saját értelmiség nélkül élő népek történelmének kutatásából vett párhuzamok cáfolják ezt a vélekedést. Magyarország történelméből megemlíthetjük a besenyőket, a jászokat, s párhuzamként állítható a magyarság korai története is, amelyet szintén „külső” forrásokból kénytelenek rekonstruálni a történészek. (A cigány történelem értelmezésének és kutatásának további elméleti és módszertani vonatkozásairól, illetve a hazai cigánykutatások historikus aspektusairól l. Nagy 2011, Nagy 2015b). Meggyőződésem, hogy a széleskörű forrásfeltáráson alapuló, a megismerést szolgáló kutatás az eddigiektől eltérő szemlélethez vezet(het).

A dokumentumok elemzése azt mutatja, hogy az elmúlt évszázadok európai és magyarországi történelméből cigány gyűjtőnéven ismert emberek sem történeti, sem néprajzi, sem szociológiai szempontból nem írhatók le homogén, differenciálatlan entitásként. A cigány embereket, illetve csoportokat a történelem folyamán nem ugyanazok a kritériumok tették cigánnyá (Nagy 2008). A cigányok történelmének eseményei és történései nem tekinthetők kizárólagosan a környezetük előítéletességének következményeiként; annak belátása nélkül, hogy a cigányok gazdasági és társadalmi helyzetében bekövetkező változások ugyanazoknak a mozgásoknak a következményei, mint amelyek a népesség többi részét is érintik, a mai helyzet sem érthető meg. A cigányok történelme nem írható le egynemű, azonos ütemű mozgásokkal; azonos időben egy-egy csoport kisebb közösségei földrajzilag is eltérő helyen tartózkodtak, egyazon időben a cigányokkal nem feltétlenül ugyanaz történt; a cigány történelem csak úgy érthető meg, ha elhatároljuk a változások és a stratégiák csoportok, közösségek, családok és egyének szintjén értelmezhető modelljeit. A magyarországi cigány csoportok történetének megismerésére irányuló saját kutatásaim fontos részterületét képező forráskiadások legelemibb szakmai tapasztalata, hogy a történelmet spanyolcsizmába szorító műltszemlélet meghaladható. Ez az írás ehhez kíván néhány támpontot nyújtani.

ÉRTELMEZÉSEK, TENDENCIÁK

Magyarországon az a felfogás a legelterjedtebb és legelfogadottabb is, melynek képviselői „közös tulajdonságok és objektív jellemvonások alapján értelmezik a roma identitást”. Ezen belül Binder Mátyás (2014) további három irányzatot különít el: 1.) a cigányok mint történelmi diaszpóra (több, magyarul is megjelent munka szerzője sorolható ide: Angus Fraser, Ian Hancock, Donald Kenrick); 2.) az életstílusra és viselkedésre irányuló értelmezés; 3.) a biológiai ro-

konságot előtérbe helyező megfogalmazás. Ez utóbbi két megközelítés ugyan többnyire a korszerű tudományosság alapvető kritériumainak sem felel meg, mégis tetten érhető a hazai tudományos (vagy annak gondolt) munkákban, sőt jelenleg dominánsnak mondható. Sajátos ellentmondás, hogy az itt említett értelmezés-csoportba sorolható hazai szerzők, élesen ellenkező következtetésekre jutnak, némelyek a cigányokat kizárólagosan üldözések áldozatainak, mások viszont kulturális önsorsrontónak állítják be.

Kevésbé elterjedt, kevésbé elfogadott, főként pedig kevésbé megértett megközelítés szerint a „roma”/”cigány” egy konstruált kategória, nem pedig egy létező entitás. Az ide sorolható szerzők a roma/cigány identitást nem a biológia, származás, életforma vagy egyéb csoportkarakterek felől próbálják értelmezni, hanem ún. klasszifikációs küzdelmek eredményeként (pl. Michael Stewart, Judith Okely, David Mayall, Leo Lucassen, Ladányi János, Szelényi Iván). Ezt az irányt szokás konstruktivistának nevezni, Barth, Brubaker és más szerzők ún. etnicitás elméletein alapul (Bromley 1976, Barth 1996). A konstruktivista irányzat az „etnicitást” változó dinamikus jelenségként értelmezi. Ebben a megközelítésben az etnikai identitás a társadalmi szerveződés velejárója, nem pedig a „kultúra valamely ködös kifejeződése,” az etnikai csoportokról pedig nem érdemes úgy beszélni, mintha azok éles körvonalakkal rendelkező, belsőleg homogén valódi entitások, tartós kollektívák lennének. Binder Mátyás ezzel foglalkozó tanulmánya nyomán érdemes megemlíteni a svéd antropológus, Thomas Eriksen (2006) nézetét, mely szerint az etnicitás akkor tűnik fel, amikor a kulturális különbségek valamiért relevánssá válnak a társadalmi interakciókban, ezért a társadalmi élet szintjén kell tanulmányozni, nem pedig a szimbolikus kultúra szintjén.

Az európai, illetve magyarországi történeti forrásokban a 16. század óta a „cigány” fogalma is kétféle értelemben fordul elő:

1./ Cigány az, aki annak született. Azaz beleszületett egy közösségbe, s ez teszi cigánnyá, akár belső, akár külső meghatározás alapján számít cigánynak az a közösség adott történelmi térben és időben.

2./ Cigány az, aki azzá vált, illetve úgy néz ki. Ennek az értelmezésnek nem elsődleges és nem kizárólagos kritériuma a fizikai antropológiai kinézet (bőrszín, haj, stb.), a szociális karaktert, a társadalomban elfoglalt helyet kifejező vizuális jelek összességét foglalja magában. Ez gyakran a társadalom olyan tagjaira is kiterjesztődött, akik nem cigány közösségbe születtek.

A történeti forrásokban sohasem határozták meg a „cigány” fogalmának differentia specificáját (megkülönböztető sajátosságait). Logikailag a legközelebbi nem-fogalom alkalmazásával írták körül és különféle karakterjegyeket társítottak hozzá attribútumként (elválaszthatatlan tulajdonságként). A megkülönböztethetőséget és egyediséget kifejező egzakt definíciók nem születtek, olyan időszakokban sem, amikor nem volt egyértelmű, hogy pontosan ki szá-

mít cigánynak. A vándorló, kóborló, csavargó kategóriájába nem csak cigányok voltak besorolhatók, miként az otthontalanság gyakorta előítéletes fogalmát sem lehetett kizárólagosan cigányokra vonatkoztatni.

A 16. század óta, amikor a források cigányokról szóltak, gyakran olyan embereket is cigánynak neveztek, akik nem születtek cigánynak, másképpen szólva nem voltak „igazi” cigányok. Ugyanakkor gyakorta nem tudták, hogy valaki cigány, vagy ha tudták is, akkor sem sorolták feltétlenül a cigányok közé. A forrásokban cigányként megjelenő emberek és csoportok nem szoríthatók bele ugyanabba a modellbe, mert különböznek egymástól identitásuk kritériumaiban. Történeti szempontból tulajdonképpen nem egyetlen, hanem többféle cigány identitásról beszélhetünk, illetve a kritériumok összekapcsolódásának különös variációiról (Nagy 2003).

A fogalmi kettősség, az ellentmondások sajátos társadalomtörténeti folyamatokkal magyarázhatók, s összefüggnek az akkulturációval és az asszimilációval, melyben cigányok megszűnhetnek cigánynak lenni, illetve nem cigányok cigánnyá válhatnak. A forrásokban kimutatható kettősség átöröklődött a modern szakirodalomba, s megjelenik a „ki a cigány?” kérdésben megfogalmazott definíciós problémában is. A modern tudományok is megkíséreltek választ adni arra, hogy mi teszi cigánnyá a cigányokat, s a lehetséges válaszokból többféle paradigma (bizonyításra vagy összehasonlításra alkalmazott minta) alakult ki (Törzsök 1998, Szuhay 1999).

A szakirodalomban az együttélés vonatkozásában a fentebb említett kétféle megközelítéssel összefüggésben az európai cigány történelem értelmezésének két alapvető tudományos paradigmája él egymás mellett (Acton 1994):

1./ A szenvedés- és üldözéstörténeti paradigma. E minta szerint a cigányokkal történt múltbeli események és változások par excellence üldözési szándék következményei, a cigányok asszimiláció tárgyai. A cigány történelem elsődleges rendező elve a cigányokkal szembeni, többféle formában megnyilvánuló ellenszenv. A cigány történelem az egységes etnikai képződményt alkotó cigány csoportok környezettel szembeni ellenállásának, a külső kényszerítések alóli menekülésének története.

2./ Az együttélési modellek változásának paradigmája. Ebben az értelmezésben a differenciált, szegmentáris csoportokat, gyakran öntörvényű közösségeket alkotó cigányokat érintő események és változások a társadalmi és gazdasági rendszer belső mozgástörvényeinek tulajdoníthatók. A megvetés és az üldözés nem ok, hanem helytől és időtől függő következmény, amit a modernizációs időszakok, válsághelyzetek, nagy átrendeződések kihívásaira új válaszokat keresve az együttélési modellek újjáépítésére való törekvés válthat ki.

Minden, a cigányok vagy annak vélt csoportok történetére vonatkozó kérdésfeltevés mögött ott húzódik, hogy a cigányok egységes népet alkottak-e

vagy sem, illetve kik azok, akik a cigányok közé tartoztak. Az 1980-as évek első felében az európai cigánykutatásban akkor történt áttörés nyomán több vonatkozásban is átértékelték az összehasonlító nyelvészetből a 18. század óta kifejlődött válaszokat. Judith Okely, Aparna Rao, Lucassen, Willems és mások alapjaiban értelmezték újra a cigányok indiai eredetét, a migrációt, a nyelvi és a társadalmi egység kérdését, hogy egyáltalán kiket tekinthetünk az európai történelemben cigánynak. Magyarországon a Kemény István által vezetett kutatások hoztak új személetet 1971-től (Kemény-Janky-Lengyel 2004), az ún. rendszerváltozás, azaz 1990 után fellendülő kutatásokban pedig Szelényi Iván és Ladányi János (2004) strukturalista elmélete lett meghatározó.

A hazai szerzők történeti kérdésekben általában nem tekintenek korábbra a 19. század végénél, közepénél. Pedig az a probléma, hogy kik a cigányok, milyen folyamatok vezettek a cigányok 20. századból és napjainkból ismert helyzetének kialakulásához, összefügg a cigány etnoním kifejlődésével, a paraszti társadalom változásaival, illetve azok a sajátosságok, amelyek végigkísérik a cigányok történetét, a közelmúlt kutatásaiban és aktuálisan is folyton szembesülünk velük, a két válságos évszázad, a 14. és a 17. közötti időszakban gyökereznek.

Az a teória, hogy a cigány népeiséget társadalmi kategóriának tekintsük J. Okely (1983) nyomán vált tudományos paradigmává. A cigány népeiség kulturális és strukturális meghatározottságának viszonya itthon az ún. underclass vitában is felvetődött, amire Ladányi János (2012) tíz év távlatából azzal tett pontot, hogy a kétféle meghatározottság ütköztetése a tudományterületek módszertani különbözőségéből következik, nem pedig a reális társadalmi folyamatok indokolják. Néhány éve történeti értelmezés elméleti kérdéseit vizsgálva hasonló megfontolásból, Henry Hale (2004) módszertana nyomán azt vetettem fel, hogy a primordialista és strukturalista megközelítéseket együttesen szükséges alkalmaznunk (Nagy 2015b).

Az, hogy a Kárpát-medence cigány csoportjainak történetében évszázadok óta mit jelent konkrétan a mondott kettősség, kevésbé ismert. Saját eddigi munkáimból talán az egyik figyelmet érdemlő momentum, ennek a történeti értelmezése a magyarországi források alapján:

A Kárpát-medence cigány csoportjai és közösségei nem szoríthatók bele kizárólagossággal sem a „szociális cigány”, sem az „etnikai cigány” homogén kategóriájába. A kettősség legalább a 16. század óta kimutatható, a 18. századtól differenciáltan leírható. Cigánynak lenni kétféle: 1.) társadalmi állapot, azaz *conditio/professio*; 2.) etnikai hovatarozás, azaz *gens/natio*. A kettő keveredése, illetve megkülönböztetésének hiánya rengeteg félreértelmezést és fogalmi zavart okoz. A magyarországi cigány csoportok történetének meghatározó tendenciája, hogy a 20. század felé haladva a cigány, illetve cigánynak számító

népesség egyre nagyobb hányadában a szociális meghatározottság válik erősebbé. Ez összefügg a gazdasági és társadalmi folyamatokkal, a 19-20. században a felemás modernizációval és a megkésett polgárosodással.

A mondottakból a „cigány történelem” nem szokványos értelmezése következik. Önmagában való, egységes, külön cigány történelem nem létezik. Ilyennek a konstruálása mindig a jelenkori kívánalmakból adódó visszamenőlegesség. A cigányokra vonatkozó adatok egy helyre gyűjtése és kronológiai rendbe helyezése nem elegendő, az események és folyamatok megértése világtörténeti perspektívát igényel, mert elválaszthatatlanok az általános történeti tendenciáktól. Ezek a tendenciák, hasonlóan napjaink tapasztalatához, általános népességátrendeződésekkel és strukturális változásokkal függenek össze, aminek specifikus eleme a munkaerő átrendeződése, a munkakeresés és a megélhetés érdekében a migráció erősödése. Ebben a perspektívában a 14. század óta „a cigányok” megélhetési stratégiája, ún. vándorlásai és ebből következő sajátosságai, nem valamiféle ősi indiaiságba homályosuló identitásörzés és örök érvényű etnikai változatlanság. „A cigány” a világtörténeti tendenciák, a változási folyamatok keretében sajátos társadalmi reprodukcióval létrejövő összetett jelenség, amelynek értelmezése csak differenciáltan lehetséges.

A 'CIGÁNY' FOGALMA: ETNONÍM VAGY TÁRSADALMI KATEGÓRIA?

A 20. század elejére nyúló nyelvészeti előzmények nyomán Fehértói Katalin (1987) hipotézisként fogalmazta meg, hogy a cigányok tényleges megjelenése előtt előforduló, alakilag a 'cigány' etnonímhoz hasonló szavak egy török vagy szláv eredetű személynévből származnak, amely szigánnak hangzott és eredetileg nem etnikumot jelölt. Olasz nyelvészek hasonló kérdések vizsgálatakor itáliai adatokból arra jutottak, hogy a 'cigány' etnoním nem származhat a görög atszinganoszából, miként az széles körben elterjedt (Piasere 1997). Fehértói Katalin (1987) nyelvészeti eredményeire építve jómagam (Nagy 1998) bőséges okleveles adatok és koraujkori források alapján felvettem, hogy a 'cigány' etnoním kialakulásához vezető nyelvi változások összefüggésben vannak a társadalom változásaival, különösen a Zsigmond-kori átrétegződési folyamatokkal, és a 'cigány' szóban a 15-16. században a társadalmi állapotot és az etnikai hovatartozást hordozó jelentés összetalálkozott.

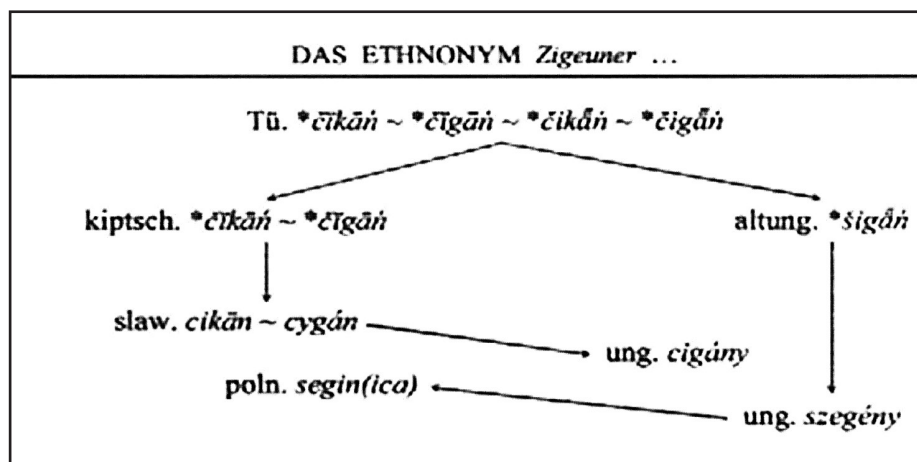
A 'cigány' szóról a legelterjedtebb a közvélekedésben és a tudományban is, hogy a görög atszinganoszából ered. Az is általános, hogy etnonímnek tekintjük, annak ellenére, hogy rengeteg adat ismert nem népnévként való használatáról, illetve annak ellenére, hogy Kelet-Európában pl. sok párhuzamot találunk arra, hogy egy szó népnévként és társadalmi állapot (foglalkozás, tulajdonság, stb.)

kifejezéseként is él egyidejűleg (pl. görög, siftár, stb.). Jelenlegi ismereteink szerint az atszinganosz és a 'cigány' azonosságára vonatkozó adat egy 1553-ban keletkezett, 1576-ban kiadott (Peucer 1576) protestáns szövegben fordul elő (Nagy 2015b). Később, már az indiai eredetelmélet ismeretében előszeretettel fogadta el több szerző is, mert összefüggést véltek felfedezni az atszinganosz szó jelentése (= érinthetetlen) és az indiai kasztrendszer között. Az atszinganosz-teória Franc Miklošič (1874-1878) nyomán terjedt el (Nagy 2015b).

Az itt vázolt probléma nyelvészeti aspektusait Marek Stachowski (2002) a Krakkói Egyetemen publikált, a magyarországi cigánykutatók számára nem ismert tanulmányában pontosítja, bőséges adatolással és meggyőző érveléssel bizonyítva, hogy a 'cigány' etnoním a szegényt, nincstelen, földönfutót jelentő török csikán, csigány szóból fejlődött ki két párhuzamos vonalon: egyrészt török-kipcsák-szláv-magyar szálon vezetett a 'cigány' szó kialakulásához; másrészt török-régi magyar-magyar-lengyel szálon a 'szegény' szó kialakulásához.

Stachowski elméletét összevetve más kutatásokkal, a '80-as évek említett paradigmaváltásával és a magyarországi forrásokkal, megerősíti azt, hogy a középkorban és a korai újkorban cigánynak tekinthető népesség részben a helyi társadalmak legszegényebb, nincstelen rétegeit jelenti, részben pedig az indiai eredetű szegmentáris csoportokból álló bevándorlókat, akiket valószínűleg nem ok nélkül neveztek meg befogadóik egy társadalmi állapotot kifejező szóval. Ebből az is következik, hogy a cigányság egyes szegmentumai nem beszéltek azonos nyelvet és nem jellemezték őket ugyanolyan kulturális minták.

A társadalmi állapotot kifejező szavak egybeolvadása és a kétféle cigány népesség közeledése fokozatosan ment végbe. Magyarországon pl. a 16. századi debreceni városi jegyzőkönyvekben már előforduló 'magyar cigány' megnevezés nézetem szerint nem egy indiai nép asszimilálódott tagjait jelenti, ha-

nem a magyar népességnek a társadalmi állapot szerint 'cigánynak' számító legalsó rétegét. Hasonlóan kell értelmezhetjük a román fejedelemségek cigány népességét is. Amit ma romániai cigány rabszolgaságnak nevezünk, nem egy homogén, bevándorolt etnikum szolgátságba taszításával jött létre, hanem a feudalizmus ottani változatának strukturális sajátossága, amiben fontos elem volt különféle etnikumok keveredése.

A magyarországi források arról tanúskodnak, hogy a társadalmi állapotról utaló különféle kifejezések párhuzamosan éltek, részben azonos, részben azonban eltérő jelentéssel. A helyi eredetű és a bevándorlással keletkezett 'cigányság' kettősségére utal, hogy Révay Péter és Thurzó György 1608. és 1616. évi menleveleiben (Nagy 1998), továbbá Szamosközy István (1570-1612) és Istvánffy Miklós (1538-1615) történeti munkáiban azt olvashatjuk, hogy az egyiptomiakat, illetve az egyiptomiak népét/nemzettségét a köznyelvben, a nép körében nevezik közönségesen cigányoknak, a művelt emberek tudós terminusa az egyiptomi.

Az európai és magyarországi forrásokban olyan gyakran ismétlődnek a keveredésre utaló megjegyzések és annak gondolata, hogy a cigányok az európai társadalmak sajátos alsó rétegeit jelentik, hogy ez nem tekinthető szimplán sztereotípiának, a különféle szerzők lenéző előítéletességének. A hazai szakirodalomban leggyakrabban idézett példa erre Szepes vármegye 1624. évi statútuma: A „*cigányoknak eme egyiptomi nemzetisége*” is, amely egyébként származékára méltó lenne nyomorúsága miatt, „*fölvén a csavargók szokását s nevét is*”, hajdúk módjára felfegyverkezve a népet megsarcolja, a lovakat ellopja és Lengyelországba hajtja (Nagy 1998).

Érdekes további példa, hogy a *Regélő* c. folyóiratban 1839-ben megjelent „A cigányok” c. írás ismeretlen szerzője egy 1579. évi adat kapcsán azt írja, hogy Skóciában hemzsegték a henyék és csatangolók, akik házasság útján összekeveredtek a cigányokkal „*és szokásaikat, valamint életmódjokat is elfogadák*”. Egyik esetben cigányok marginalizálódásáról, másik esetben pedig nem cigány marginális rétegek cigányosodásáról van szó. A kétféle folyamat megítélésem szerint végigkíséri az európai történelmet és a kettő találkozásának jellege eltérő volt az európai régiókban és az egyes országokban. A kettő találkozásának arányai határozták meg, hogy egy-egy közösség beszélte-e a romani nyelvet, illetve milyen arányban jellemezték etnikai, és milyen arányban szociális sajátosságok. Mindez nem egy tisztán etnikus és interetnikus folyamat. Arról, hogy ki a cigány?, tisztán etnikai értelemben értelmetlen beszélni, mindig azok a cigányok egy-egy korszakban, akik annak számítanak, etnikai identitásuk, a fentebb említettek szerint, konstruálódik és nem örök érvényű, nem változatlan. Ennek a problémának a hazai lokális vonásait vizsgálta a 20. században többek között Durst Judit (2006), Ladányi János és Szelényi Iván (2004), valamint Nagy Pál (2013, Nagy2015b).

A CIGÁNYOK MAGYARORSZÁGI MEGJELENÉSÉNEK KÉRDÉSEI

A magyarországi cigány csoportoknak az európai és magyarországi megjelenéséről alapvetően téves kép él, a tudományos értelmezésekben is. Ezt határozottan mondhatjuk, mert a hagyományos képet források alapján mostanra egyértelműen cáfolni tudjuk. Túl azon, hogy a Kárpát-medencében is számolni kell azzal, hogy a nem cigány népesség helyben keletkezett, illetve lesüllyedéssel cigánnyá válhatott, az ún. etnikai, foglalkozási és nyelvi alcsoportokról sem pontos a kép.

A cigány népesség nem alkotott egyetlen közös gazdasági, társadalmi és politikai egységet. Ugyanez igaz egy-egy csoport esetében is. A romungrók, az oláh cigányok és a beások elődei nem alkottak kompakt, homogén egységet, hanem további kisebb szegmentáris (al)csoportokból álltak. Ezeket nem csak a közös politikai, gazdasági koordináció tette csoporttá, legalább ennyire fontos volt a környezethez való viszony, az osztályhelyzet. A gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés, főként a foglalkozások és a nyelv eltérő és hasonló elemeiről beszélhetünk. Utólagosan homogén egységként való értelmezésük ideáltípus, ami a kutatók számára az eligazodást segíti.

A cigányok magyarországi megjelenéséről és a migráció jellegéről a szakirodalomban a hármas hullámteória terjedt el. Ennek lényege, hogy a cigányok három nagy hullámban érkeztek Magyarország területére, a 15-16. században, a 18. század elején a török kiűzését követően, valamint a 19. század derekától az első világháborúig terjedő időszakban. A Coloccitól és más 19. századi szerzőktől átöröklődött elképzelések két szempontból is megtévesztőek:

1./ Pontatlan kronológiát adnak és azt a látszatot keltik, mintha az említett három időszak között nem lett volna a Kárpát-medencében cigány migráció.

2./ Tévesen ítélik meg a migráció jellegét és csoportspecifikumait.

A Balkán és a Kárpát-medence, s ezen belül a román fejedelemségek és Erdély között a 14. század végétől a 20. századig kimutatható egy folyamatos mobilizáció (Achim 2001), melynek keretében többféle etnikai csoport húzódott a Kárpát-medencébe. Politikai változások, háborús események, inségek és járványok hatására időnként hullámszerűvé vált ez a mozgás, de a cigányok esetében alapvonása a kisebb csoportokban történő, lassú áthúzódás, amelynek elsődleges indikátora a piackövetés volt (Fraser 1992).

A migrációval kapcsolatos legelterjedtebb téves klisé, hogy az oláh-cigányok és a beások a 19. század második felében, illetve a 19-20. század fordulóján érkeztek Magyarországra. Miként a kárpáti cigányokra a 14-17. század közötti elnyújtott beköltözés a jellemző, az oláh és beás cigányokra a 18-20. század közötti, nem egyszerre, nem egyetlen irányból és nem egyetlen nagy csoportban történt beköltözés, amely szintén a nagyobb léptékű általános demográfiai folyamat részeként zajlott le. Oláh és beás cigány csoportoknak a 19. század

második felében és a 20. század elején történt beköltözése egy olyan hosszabb folyamat része volt, amely a 18. század első harmadában kezdődött, s a 20. század későbbi időszakában is folytatódott.

A ma ismert három alapvető magyarországi csoport kialakulása a 17-18. század fordulójára megtörtént, és beszélhetünk egy negyedik csoportról is, a német cigányokról, latin nyelvű forrásokban zingari germani. Augustini ab Hortis 1775-76-ban Erdélyben is említ német nyelvű cigányokat (Augustini 2009). A demográfiai adatok alapján igaz, hogy a 19. század közepén jelentős cigány népesség jött az ország területére, de az nem igaz, hogy az oláh-cigányok és a beások megjelenése csak ekkor kezdődött volna. Egyes közösségeik már a 17. század végén itt voltak, mások pedig csak a 20. században jöttek.

A migráció nem volt független a nagyobb léptékű általános demográfiai folyamatoktól, a 14-20. század közötti időtartamban értelmezhető, melynek keretében többféle csoport húzódott a Kárpát-medencébe. A csoportok, illetve azok kisebb szegmentáris elemei nem egyszerre, nem egyetlen irányból és nem összehangolt vándorlás keretében kerültek az országba, hanem időbeli eltolódásokkal és a földrajzi szórtságból következően sok hasonló és sok eltérő kulturális sajátossággal. Az eltolódásokból meghatározó akkulturációs különbségek származtak, amelyek befolyásolták a magyarországi társadalom egészében elfoglalt helyzetet és a belső tagolódást is.

Politikai változások, háborús események, inségek és járványok hatására időnként hullámszerűvé vált a mozgás, de nem csak cigányok változtattak helyet, hanem más csoportok is. Azaz, a cigányok migrációja önmagában nem értelmezhető úgy, mint a Balkán és a Kárpát-medence államok feletti demográfiai folyamatainak speciális jelensége. Gyakori, a 18. század végétől megnövekedett számú népességet érintő módja volt az időszakos munkavállalás. Az Erdélyi Főkormányzóságból Magyarországra ilyen céllal átjövő cigányok számát megbecsülni sem tudjuk, a helyi közigazgatás és az államhatalom sem tudta megfelelően kezelni a jelenséget. Az ilyen jellegű migráció a megélhetési módoknak és a munkavégzésnek abban a rendszerében értelmezhető, amit az etnográfiában vándormunkának neveznek.

Azt, hogy cigány csoportok melyik birodalomhoz, illetve melyik országhoz tartoztak, gyakran befolyásolták társadalmi, hatalmi és geopolitikai tényezők. Az 1630-as és 1640-es évekből ismert adatok szerint Havasalföldről megszökött jobbágyok és cigányok a Barcaságban bújkáltak, azt gondolom, hogy a lesüllyedés elől menekültek és a korábban mondottak alapján cigány voltak társadalmi helyzetüket jelentette, rob=cigány (Beck 1984, Crowe-Kolsti 1991). A 18. században pl. három békekötés következményeként is megtörtént, hogy cigányok (és más etnikai csoportok) határváltozás következtében más országba kerültek: pozsareváci béke (1718), a kücsük-kajnardzsi béke (1774), továbbá a török hábo-

rút lezáró gyurgyevói és szisztovói békeszerződések (1791). Jelentős népességátrendező hatása volt a 18. század második felében Lengyelország háromszori felosztásának is. A 19. században a napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszus (1815), néhány évtizeddel később a krími háború (1853-1856), majd pedig a „keleti kérdés” dolgában összehívott berlini kongresszus (1878) rendezte át a határokat és a népesség eloszlását, az etnikai arányokat. A 20. században szintén jelentősek voltak a területi változások, különösen a trianoni békerendszerek (1918-1920) következményeként (Nagy 2009a). Ennek pl. szerepe volt a 19. században foglalkozásváltásra kényszerült cigányok új csoportjainak létrejöttében, ilyen pl. Romániában és Magyarországon a colári oláh-cigány alcsoport.

A további kutatások során a csoportfejlődés sokféle aspektusát szükséges még vizsgálni, különösen a különféle csoportkategóriákat, valamint a szétfejlődés és a párhuzamos fejlődés szerepét. A 20. században két tendencia figyelhető meg egyidejűleg: egyrészt a csoportközi határok elmosódása és az identitás sérülése, másrészt a horizontális tagozódás bonyolódása és új táji csoportok kialakulása (pl. gáborok, bodócok az oláh cigányoknál; ticsánok, muncsánok, árgyelánok a beásoknál, stb).

Lokális metszetként kövessük a cigány, ezen belül a beás népesség változását Őcsényben (Nagy 2017). Ebben a faluban az 1770-es években 2-3 cigány család élt, kovácsolásból, mezei munkából tartották el magukat, az asszonyok kefét kötöttek és pántlikát csináltak, leginkább azt mondhatjuk, hogy éltek ahogy tudtak. A „teknőcsináló” cigányok az 1837-es országos összeírásban jelennek meg először, de jóval hamarabb költöztek ide. Ezt meg is mondják az összeírásban: Az 50 éves Ignác Péter 1801-ben, a 32 éves Bogdány János 1830-ban, a 28 éves Balogh János 1821-ben, a 70 éves vak Bogdány György 1813-ban telepedett le a faluban. Szervezett, csoportos beköltözésről, letelepedésről nem beszélhetünk, a teknősök külön-külön kerültek ide. Ezek a cigányok 1837 és 1873 között ismeretlen időpontban és ismeretlen okból eltűnnek a faluból. Az 1873-as összeírásban (Nagy 2011) Őcsénynél azt jegyezték be, hogy *„mintegy négy év óta sem állandóan letelepedett, sem vándorló cigányok nincsenek”*. Ennek alapján az elköltözés 1869-ben történt. Valamikor 1873 és 1893 között, pontosan nem ismert körülmények között létrejött egy új teknővájó közösség, amelyről K. László Julianna és Gémes Balázs kutatásaiból tudjuk, hogy tartósan helyben maradt a Pascumnak nevezett Külső-legelőn, jó kapcsolatokat alakított ki a parasztokkal és utódai ma is itt élnek (Kalányosné 2009). Az 1893-as összeírás szerint Őcsény azoknak a helységeknek a sorába tartozott, ahol a cigányok száma legalább 10 % ha a cigányok száma legalább 50 fő, vagy ha nem is 10 %, de legalább 100 fő. Tolna vármegyében Paks, Bata és Őcsény volt ilyen. Őcsény akkori 3734 lakosából 104 volt cigány (2,7 %) (Herrmann 1895). Az 1893-as adatokból nem tudjuk, hogy mekkora volt pontosan a teknővájókhoz tartozó

cigányok lélekszáma Tolna vármegyében. Azt tudjuk, hogy ekkor Ócsényben az összes cigány teknős volt, úgy számítom, kb. 20 család, ami azt jelenti, hogy a Tolna megyei beás cigányok kb. egyötöde itt élt.

Tegyük hozzá, hogy más dél-dunántúli településeken már a 18. század elején megjelentek teknővájó cigányok, pl. Alsószentmártonban, Barcsban, Bátaszéken (Mészáros 2010, Nagy 2010). Megint mások pedig csak az 1940-es évek elején jelentek meg mai helyükön. Egy részletesen még nem ismert vándorlási folyamat indult pl. a 19. század végén Szatmár és Máramaros felől. Magyarország észak-keleti permén haladva több teknős közösség jutott el a Felvidékre a 20. század első évtizedeiben, más-más időpontban. Némelyek helyben maradtak (pl. Szeretva), mások az 1950-es években jöttek át Csehszlovákiából Magyarországra, megint mások eltérő időpontokban, vagy a II. világháború kitörésekor fordultak Dél felé és kerültek mai, zalai tolnai lakóhelyükre (Nagy 2017).

Orsós István egykori szedresi cigánybíró (1954-1966) emlékei alapján rekonstruálható részlegesen egy 10-15, egymással rokon családból álló, faluzó kumpánia Szedresre vezető útja. Majdnem minden évben más helyen töltötték a telet, tavasztól őszig faluztak. Nagy tételben vették a fát, és többféle módon értékesítették a teknőket: maguk vitték a vásárba, elment hozzájuk a kereskedő és megvette, leszerződtek a Faáru Értékesítő Nemzeti Vállalattal, előfordult, hogy egyszerre 100 teknőre is. Nagy mennyiségű pénzt forgattak és okosan kellett gazdálkodniuk. A kumpániát a vojvoda vezette (ezt értelmezi cigánybírónak), de a munkát más, erre specializálódott férfi szerezte. Eredetileg közösségi megrendelések voltak és közösen állították elő a teknőket, majd a családfők önállósodtak. Az 1930-as évektől támaszkodik Orsós István saját közvetlen emlékeire, az előtte lévőkről hallott az idősebbektől. Elmondása szerint 1945-ben Szedresen halt meg egy beás öregasszony 106 éves korában, ő volt a közösségi emlékezet legfőbb forrása.

Feltehetően Erdélyből jött ez a közösség, valahonnan Szatmárnémeti környékéről. Közvetlenül nem igazolható, csak feltételezhető, hogy olyan teknővájók voltak az őseik, akik a 18. században Moldvából, Bukovinából mentek Máramaros, Szatmár, Belső-Szolnok, Közép-Szolnok, Kraszna vármegyékbe. Az adatokból nem állapítható meg kellő biztonsággal, hogy Eperjes környékéről pontosan mikor és miért fordultak déli irányba, és ennek mi volt az oka. Gondolhatunk az I. vh-ra és Trianonra, de nem biztos, mert Orsós István szülei feltehetően a háború előtt születtek, és akkor már Dél felé haladtak. Az Orsós István által említett helyszínek: Ungvár környéke, volt közülük olyan, aki ott katonáskodott. Kassa környéke, Eperjes környéke. Magyarasszlavica, másként Alsóraszslavica vagy Uhorske Slavice, ma Raszslavica Szlovákiában, Bártfától 20 km-re a Szekcső patak bal partján. Orsós István apjának születési helye. Gömörpósvár, ma már nincs, egykori helye és váromja Bükkszék része, He-

ves megyében. Orsós István anyjának születési helye. Marcal, Nógrád megye. Orsós István itt született 1927-ben. Vértesacsba, Zirc, Mezőtúr – idejártak vásárokbba, nem biztos, hogy időztek is ott. Vértesacsba és Zirc beleillik a Tétény felé vezető útvonalba. Tétény (1930 körül), Tápiósáp, Tápiószele, Nagykáta. Nagykátát két módon is említi, tartózkodási helyként és vásáros helyként is. Úgy emlékszik, hogy a férfiak kalapjába tűzött tollat 1939-ben egy magyar árulta a nagykátai vásárban, de telelniük hamarabb kellett itt. Vagyis egy-egy vásárba rendszeresen eljártak. Alsószeintiván, Páhi, Kecel, Dunaszentgyörgy, Paks (Paks alatti szigetet említi), Bölcske, Dunapataj, Szolgaegyháza (1939), Csernyédpusztba (Högyész), Nagydorog (1940), Szedres (1941).

FOLYAMATOK ÉS FORDULÓPONTOK

A fentebb említett kutatási irányzatok és attitűdök visszatérő kérdése európai léptékben és a Kárpát-medence cigány népessége esetében is, hogy a cigány illetve a forrásokban más nevekkel illetett, de a kutatók által cigánynak tartott csoportok egységes etnokulturális közösséget alkottak-e és alkotnak-e ma. A magyarországi cigánykutatás bemutatott (Nagy 2015b) ellentmondásosságát, megfeneklését és beszűkültségét tekintve, fontos arra figyelni, hogy mi az, ami még mindig alapvető hiány. Ilyen hiányosságnak tekinthető a történeti demográfiai források megfelelő feltárása és feldolgozása, különösen a cigány népesség tagolódásának és a magyarországi társadalom egészében elfoglalt pozícióinak vizsgálata. A legtöbb szerző erre a kérdésre csak a mesterségek leíró felsorolásában vagy a cigányokra vonatkozó politikai intézkedések kapcsán figyelt, alapos társadalomtudományos (történetpszociológiai) elemzések ezen a téren csekély számban születtek. A tagolódás vizsgálata is összefügg azzal, hogy a Kárpát-medence cigány népessége történetének egészére vonatkozóan lehetséges-e egységes értelmezési keretet találni.

A hazai cigánykutatásokban visszatérően találkozhatunk két módszertani anomáliával:

1. Sok szerző előfeltételezi egy általános érvényű, a történelemben változatlanul továbbélő egynemű cigány identitás, azonos mintákkal leírható kultúra és egyforma társadalomszerveződési rend létezését és egy-egy közösségben magától értetődően ennek megjelenését véli felfedezni.

2. Más szerzők az egy bizonyos cigány közösségben végzett kutatás tapasztalataikat tekintik érvényesnek a cigányok összességére. Ennek ellentmondásosságára évekkel ezelőtt Patrick Williams és Thomas Acton figyelmeztetett, mondván, hogy egy-egy cigány közösség öntörvényű entitásnak tekintendő, amelynek megértéséhez ad hominem megfontolások szükségesek (Prónai 1995).

Nézetem szerint, ahogy azt már említettem, egyik sem alkalmazható univerzálisan. Megtalálhatónak gondolom a Kárpát-medence cigány csoportjai történetének közös értelmezési keretét, de ennek rugalmasnak és differenciáltnak kell lennie, ezen a kereten belül nem tételezek „a cigányok” összességére érvényes egynemű történeti modellt. A történeti témák tárgyalásánál módszertani alapelvnek tekintem, hogy „a cigányok” összességére érvényes kizárólagossággal nem lehet elméleteket létrehozni, de legalábbis korlátozott ennek lehetősége. A cigány/roma népeiséget, ambivalenciákkal írhatjuk le, többféle érvényesség egyidejű létezéséről kell beszelnünk. Ezt mutatja a cigány népesség helyzetének és tagolódásának vizsgálata is. A cigány csoportok történelme nem egy nomád hajlamú, vándorló kisebbségnek a többségtől elválasztható története, különösen Kelet-Európában. A cigány csoportok a 15. század óta a magyarországi társadalom részeként, környezetükkel szimbiózisban éltek, világképük és viselkedésük eredetét erősen befolyásolták a helyi társadalomból érkező hatások. Gazdasági, társadalmi, jogi és kulturális szempontból is differenciált cigány népeiségről beszélhetünk.

A 15-16. században cigányok és nem-cigányok kölcsönösen elfogadható szimbiózisa jött létre a Kárpát-medencében. Gazdasági alapját a cigányok munkaereje iránti igény jelentette. A cigányok befogadását elsősorban tanult mesterségük, a kovácsolás tette lehetővé. A cigány kézművesek nem a magyar kovácmesterek hiánya, hanem a különleges technológia miatt váltak keresetté. A magyarságnak a honfoglalás előtti időkből megvoltak a fémműves hagyományai. A 15-16. században azonban a cigány kézművesek voltak az egyedüliek, akik szállítani tudták mesterségbeli tudásukat, s nem voltak műhelyekhez kötve. Az üllőjét és szerszámaikat könnyen szállító, a felesége kiegészítő munkáját is használó cigány iparos a nagy mezőgazdasági munkák idején helyszíni szolgáltatást tudott nyújtani, s azonnal megjavította a megrongálódott szerszámokat, így téve magát nélkülözhetetlenné a termelő munka folyamatosságának fenntartásában (Nagy 1998).

A történeti Magyarországon a 18. századtól a csoportosítás és a tagozódás leírásának többféle változata alakult ki, mind országos, mind lokális szinten. A közigazgatási kategorizációk egyrészt a nem cigány környezet cigányokkal szembeni viszonyulását és elvárásait fejezik ki, másrészt adatokat nyújtanak a cigány népesség tagozódásának jogi, foglalkozási, életmódbeli és egyéb vonatkozásában.

Az 1794-es erdélyi országgyűlésen a cigányokat négy csoportba sorolták: kincstári aranymosó cigányok, kincstári fiskális cigányok, magánföldesurak és községek joghatósága alá tartozó cigányok (Herrmann 1893a).

Bereg vármegye 1797. évi statútumában az állandó lakóhely megléte, a mozgás és a megélhetési mód alapján sorolták három csoportba a cigányokat (Kolosváry-Óvári 1890):

1./ Házakban laknak, tavasszal és nyáron családotól faluznak, majd visszatérnek a lakóhelyükre.

2./ Megtelepedettek, házakban laknak, kezük munkájából élnek (de nem mind mezei munkából), tarthatnak lovakat.

3./ Sátrakban lakó kóborlók.

Az 1842/43. évi országgyűlési tervezetben szereplő nyolc kategória a jogi helyzet, a foglalkozási megoszlás és az életmód differenciáltabbá válásáról tanúskodik (Herrmann 1893b):

1./ Letelepedett, falvakban és a városokban mesteremberként élő, *„rendes életmódot”* folytató cigányok.

2./ Csekély számban szintén letelepedett, úrbéres telekkel rendelkező, földművelésből élő cigányok.

3./ Állandó lakással nem rendelkező, ám konvenciók cselédként *„határozott életmódot”* folytatók.

4./ Kincstári aranyász cigányok.

5./ Taksás fiskális cigányok.

6./ Ideiglenesen megtelepedett cigányok, akiknek telke, földje nincs, a földesurak által épített kunyhókban laknak, *„szabálytalanul”* szolgálnak és alkalmi javadalmat kapnak.

7./ Az előzőekhez hasonlóan a földesurak oltalma alatt álló, alkalmi és ideényjellegű munkákra (sáncásás, házépítés, aratás) elszegődő cigányok, akik *„lakukat szüntelenül változtatják”*. Napszám vagy csekély taxa fejében a telet a földesúri erdőkben silány kunyhókban húzzák ki, tavasszal továbbállnak.

8./ Sátoros cigányok, *„kik a földműveléstől s általában a munkától iszonyodva nem csak vándor, hanem örökös kóbor életet folytatnak”*. Rostakészítéssel és üstfoltozással foglalkoznak, *„de nem annyira kenyérszerzés végett, mint többnyire csak ürügyül, mely alatt nyomorult éltöket jövőre mondások, hamis huzások készítése s más hasonló nemű csalások által szokták fenntartani”*.

A 19. század végétől főként a letelepedettség foka szerint sorolták csoportokba közigazgatási szempontból a cigány népeiséget, ezzel találkozunk az 1893. évi országos összeírásban (Hermann 1895), az 1957. évi minisztériumi felmérésben (Nagy 2010) és az 1961. évi párthatározatban (Hajnáczy 2015).

A sztratifikálódást (rétegződést) több tényező alakítja és ebből a szempontból sem választható külön a cigány népesség a nem cigány népességtől. Továbbá a rétegződés ugyanúgy a gazdaság és a társadalom változási folyamataiból, illetve a társadalmi egyenlőtlenségek rendszeréből származik, mint a nem cigány népességnél. Azt is meg kell állapítanunk, hogy az európai régiók cigány csoportjai között jellegzetes különbségek mutathatók ki, főként az életmód és az integrálódottság tekintetében. A fő tendencia Európában, hogy a gazdaságilag fejlettebb ún. centrum országaiban a cigány népesség nagyobb része maradt független vándorló, míg a gazdaságilag kevésbé fejlett országokban a periférián nem. Összességében azt mondhatjuk, hogy az európai cigány népességnek jóval

nagyobb hányada volt letelepült az elmúlt évszázadokban, mint ahogy az a különféle, gyakorta romanticizáló diskurzusokban megjelenik (Nagy 2008).

A vertikális tagozódás jóval nehezebben látható át, mint a horizontális, a jelenlegi magyarországi kutatási eredmények alapján nem is lehetséges a hierarchikus elrendeződés hosszú időtartamú áttekintése. Ennek alapvető oka, hogy nincsenek megfelelő tanulmányok a demográfiai folyamatokról, illetve nincsenek feldolgozva azok az 1893. évi országos cigányösszeírás előtti iratok, amelyekből a rétegződési modellek megalkothatók lennének.

A rétegződés kétféle szempont szerint értelmezhető: egyrészt összevethetjük a cigány és nem cigány népesség tagozódását, ez elkerülhetetlen és az adatok jellege kifejezetten lehetővé is teszi. Másrészt vizsgálnunk kellene a cigány közösségek belső hierarchiáját, ezt viszont a források csak korlátozottan teszik lehetővé. Plasztikus összevetés nem lehetséges ugyan, az viszont látható, hogy a cigányok egyes csoportjai, illetve rétegei nem feltétlenül egymáshoz való viszonyukban értelmezhetők, hanem a velük azonos vagy hasonló pozíciójú, életmódú és foglalkozású nem cigány rétegekkel együtt. Másképpen, nem elegendő a cigány népességen belüli arányokra figyelni, mindenképpen vizsgálni kell a magyarországi társadalom egészének struktúrájában elfoglalt helyüket. Ha megnézzük a társadalmi néprajzban kidolgozott rétegmodellek pozíció- és státuszjegyeit, akkor azt látjuk, hogy a cigányok között kimutatható rétegek (csoportok) némelyike több hasonlóságot mutat a nem cigány népesség valamely rétegével, mint egy másik cigány csoporttal, napszámosokkal, cselédekkel, a parasztgazdaság és a falu kiszolgálóival (Nagy 2015b).

Magyarországon az együttélés társadalmi feltételeit a parasztosodás folyamata, a vajdai szervezet kiépítése és ezzel együtt a cigányoknak az adózás rendszerébe történt speciális bekapcsolása teremtette meg. A parasztosodás a jobbággyá válást jelenti, ahogy azt a 14. századtól, mint társadalmi állapotot (*conditio*) értelmezhetjük. A „*rusticus*”, mint földművelő foglalkozás a jelenlegi kutatási eredmények alapján atipikusnak mondható a cigányok esetében, illetve azt mondhatjuk, hogy szinte egyáltalán nincs kellően kutatva ez a kérdés, főként a 19-20. században. A 16. századból, főként az Alföldről ismerünk néhány, magyar adózók között összeírt cigányt, akiknél nem zárható ki, hogy földművelő parasztok voltak. A róluk rendelkezésre álló adat azonban oly kevés, hogy nem vonhatunk le következtetéseket társadalmi folyamatokra (Nagy 1998, 2008). Giovanandrea Gromo 1564-ben arról számol be útleírásában, hogy Erdélyben a székelyek a földet cigányokkal műveltetik. Egyetérthetünk Viorel Achimmal (2001), hogy ezt kisegítő munkaerőként tehették.

A 18. század előtt a cigányok úgy integrálódtak a feudális társadalom szerkezetébe, hogy sem központi, sem helyi szándék nem kényszerítette őket arra, hogy letelepült élelemtermelővé váljanak. Egy sajátos szolgáltató-mozgó szisz-

témában racionálisan hasznosították a munkaerejüket, szabadon mozoghattak, nem várták el tőlük az állandó helyben maradást. A rendszer azonban nem volt homogén. A 16. század közepétől a cigányok társadalmi helyzetének három eltérő modelljét figyelhetjük meg a Királyi Magyarország, a hódoltság és az Erdélyi Fejedelemség területén. Többféle modell alakult ki a helyi társadalomhoz való viszony tekintetében is, attól függően, hogy egy-egy cigány közösség milyen feudális joghatóság alá került.

Az uralkodói közreműködéssel is szavatolt, egyensúlyon alapuló együttélési modellen a 17. században, az általános európai válság századában elkezdtek az első repedések (Nagy 2004).

A 17. század első harmadában, főként a felvidéki és nyugat-magyarországi vármegyék forrásaiban megjelenik cigány közösségek gyűlésszababandaként történő jellemzése, a 17. század végére pedig – mintegy száz esztendővel később, mint a nyugat-európai forrásokban – Magyarországon is kialakul a cigányokról egy új sztereotípiája, az az elképzelés, hogy a cigány tolvajnép, amely különféle nemzetekből származó „*dologkerülő és csalárd emberek söpredéke*”. Az ilyen leírások egyfelől kritikával kezelendők, mert sztereotíp módon általánosítanak, másrészt nem tekinthetők pusztán előítéleteknek, mert valós társadalmi folyamatok is kifejeződnek bennük: az a strukturális jelenség, hogy a lesüllyedés, az elszegényedés, a deklasszáció következtében válhattak egész csoportok „cigánnyá” (Nagy 2004).

A gazdasági élet változásai is új kihívásokat hoztak létre. A 17. században a specializálódás következtében több fémműves tevékenység (kapaverés, kaszaverés, stb.) is önálló foglalkozássá vált, s amikor ezek céhes keretekbe szerveződtek, egyre erőteljesebben kiszorították a piacról a cigány kézműveseket. Amikor a tanult mesterség gyakorlásának lehetősége egy adott térben bezárult, kétféle választ lehetett adni: vándorlással új piacot keresni, vagy új megélhetési módra áttérni. Ezzel létrejött a cigányok magyarországi történetében az a tartósan, napjainkig fennmaradó kényszerhelyzet, amit újra és újra a foglalkozás- és életmódváltás jelent.

A magyarországi (kárpáti) cigányok első társadalmasodó válasza a foglalkozásváltási kényszerhelyzetre a zenei pályákra történő áthúzódnak volt. A 17. században indult el, a protestáns etika erős hatására is, az a folyamat, amely a reformkorban a megerősödő társadalmi igényektől indukálva a cigányzene széleskörű elterjedéséhez vezetett. A 17. században elkezdett kihívásokra, a török kiűzése utáni népességátrendeződéssel és az abszolutizmus megerősödésével összefüggésben, a 18. században kerestek össztársadalmi léptékű válaszokat. A legfelsőbb államigazgatás a társadalom intellektualizálásának szélesebb programján belül akarta az együttélés új formáit létrehozni oly módon, hogy a cigányok reszocializációval váljanak állandóan egy helyben lakó, kétkezi munkából élő adózókká.

A szakirodalomban kialakult az a klisé, hogy a cigányok 18. századi történelme nem más, mint a róluk alkotott rendeletek története. Valójában a 18. század nagyon fontos társadalmi változások, a cigányok és nem-cigányok közötti kapcsolatok intenzívebbé válásának, az akkulturáció társadalmasodásának időszaka, s az együttélést a rendeleteknél erősebben befolyásolták a helyi hatásoktól inspirált spontán folyamatok. A 18. században megszorodnak a vegyes házasságok, egyre gyakoribbak a cigányok és nem-cigányok közötti intim kapcsolatok, illetve a szociális helyzet hasonlóságából adódó egymásra utaltság sokszor meghatározóbb az etnikai különbségeknél. Az akkulturáció apró jelei megnyilvánulnak az öltözködésben, a tárgyi kultúrában, a gyermeknevelésben, a népi vallásosságban. A kapcsolatok erősödésével párhuzamosan a cigány csoportok differenciálódnak, s többféle közösségi típus él egymás mellett, amelyek nem értelmezhetők pusztán vándorlás és letelepültség erővonalai mentén. A történelmi realitás az volt, hogy a vándorlás és a letelepültség két szélső pontja között többféle közösségszerveződési- és életmódmodell létezett. Egy-egy közösség vagy család életében ezek a formák többször is válhattak egymást.

A 18. századtól a források egy csoportjában a „cigány” fogalma szociális dimenzióban jelenik meg, ezt nevezem a latin nyelvű iratok alapján *conditio/professio* típusú értelmezésnek. A *conditio* megfelelője a magyar nyelvű iratokban az „állapottya” (társadalmi helyzete, társadalmi állása). A *professio* értelme: mesterség, foglalkozás, megélhetési mód. Ebben a meghatározás típusban cigánynak lenni sajátos társadalmi állapotot jelent. A 18. században ez a fogalomhasználat vált dominánssá. A 18. század végén a helytartótanácsi rendeletekben a cigánysághoz tartozást már kizárólagosan társadalmi helyzetként fogalmazták meg, amely meghatározott kritériumok szerint megváltozhat. 1794-ben helytartótanácsi rendelet mondta ki, hogy a becsületes, kétkezi munkából élő, magukat jól viselő és környezetük normáihoz alkalmazkodott cigányokat ki kell emelni a cigányok sorából, s ezt nyilvánosan ki kell hirdetni. Konkrét példát erre a Borsod vármegyei Sajóvámossról ismerünk 1797-ből, ahol néhány parasztosodott cigányról nyilvánosan kijelentették, hogy többé nem tekintendő cigánynak (Nagy 2008).

Az említett esethez hasonlóan Európa egyetlen más országából sem ismerünk. A jelenlegi kutatások alapján még nem rendelkezünk kellő ismeretekkel arról, hogy cigány emberek helyzetének így módon történt megváltoztatása társadalmasodott-e, s nem tudjuk, hogy a parasztok közé átemelt családok gyermekei tartósan parasztok maradtak-e, s ha igen, akkor megszűntek-e cigánynak lenni.

Az ilyen típusú folyamatok, változások és a társadalmi helyzet befolyásolása napjainkig kulcskérdés az ún. cigánykérdés történetében és szorosan összefügg a mobilitással. A tagolódás nem választható el attól, hogy ki és miért számított cigánynak, valamint a társadalmi lesüllyedés és felemelkedés cigány identitást

befolyásoló hatásaitól. Alapvető probléma, hogy a strukturális átrendeződések lefelé kényszerítő hatása látható csoport szinten, míg a felemelkedés módozatai csak egyének és családok szintjén. Az erre vonatkozó hazai források nem kellően feltártak, illetve a feltárt források a kutatók számára sem ismertek. A felemelkedés egyéni módozatait a 16. század óta ismerjük, több esetet a református egyház történetéből (Landauer 2016). A 18. században foglalkozásváltással a mezővárosi társadalomba beépülő beás ácsok leszármazottai pl. megszűntek cigánynak lenni. Az 1830-as években a korabeli folyóiratok gyakran említik, hogy szép számmal vannak már a cigányok közül értelmiségiek, az 1893-as összeírásban mégis elenyésző statisztikai arányban van nyomuk. A 20. századból is több példát ismerünk, pl. az 1950-es évekből Moszkvában tanuló cigány diákokat (Nagy 2009b). A felemelkedésnek ezeket az egyéni és családi történeteit részlegesen ismerjük, az a tendencia figyelhető meg, hogy a vegyes házasság és az iskolázottság befolyásolja az ezzel járó változást és általában odavezetnek, hogy a felemelkedéssel a személy vagy a család megszűnik cigánynak lenni, sok esetben törekszik is rá, hogy ne tartsák cigánynak. Első ránézésre hajlamosak vagyunk ebben asszimilációt látni, de ha cigánynak lenni társadalmi állapot és nem etnikai hovatartozás, akkor szociokulturális hasonulásról van szó.

A 18. századi, asszimilációs eszközrendszerrel dolgozó integrációs politikának sajátos társadalmi hatása érvényesült a cigány gyermekek nevelőszülőkhöz adásában. Több szerző is tévesen gondolta úgy, hogy ebben a kérdésben a vármegyék és a helytartótanács között ellentét lett volna, s a gyermekek szülőktől történt elvételét nem lehetett gyakorlatban megvalósítani (Cserti- Csapó 2002). A vármegyei közigazgatásban kialakult razzia-szerű gyakorlatot Soós István (1997) mutatja be egyik dolgozatában Pozsony vármegye példáján. A vármegyei számvevők irataiban pedig fenn maradtak azok az összeírások, amelyekben kimutatták, hogy mely gyermekeket adtak nevelőszülőkhöz, kikhez kerültek és milyen családokból.³ A gyermekek elvételét mindenütt végrehajtották. A falusi és mezővárosi gazdáknak, iparosoknak kifizetődő volt cigány gyermekeket magukhoz venni. A szuloki (Somogy megye) német dohányos gazdák pl. egy gyermek után kapott tartásdíjból az egész évi robotot megválthatták földesuruknál (Nagy 1998).

A nevelőszülői rendszer bevezetése a cigány közösségek rokonsági kereteinek felbomlását szolgálta, s arra a pedagógiai ideológiára épült, hogy a gyermekek szüleiktől gyökeresen különböző felnőttekké nevelhetők. Az elgondolás téves volt, s a rendszer csődöt mondott. Ugyanakkor hosszú időtartamban érvényesülő hatása volt, hogy a cigány csoportok karakterében felerősödött a szociokulturális meghatározottság, különösen az egyre nagyobb arányban romungróvá

3 Pl. Somogy Megyei Levéltár, IV. 8. *Conscriptio Prolium Zingaricarum* c. összeírások.

váló kárpáti cigányoknál. A nevelőszülőkhöz kiadott gyermekeknek, akik felnőttként a 18. század végén és a 19. század elején bukkannak fel a forrásokban, a legtöbb esetben hányatott sors jutott osztályrészül. Elveszítették eredeti közösségüket, újra pedig nem találtak. A lányok gyakran prostituáltak lettek, a fiúkat pedig szubkultúrákban, rablóbandákban látjuk viszont, akik egész életükben a sehova sem tartozás szindrómáját viselték magukon (Nagy 1999).

II. József halála után hosszú átmeneti időszak kezdődött a cigányok magyarországi történetében. Amikor hosszú szünet után újra összehívták a rendi országgyűlést, az 1790-es évektől a reformkor végéig a cigányok helyzete az országgyűlések rendszeres bizottsági munkálatainak visszatérő kérdése lett. A magyarországi és erdélyi országgyűléseken elaboratumok egész sora született, de az elképzelések nem váltak politikai gyakorlattá, szisztematikus rendezésig nem jutottak el. Az országgyűlési politikában két merőben új felismerés született. Az egyik, hogy a cigányok társadalmi helyzetének javulását akadályozzák a cigány népesség eloszlásának területi egyenlőtlenségei. Egyazon területen az azonos tevékenységeket választók túlnépesednek, míg más területeken krónikus iparoshiány van. A másik felismerés, hogy a cigányok életébe történő drasztikus, családot, rokonságot, hagyományt romboló beavatkozás nem járható út, visszajára fordul.

Gyökeres változás történt a reformkorban a vármegyei politikában is. A 18. századi statútumalkotó, a cigányokat regulálni akaró gyakorlat helyébe új szemlélet lépett: a cigányok helyzetének az osztálytársadalmi problémák egészében történő átgondolása. Az 1830-as évektől a vármegyei közgyűléseken megfogalmazódó kérdés: a polgárosodásban és a modernizációban a cigányok megtalálhatják-e a helyüket, illetve nem lesznek-e gátjai a fejlődésnek? Az új kérdésfeltevés relevánsan fejezte ki a cigányok életében bekövetkezett változásokat (Nagy 1998).

A 18. században figyelhető meg konkrétan az a sajátos, 20. századig tovább élő jelenség, hogy cigány családok tudatosan igyekeztek magukat a környezetükkel nemcigányként elismertetni, ennek érdekében feladni a független munka lehetőségét, elsajátítani a mezőgazdasági termelési technikákat és a paraszti gazdaság vezetéséhez szükséges ismereteket. A hazai kutatás nem fordított még elegendő figyelmet arra, hogy a Mária Terézia-féle úrbérrendezés a magyarországi cigányok történetében is vízváltó volt. Különösen fontos lenne annak alapos kutatása, hogy a 18. század folyamán pontosan hol és milyen arányban váltak cigányok teljes jobbágygá, illetve töredéktelkes házas zsellérré (a probléma többféle forrásból is kutatható: összeírások, uradalmi iratok). A cigányok úrbéres viszonyainak sajátos mezővárosi példája vizsgálható Siklóson. Az itteni cigányok számára a 18. század elején az úrbéressé válás az integrálódás útját, a tartós letelepedés lehetőségét jelentette. A cigányokkal 1768-ban kötött, majd többször megújított úrbéri szerződés bíraskodási autonómiát biztosított számukra (ellentétben a helytartótanács rendelkezésével), s a városban belül sajátos státust (Nagy 2003). A megválaszolatlan kutatási

kérdések sorába tartozik az ún. parasztcigányok 19-20. századi története is, amikor egyéni vagy családi léptékben cigányok mezőgazdasági termelővé válnak, pl. földvásárlással, némely esetben pedig a földosztások során. Utóbbival kapcsolatban téves klisé, hogy a cigányokat etnikai indokból direkt hagyták ki a földosztásból, ezt szocális kritériumok befolyásolták, ugyanúgy, mint a nem cigányok esetében (Nagy 2009c).

A 19. század derekától a gazdasági fejlődéssel egyenes arányban egyre égetőbben merült fel egy új együttélési modell megteremtésének igénye. A modernizációs kihívás világméretű népességtrendeződéssel együtt jelentkezett. Több bizonytalan próbálkozás után „*a cigányügy végleges rendezése*” 1893-ban lett konkrét kormányzati célkitűzéssé. A 19. század végére a cigányok történetében egy fontos művelődéstörténeti fordulat is végbement. Egyrészt a cigányzene létrejöttével és a cigány muzsikások híressé válásával. Másrészt az első alkotó cigány értelmiségiek megjelenésével, főként a szótárkészítés területén. Ezzel egyidejűleg megjelentek Kelet-Európában a roma önszerveződés csírái, (1872 és 1879: páneurópai roma konferencia) és megnövekedett a cigányok iránti tudományos érdeklődés (az ún. első ciganológus triász) (Klímová 2002, Prónai 1995).

A dualizmus-kori rendezési szándék volt az első, amelyik az együttélés új modelljét tudományos alapokon akarta létrehozni, s tudósok közreműködésére számított. Az államigazgatás és a tudomány együttműködése az 1893-as cigányösszeírással valósult meg (Herrmann 1895). Bármifajta kiszámítható politika alapfeltételének a cigányság demográfiai állapotának minél pontosabb ismeretét tartották. Az 1893-as összeírás, némely ellentmondásai ellenére, minden addiginál eredményesebb volt, s meghozta a szükséges tudományos eredményeket. Az eredmények tudományos feldolgozása bizonyította, hogy az együttélési modell újraalkotása, a cigányság helyzetének javítása nem épülhet arra a szűklátókörű ideológiára és közigazgatási gyakorlatra, amely a „cigányügy” rendezését egyszerűen a „kóborló” cigányok letelepítésének problémájaként értelmezte. Az 1893-ban összeírt 274940 fős cigány népességből 243432 fő állandóan letelepedettnek minősült, míg a huzamosabban egy helyben tartózkodók és a vándorcigányok kategóriájába tartozók együttesen is csak 29344 főt, azaz 10.7 %-ot tettek ki.

Az összeírás 1895. évi kiadásának bevezető tanulmányában Herrmann Antal felhívta a figyelmet, hogy „*különleges ethnikus jelenségekkel állunk szemben*”. Ugyanakkor az adatok önmagukért beszélve bizonyították a cigány népesség heterogenitását és differenciáltságát, a területi különbségeket, a helyi társadalomból érkező eltérő hatásokat, s azt, hogy összességében a cigányság helyzetének okait a magyarországi gazdaság és a társadalom osztályszerkezetének sajátos viszonyaiban kell keresni. Most egzaktan, modern statisztikai eljárással nyert adatokkal alátámasztva egyértelművé lett az első ízben a 18. században

megfogalmazódott, s azóta is érvényes felismerés: a neuralgikus pont a munkaerőpiac és az oktatás.

A 18. század vége és a 19. század közepe között a cigány csoportok tovább differenciálódtak. A területi egyenlőtlenségek mellett megfigyelhető a vidéki és városi csoportok közötti különbségek felerősödése is. A városi muzsikusi családok egy része (pl. Szegeden) a 19. század derekára polgárosodott és integrálódott, s már nem fogadta el, hogy cigánynak tartsák (Kovács 1895). Ezzel szemben az üstfoltozó és rostakészítő, sátoros vándorcigányok a legsanyarúbb nyomorúságban éltek.

A cigány népesség differenciálódása figyelhető meg a 20. század első felében is. Az ipari forradalom kedvezőtlen hatásai, az Eötvös-féle közoktatási törvényből, majd a Nagyatádi-féle földreformból való csaknem teljes kimaradás után a világgazdasági válság az 1930-as évekre a magyarországi cigányságot történelmének mélypontjára juttatta, amit tetőzött a roma holocaust, vagy pharrajimos (Karsai 1992). A két világháború között a cigány népesség szociálisan tovább differenciálódott, a hagyományos életmód erősödő felbomlásával párhuzamosan nőtt a munkanélküliség, az iskolázatlanság és a nyomor (Antalfy 1937, Pomogyi 1995). A debreceni Arany Bika Szállodában vonópárbajt vívó muzsikusi úr. úri cigányok és a bestiális bűncselekményeket elkövető, önmagukra emberevést valló szepti cigányok között ugyanolyan éles szakadék húzódott, mint a leggazdagabb földbirtokosok és a cselédek, illetve a gyáripárosok és nyomortelepeken élő munkásaik között (Nagy 2008, Nagy 2015b).

Összegzően azt mondhatjuk, hogy a cigány népesség Magyarországon ugyanúgy tagolt volt, mint a népesség összessége, de a cigány népességen belüli rétegarányok mások voltak, illetve az osztályadalomban elfoglalt helyében a cigány népesség többsége a mindenkor alsó társadalomhoz tartozott. A magyarországi társadalom megosztottságainak a cigányságon belüli sajátos leképeződése a további kutatások fontos területe lehet.

Az államszocializmus kezdetén, az 1950-es években egy ideig úgy tűnt, különösen a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének 1957. évi megalakulásakor, hogy az együttélés új modellje a roma kulturális önszerveződésre épülve, sajátos nemzetiségi fejlődés alapján jöhet létre (Sághy 1999). Kálmán András (1946) a Magyar Kommunista Párt folyóiratában még határozottan jelentette ki, hogy a cigányság gazdasági helyzetének javításával együtt kell járjon „a cigányság nemzetiségi jogainak megadása”. Ez az ideológia, összefüggésben a szovjet nemzetiségi ideológia megváltozásával, néhány esztendő alatt a visszajára fordult. A Munkaügyi Minisztérium 1957. évi cigányokra vonatkozó felmérését feldolgozó Pogány György és Bán Géza (1958) már arra a megállapításra jutottak, hogy a cigányság népként való fejlődésére nincs lehetőség.⁴

4 Tanulmányuk teljes szövege: OSzK, MD 11488. Kiadva Hajnóczky 2015.

Az ideológiai folyamatot, a Művelődésügyi Minisztérium által végeztetett újabb országos felmérést követően, az 1961-es párthatározat zárta le, amelyben kimondták, hogy a cigányság „bizonyos néprajzi sajátossága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot”.⁵ A problémák megoldásához a cigányság sajátos társadalmi helyzetét kell figyelembe venni. Az 1957-es és 1961-es felmérések reálisan tárták fel a cigány csoportok életének mindennapi gondjait. Az 1950-es évek közepén a mélypontról való elmozdulás az ország nagy részén még nem kezdődött el. A cigány lakosság zöme vidéki telepeken élt. A cigányok szociális helyzete, egészségi állapota, lakásviszonyai, kommunális ellátottsága rendkívül kedvezőtlen volt. A hagyományos mesterségek szerény, idényjellegű megélhetést nyújtottak. Állandó munkát elsősorban az ipatelepeken élő cigány férfiak végeztek, ekkor még csekély számban. Minden megyében jellemző volt a cigányok iskolázatlansága, szakképzetlensége, s a rendszeres munkavégzéstől való idegenkedés.

Pogány és Bán már 1957-ben figyelmeztettek a hátrányos munkaerőpiaci megkülönböztetésre, különösen a nőkkel szemben. Az előítéletesség és a diszkrimináció más téren is erős volt: a cigánysorról faluba költözni akaró cigányokat a lakosok megfenyegették, a vegyes házasságot elítélték; a cigány gyermekek nem kaptak helyet az óvodákban és a napközikben; a kocsmákban nem szolgálták ki a cigányokat, vagy csak megkülönböztetett jelzésű poharakból.

Az 1950-es évek közepéről ismert megyei jelentések arról számolnak be, hogy az akkori migrációban a kistelepülésekre költözés volt a domináns, az a népességtrendeződés, amely a '80-as évekre a cigányság széleskörű foglalkoztatásához vezetett, a '60-as években kezdődött el. Az 1950-es években a magyarországi cigányságnak többféle csoportosítása élt egymás mellett, amelyekben foglalkozási, nyelvi és erkölcsi kritériumok keveredtek, s kifejezték a cigány csoportok társadalmi és kulturális sokféleségét. A fogalomhasználat következetlenségeit, jól mutatja a „kóbor”-, illetve „vándorcigány” többjelentésű használata (Sághy 1999).⁶ „Kóbor”-nak, illetve „vándor”-nak többnyire a legnyomorúságosabb cigánytelepek lakóit nevezték, sok esetben pedig rendkívül képlékenyen értelmezték ezeket a fogalmakat. Az 1957. évi felmérés során a megyéknek arról is be kellett számolni, hogy területükön élnek-e vándorcigányok, ám semmilyen támpontot nem kaptak, hogy kiket kell ebbe a csoportba tartozónak tekinteni. Komárom megyében a máshonnan beköltöző, illetve beköltözni akaró cigányokat nevezték vándorcigányoknak. Somogy megyében a vándoriparral foglalkozókat és a vándorkereskedőket. Csongrád megyében a

5 A párthatározat szövegét több kiadványban is idézik, de a teljes szöveg kiadására még nem került sor. A teljes dokumentum: Magyar Országos Levéltár, MDP-MSzMP Iratok Osztálya, 288 f. 5/233. őe. Kiadva Hajnáczy 2015.

6 A korabeli csoportosításokról l. még „Cigány csoportok Magyarország történetében” c. tanulmányomat jelen kötetben!

makói járás területén kocsikkal vándorló cigányokat. Vas megyében azokat, akiknek volt saját lakásuk, de nyáron a megye különböző részeire vagy más megyébe is átvándoroltak. Tolna megyéből azt jelentették, hogy a „*sátoros cigány fogalma lassan kivész*”, a köszörűsök, üstfoltozók, vásári tolvajok tartoznak a vándorló kategóriájába.

Az 1960-as évektől az 1980-as évekig a magyarországi cigányság helyzetében kedvező változások történtek. A cigány népesség teljesen átrendeződött, az '50-es évekhez képest a migráció iránya megfordult, s a falvakból a városok, az iparterületek felé irányult. Ezzel párhuzamosan minden téren javultak a cigány népesség szociális és iskolázottsági mutatói. Az 1980-as évek derekára a cigány férfiak foglalkoztatási aránya meghaladta a 80, a nőké az 50 %-ot, köszönhetően annak, hogy az ipar a képzetlen munkaerőt is felszívta (Kertesi 2000, Babusik 2002, Kemény-Janky-Lengyel 2004), a vidéki cigányság körében pedig utóparaszttosodás ment végbe (Szuhay 1999).

A folyamat azonban ellentmondásos volt. Ismételten érvényesült a cigányság történelmében hosszú időtartamban jellemző paradoxon: a cigány csoportok korábbi kedvezőtlen helyzetükhöz képest, önmagukhoz mérten behozták lemaradásukat, de a többségi társadalomhoz viszonyítva tovább görgették az évszázadok óta gyümölcsöző történelmi hátrányokat. A '60-as és a '80-as évek között lezajlott változás nem járt együtt olyan mértékű emancipációval, integrációval és intellektualizálódással, amely elegendő lett volna ahhoz, hogy a létrejönni látszó, ám oly törekeny egyensúly a rendszerváltás bekövetkeztével ne roppanjon meg. Sőt, az alapvető tendencia a proletarizálódás volt, s az 1989/90-es változásokkal – a korábbi történelmi fordulókhoz hasonlóan – ismét egy sérülékeny cigány népességnek kellett szembe néznie (Kertesi 2000).

1990 óta két, egymással párhuzamos folyamat zajlik: a fokozatosan felerősödő roma etnikai reprezentáció és az együttélés új modelljének immár özszeurópai léptékben felmerülő megteremtése. A folyamat két fontos állomása 1993-ban az LXXVII. törvény az etnikai és kisebbségi jogokról, majd a cigányság nemzetiségként történő elismerése a 2011. évi CLXIX. törvényben. Mindkét folyamat ellentmondásos, s nem csak egymással, hanem a rendszerváltás folyamataival is összefügg, illetve a kormányzati programokban is érvényesül, legfontosabb mozzanata ennek a Nemzeti Felzárkózási Stratégia megszületése 2012-ben. Ezeknek a politikai és jogi folyamatoknak a részletes elemzését jelen írásban nem tekintem feladatomnak.

Az alapvető társadalmi problémák nem változtak: foglalkoztatás, oktatás, lakhatás, egészségügy. Visszatérő történelmi momentum az általános népességátrendeződés is, amelynek fő tendenciája az 1950-es évekhez hasonlóan a leszakadó rétegek kistelepülésekre költözése (Tóth 1997, Havas 1999). Ma még nem látjuk történelmi perspektívában a folyamatokat és a társadalmi átalaku-

lás hatásait. Az 1990-es évek elején a holland K. Postma (1996) által attitűdvizsgálattal végzett interjúk felmérése még azt igazolta, hogy a növekvő munkanélküliség és elszegényedés nem jár együtt az előítéletek és a diszkrimináció erősödésével. Erős Ferenc (1997) kétesélyesnek látta a folyamatokat, amelyek csökkenthetik, vagy felerősíthetik a cigányellenes attitűd egyes elemeit. Erős Ferenc szerint az egyik lehetséges fejlődési irány a társadalom multikulturális modernizálódása, amelyben a cigány identitás megőrződik, a cigányság pedig hátrányainak csökkenése mellett integrálódik. A másik lehetséges út a hátrányok és a diszkrimináció növekedése, a cigány identitás „sérült és fenyegetett” identitásként történő rögzülése. *„A legnagyobb veszélyt az jelenti, ha a társadalmi problémák úgy etnicizálódnak, hogy a társadalom képtelen a létrejött új identitásokat integrálni.”* – írta Erős Ferenc.

Ladányi János és Szélenyi Iván (2014) szerint a 20. század első felét jellemző alsó kaszt (szociális kirekesztés, lakóhelyi szegregáció, marginalizált munkaerő-piaci helyzet, etnikai határok átjárhatatlansága), a 20. század második felét jellemző alsó osztály (betagozódás a társadalom legaljára, beköltözés a cigánytelepről a falvakba, városba áramlás, növekvő foglalkoztatás és iskoláztatás) típusú kirekesztettség, valamint a piacgazdasági átmenetre jellemző underclass (társadalom alatti osztály) állapotból a magyarországi cigány népesség jelentős részének helyzete az ezredforduló óta az újrakasztosodás irányába változik. Ladányiek szerint a 2000. esztendő táján a cigánynak számító népesség mintegy 40 százaléka volt többszörösen kirekesztett, 10-15 % indult el a középosztályosodás útján és mintegy fele volt az underclassosodás és a középosztályosodás közötti állapotban.

Az utóbbi mintegy húsz esztendőben a kedvezőtlenebb alternatíva felé volt tehát erősebb az elmozdulás. A magyarországi cigányság 15. század óta proletarizálódási folyamatként értelmezhető, nyugat-európaiktól gyökeresen különböző történelmi útja a városi és vidéki gettósodásba látszik átmenni. Ugyanakkor nem dőlt még el, hogy a cigányság csoportjain belül mekkora szakadás következhet be, s a cigányság körében kialakuló elit szolidaritást vállal-e egymással, illetve beolvad-e a többségi társadalom elitjébe. Az identitás átalakulása is többelemű folyamat. Az értelmezhetetlen és integrálhatatlan identitás rögzülése már megtörtént több olyan kistélepusban, ahol az átlagosnál is fejletlenebb a gazdaság, műveletlenebb a helyi társadalom, s az utolsó 15-20 évben erőteljes volt a népességátrendeződés, amelynek keretében több helyen is koncentrálódott a megnövekedett arányú hátrányos helyzetű népesség. A szociális problémák etnicizálódása ezeken a helyeken a cigány fogalmának sajátos, korábbi történelmi időszakokból már ismert kiterjesztődésével jár együtt, ami nem kizárólag magyarországi, hanem nemzetközi tendencia Törökországtól Csehorszáig (Akkan-Baki Deniz-Ertan 2017).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Akkan, Basak – Mehmet, Baki Deniz – Mehmet, Ertan (2017): The Romani-
zation of poverty: Spatial stigmatization of Roma neighborhoods in Turkey.
Romani Studies, június 1.
(Ugyanez: online.liverpooluniversitypress.co.uk/doi/10.3828/rs.2017.4)
- Achim, Viorel (2001): *Cigányok a román történelemben*. Osiris Kiadó, Bu-
dapest.
- Acton, Thomas (1994): Egység a különbözőségben. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.):
Cigány néprajzi tanulmányok 2. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. 89-98. p.
- Antalffy Gyula (1937): Magyarok a cigánysoron. Az alföldi „gazdag” paraszt-
városok újkeletű agrárproletársága. *Népszava*, április 18.
- Augustini ab Hortis Sámuel (2009): *A magyarországi cigányok mai állapotáról,
különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről*. Szerk. Deáky Zita-Nagy Pál. Gödöllő-Budapest, Györffy István
Néprajzi Egyesület, Magyar Néprajzi Társaság, Szent István Egyetem, 2009.
- Babusik Ferenc (szerk.) (2002): *A romák esélyei Magyarországon. Aluliskolá-
zottság és munkaerőpiac – a cigány népesség esélyei Magyarországon*. Kávé
Kiadó, Delphoi Consulting, Budapest.
- Barth, Fredrik (1996): Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 7.
évf. 1. sz.
- Beck, Sam (1984): 'Ethnicity, Class, and Public Policy: Tiganii/Gypsies in So-
cialist Romania'. In: Kot K. Shangriladze et Eica W. Townsend (ed.): *Papers
for the V. Congress of Southeast European Studies*, Belgrade. Columbus, Ohio:
Slavica Publishers 19-38.
- Binder Mátyás (2014): *Roma etnikai mobilizáció Kelet-Európában*. Phd érteke-
zés kézírata. Budapest.
- Bromlej, Julian Vlagyimirovics (1976): *Etnosz és néprajz*. Gondolat Kiadó, Bu-
dapest.
- Peucer, Caspar (1576): *Commentarius de praecipuis generibus divinationum*. In
quo a prophetiis autoritate divina traditis, & a Physicis coniecturis, discer-
nuntur [...] Wittenberg : Schwertel, Johann.
- Crowe, D. – Kolsti, J. (1991): *The Gypsies of Eastern Europe*. New York, London.
- Cserti-Csapó Tibor (2002): A cigány népesség története és társadalmi helyzete
Magyarországon a kutatások tükrében. In: *Roma tanulók iskolai pszicholó-
giája*. Szerk.: László János, Rorray R. Katalin. Pécsi Tudományegyetem, Böl-
csészettudományi Kar Pszichológiai Intézete és Romológia Tanszéke, Pécs.
- Durst Judit (2006): *Kirekesztettség és gyermekvállalás. A romák termékenysé-
gének változása néhány „gettósodó” aprófaluban (1970 – 2004)*. Doktori disz-
sertáció kézirat. Corvinus Egyetem, Budapest.

- Eriksen, Thomas (2006). H.: *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálanropológiába*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Erős Ferenc (1997): Előítélet és etnicitás. A cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban. *Magyar Tudomány*, 6. sz. 712-723.
- Fehértői Katalin (1987): A középkori cigány helynevek és személynevek (A Nyelvtudományi Társaságban elhangzott előadás rövidített változata). *Névtani Értesítő*, 1987. 12. sz. 5–17. p.
- Fraser, Angus (1992): The Rom Migrations. *Journal of the Gypsy Lore Society*, 2, 2.
- Hajnáczy Tamás (2015): „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.” *Cigánypolitika dokumentumokban 1956-1989*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Hale, Henry E.(2004): Explaining Ethnicity. *Comparative Political Studies*, Vol. 37. 4, 458–485. Magyar fordítása: <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/pdf/05hale.pdf>
- Havas Gábor (1999): A kistelepülések és a romák. In: *A cigányok Magyarországon*. Szerk.: Glatz Ferenc. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 163-203.
- Herrmann Antal (1893a): Dokumente zur Gesichte der Zigeuner. *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*. Band III.
- Herrmann Antal (1893b): A cigányok megtelepítéséről. *Ethnographia* IV. 94–107. p.
- Herrmann Antal (1895): *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. (Jekelfalussy József előszavával)*. Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam IX.
- Kalányosné László Julianna (2009): Család és rokonság az öcsényi beásoknál. In: Landauer Attila-
- Nagy Pál (szerk.): Írások a magyarországi beásokról. Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Cigány Néprajzi és Történeti Egyesület, Gödöllő. 59-78.
- Kálmán András (1946): A magyar cigányok problémája. *Társadalmi Szemle*, 8-9. sz. 656-658.
- Kardos Ferenc (2008): „Veszedelemes habok között látszatik életünk forogni”. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2008. Zalai Gyűjtemény 65.
- Karsai László (1992): *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány holocausthoz*. Cserépfalvi, Bp.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella (2004): *A magyarországi cigányság 1971-2003*. Gondolat Kiadó, MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.

- Kereskényiné Cseh Edit (vál.) (2008): *Források a Békés megyei cigányság történetéhez (1768-1987)*. Békés Megyei Levéltár, Gyula.
- Kertesi Gábor (2000): Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. In: *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Szerk.: Horváth Ágota, Landau Edit, Szalai Júlia. Aktív Társadalom Alapítvány, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 425-469.
- Klímová, Ilona (2002): Romani political representation in Central Europe. *An historical survey Romani Studies*, 2.
- Kolosváry Sándor – Óvári Kelemen (1890): *Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye a XVI-XVIII. sz.-ból*. II. 1. Bp. Monumenta Hungariae juridico – historica.
- Kovács János (1895): A cigányok Szegeden. *Ethnographia* VI. 187–198. p., 280–288. p., 388–393. p.
- Ladányi János – Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Ladányi János (2012): *Leselejtezetek. A kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének átalakulása Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában*. L' Harmattan, Budapest.
- Ladányi János – Szelényi Iván (2014): Alsókasztosodás. Élet és Irodalom, szeptember 19.
- Landauer Attila (2016): *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567-1953)*. Budapest, L' Harmattan.
- Márfi Attila – Kosztics István (szerk.) (2005): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I*. Emberháza Alapítvány, Erdős Kamill Cigánymúzeum, Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, Pécs.
- Márfi Attila – Kosztics István (szerk.) (2009): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene II*. Emberháza Alapítvány, Erdős Kamill Cigánymúzeum, Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, Pécs.
- Mészáros Ádám: A barcsi beások múltja a történeti adatok és a helyi hagyomány tükrében. In: *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében*. Szerk: Deáky Zita-Nagy Pál. Budapest-Gödöllő. Cigány Néprajzi Tanulmányok 15. 237-248. p.
- Miklošič, Frantž (1874-1878): *Beiträge zur Kenntnis der Zigeunermundarten*. Akademie der Wissenschaften Wien, Philosophisch-Historische Klasse, Wien.
- Nagy Pál (1998): *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kiadja a Társadalomtudományi Tanszék gondozásában a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója. Kaposvár.

- Nagy Pál (1999): „Kicsinségemben elszakattam”. Cigány közösség, szocializáció és gyermeksors Magyarországon a 16-19. században. *Educatio*, nyár. 320-338.
- Nagy Pál (2003): *Források a siklói cigányok múltjából (1721-1830)*. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 8. Szekszárd.
- Nagy Pál (2004): „Fáraó népe”. *A magyarországi cigányok korai története (14-17. század)*. PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs.
- Nagy Pál (2008): Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15-20. században. In: *Romák a történelemtanításban*. Történelemtanárok 17. Országos Konferenciája. Történelemtanárok Egylete, Budapest. 35-50.
- Nagy Pál (2009a): Előszó. In: Landauer Attila-Nagy Pál (szerk.): Írások a magyarországi beasokról. Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Cigány Néprajzi és Történeti Egyesület, Gödöllő. 5-13.
- Nagy Pál (2009b): Cigány foglalkoztatás-politika Szabolcs-Szatmár megyében (1951-1956). *Regio*, 4. sz. 82-118.
- Nagy Pál (2009c): Törekvések a cigány népesség helyzetének javítására 1947-1948-ban. In: *Cigánysors. A cigányság történelmi múltja és jelene*. Felelős szerk.: Márfi Attila. Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület. Pécs, 117-134.
- Nagy Pál (2010): Szabolcs-Szatmár megye cigány népességének foglalkoztatási helyzete 1957-ben. In: *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében*. Szerk: Deáky Zita-Nagy Pál. Budapest-Gödöllő. Cigány Néprajzi Tanulmányok 15. 307-344. p.
- Nagy Pál (összeáll., szerk.) (2011): *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758-1999)*. Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, Gödöllő.
- Nagy Pál (2013): „A C betű a hátunk megett van”. Cigány-magyar együttélés és az „érpataki modell”. In: Szuhay Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest. Cigány Néprajzi Tanulmányok 16. 389-423.
- Nagy Pál (vál., jegyz. és bev.) (2015a): „Nem szabad őket lenézni”. *A cigány népesség felmérései Szabolcs-Szatmár megyében az 1950-es években. (Forrásválogatás)*. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza.
- Nagy Pál (2015b): Ki beszél itt cigány történelemről? In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmak a hazai cigány, roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Neveléstudományi Intézet, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs. 50-127.

- Nagy Pál (2017): *Beás cigányok a Kárpát-medencében (historikus metszetek)*. Kézirat, Miskolc.
- Okely, Judith (1983): *The Traveller-Gypsies. Changing cultures*. Cambridge, New York, Cambridge University Press.
- Piasere, Leonardo (1997): *A ciganológusok szerelmei (Válogatott tanulmányok)*. ELTE BTK Kulturális Antropológia. Budapest. Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok 2.
- Pogány György-Bán Géza (1958): A magyarországi cigányság foglalkoztatási problémái. *Munkaügyi Szemle*, 5. sz.
- Pomogyi László (1995): *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Osiris – Századvég. Bp.
- Postma, K. (1996): *Changing Prejudice in Hungary. A Study of the Collapse of Socialism and its Impact on Prejudice Against Gypsies and Jews*. Groningen, Rijksuniversiteit Groningen ICS Dissertation Series.
- Prónai Csaba (1995): *Cigánykutatás és kulturális antropológia (rövid vázlat)*. Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok 1. Elte BTK Kulturális Antropológiai Tanszéki Csoport, CSVN Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszék, Budapest-Kaposvár.
- Sághy Erna (1999): Cigánypolitika Magyarországon 1945-1961. *Regio*, 1. sz.
- Soós István (1997): Cigánygyerekek sorsa a 18. században. *História*, 5-6. 25-27.
- Stachowski, Marek (2002): Das Ethnonym Zigeuner, sein slawisch-türkischer Hintergrund und ungarisch szegény 'arm'. In: *Studia Etymologica Cracoviensia* 7. Condidit et moderatur Marek Stachowski. Kraków. 159-169.
- Szuhay Péter (1999): *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Panoráma, Budapest.
- Tóth Pál (1997): A falusi cigányság és az informális szektor. *Magyar Tudomány*, 6. sz. 690-697.
- Törzsök Judit (1998): Kik az igazi cigányok? In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Tanítók Könyvtára 9. BTF-IFA-MKM, Budapest. 29-52. p.

NAGY PÁL⁷

Cigány csoportok Magyarország történetében

BEVEZETÉS

Az európai cigány népességnek a nyelv, a foglalkozások, a vallás, valamint a külső és belső elnevezések alapján elkülönített, szinte áttekinthetetlenül sok csoportja létezik.

A cigány, azaz romani nyelvnek a klasszifikációjában a nemzetközi irodalomban Yaron Matras (2011, 2015), itthon pedig Szalai Andrea (1997, 2001) munkáit tekinthetjük mérvadónak. A romani nyelvnek Európában négy változatát különböztetik el. Balkáni, vlah, centrális, északi. A vlah változatba tartoznak a magyarországi oláh-cigányok alcsoportjainak nyelvváltozatai: kelderás, lovári, cerhári, csurári, masari, colári, stb. Legismertebb a lovári. A centrális nyelvváltozatba tartozik a Magyarországon kevesek által beszélt romungró, más néven kárpáti cigány. Ehhez hasonló ebben a térségben a szlovák (tót), vend és burgenlandi romani. Szintén kevesek által beszélt nyelvváltozat Magyarországon az északi csoportba sorolt szintó. A szintók elődeit nevezték korábban német cigányoknak Magyarországon.

Magyarországon a cigány népesség legnagyobb részének anyanyelve a magyar. Ezt a csoportot nevezzük az oláh-cigányok rájuk használt elnevezésével romungróknak, másképpen muzsikusoknak, bár sohasem voltak valamennyien zenészek. A romungró kifejezés használata következetlen, némely esetben beleértik a csak magyarul beszélő és a kárpáti cigány nyelvváltozatot beszélőket egyaránt. Más esetben csak a magyarul beszélő cigányokat értik alatta.

A tudományos kutatásban az európai cigány népesség nem romani anyanyelvű csoportjainak sorában az egyik legsajátosabbnak a beásokat tekintik. A hazai szakirodalomban ma leginkább már a beás kifejezés elterjedt, azokat a cigányokat tartják beásoknak, akik a romániai nyelvújítások előtti román nyelven beszélnek, foglalkozási karakterükben pedig tradicionálisan a fafeldolgozó tevékenységek voltak a dominánsak: teknővájás, kanálkészítés, orsócsinálás. A szakirodalomban beásnak nevezett csoportok élnek Magyarországon kívül Romániában, Bulgáriában, Szlovákiában és az egykori Jugo-

7 történész, Miskolci Egyetem

szlavia több utódállamában, többféle csoportnévvel. Az európai cigányság beás csoportjának nagy része ebben a térségben található. Nyugat-Európában jóval kevesebb beásról tudunk, egyik legjelentősebb közösségük Párizsban él (Sorescu-Marinković 2007).

Napjainkban a romológiában és a különféle, romákra irányuló kutatásokban az ún. hármas csoportosítás használt a magyarországi cigányokra: romung-rók, oláh-cigányok, beások. A romung-rók jelentős része korábban muzsikálással és kovácsolással foglalkozott, az oláh-cigányok fémműves tevékenységekkel és lókupeckedéssel, a beások a már említett famunkákkal. Arányuk a Kemény István vezette 1971-es szociológiai felméréskor: 70, 20 és 10 % (Kemény-Jan-ky-Lengyel, 2004).

A továbbiakban ennek a hármas csoportosításnak a kialakulását követem nyomon történeti aspektusból, előbb a tudományos irodalmat, majd különféle forrásokat áttekintve.

CSDOPORTOK A TUDOMÁNYOS IRODALOMBAN

A ma ismert csoportok, illetve azok elődeinek tekinthető cigányok és a rájuk vonatkoztatható különféle elnevezések a 18. század derekától követhetők a tudományos művekben.

Augustini ab Hortis (2009) az eredetileg 1775-1776-ban a Wiener Anzeigen-ben folytatásokban megjelent munkájában felhívja a figyelmet, hogy különbséget kell tenni az erdélyi és magyarországi cigányok között, s ez a különbségtevés – tegyük hozzá – fontos a más-más területeken, eltérő akkulturációs szinten élő és többféle tevékenységet folytató, azonos csoportba sorolható közösségek között is. Augustini írása a hazai szakirodalomban az első, cigányokról készült modern összefoglaló munka. Nem ad a mai tudományosság értelmében a teljes cigány népességről általános klasszifikációt, a napjainkban ismert csoportok a foglalkozásokról szóló leírásaiban fedezhetők fel.

Augustini a lakatos és kovács mesterséget, a lócsiszárságot, a muzsikálást, valamint az alkalmi és mellékmunkaként űzött sintérkedést tartotta a magyarországi cigányok legfontosabb foglalkozásainak. Ezeket a kategóriákat nem kapcsolja össze olyan etnikus alcsoportokkal, mint amilyeneket ma ismerünk, az erre vonatkozó terminológiát sem használja. A kutatóknak szövegelemzéssel és a korszak egyéb forrásaival történő összehasonlítással kell megállapítani, hogy az egyes foglalkozásokban mely mai csoportok elődei keressük. Azt mondhatjuk, hogy a cigányok akkori mesterségei nem kötődtek direkt egy-egy, mai értelemben ismert csoporthoz. Az Augustininál leírt fémműves mesterségeket és a lókereskedést pl. a romung-rók és oláh-cigányok elődei egyaránt művelték, sőt arra is van adatunk, hogy elvétve teknős cigányok

is kereskedtek lovakkal. A sintérkedés a szegkovácsok és a vasasmunkából élők kiegyesztő tevékenysége volt, ők leginkább a romungrók elődei.

Augustini csoportosítását nem értelmezhetjük úgy, mintha a cigány népesség e négy tevékenység között oszlott volna meg. A különféle szerzőktől vett adatai között nem tett kellő kronológiai különbséget és koraujkori adatokat úgy írt le, mintha saját korára is érvényesek lennének. Saját korának a foglalkozási megoszlásról pontosabb képet adó cigányösszeírásait pedig nem ismerte, vagy ha esetleg ismerte is, nem használta. Ha munkáját összevetjük az 1770-es, 1780-as évek conscriptioival, teljesen más képet kapunk.

Erdélyben pl. az 1781-es cigányösszeírás⁸ szerint a családfők között széles körben elterjedt volt valamely lábbelikészítő mesterség (coturnarius, sutor). A városok némelyikében magas volt a cigányok között a semmiféle mesterséghez sem értők aránya. Az ő nevük mellett a „manuale labore”, „operarius”, „manualista” bejegyzések olvashatók. Őket a városi proletárok sorába számíthatjuk, akik alkalmi munkákból, napszámosságból éltek, vagy elvállaltak bármely más munkát ha a szükség úgy hozta. Néhányan koldultak, vagy a városnak végeztek a „köztisztaság” fogalma alá vehető tevékenységet. Hátszegen a 20 cigány családfőből 2 muzsikos és 6 kovács mellett 12 volt manuarius. Vajdahunyadon 6 hegedűst, 15 kovácsot és 29 manuariust írtak össze, 1 cigány koldulni kényszerült. Feltűnően magas a „manuali labore” kategória aránya Erzsébetvárosban, ahol 105 családfőből 72 tartozott ide. A többi 33 családfőből: tractat musicalia 16, communi purgamine 2, faber ferrarius 12, mendicando vivit 1, coturnarius 2.

Az 1770-es években, éppen abban az időben, amikor Augustini műve megszületett, a felerősödött migrációnak, továbbá a korszak gazdasági és társadalmi változásainak, nem csekély mértékben pedig a Helytartótanács foglalkozás-, és életmódváltást szorgalmazó politikájának következtében, a cigányok között a foglalkozási szerkezet gyors változása figyelhető meg. Példaként, az általam legalaposabban ismert Somogy vármegye adatait említem.

A cigány családfők foglalkozás szerinti megoszlása 1768-ban azt a tendenciát mutatja, amit Augustini leír, a kovácsmesterség és a muzsikálás a domináns⁹:

8 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. F 46. Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Gu bernium Transylvanicum (In Politicis). Nro. 1781/2561, 1781/4868.

9 Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára IV. 1. b. Somogy vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei. 1768. évi jegyzőkönyv 65. és 638. p.

járás	faber	fidicen	faber-fidicen	serarius	egyéb	összesen
kaposi	75	17	2	2	5	101
igali	62	20			24	106
kanizsai	54	24			11	89
szigeti	51	8			48	107
összesen	242	69	2	2	88	403
	60,04 %	17,1 %	0,49 %	0,49 %	21,8 %	100 %

A foglalkozások, tevékenységek, megélhetési módok megnevezése a források latin nyelvű terminológiájában nem egységes. A helytartótanács által megadott összeírási formulában arra kérdeztek rá, hogy a cigány családfő muzsikálásból, kovácmunkából, keze munkájából vagy koldulásból él-e? A valóság azonban többnyire nem volt beleszorítható az előre meghatározott kategóriákba, s az el-
lentmondásokat minden összeíró más-más módon próbálta feloldani. A táblázatok elkészítésekor nem alakítottam ki sem a korabeli összeírási formulának, sem a modern szociológiának megfelelő kategóriákat. A „megélhetési mód” oszlopba az összeírók által használt latin kifejezések magyar fordítását vettem fel, így akarván jelezni a szóhasználat és a tevékenységek sokféleségét, variabilitását. Némely összeíró egy-egy családfő esetében többféle megélhetési módot is megadott, illetve a férfin kívül a feleség tevékenységét is megjelölte, vagy éppenséggel nem írt be semmit. Ebből adódik, hogy az összesítésben nem minden járásnál jön ki a családok tényleges száma. Szembetűnő, hogy a kaposvári és az igali járásban egyetlen cigány sem foglalkozott zenéléssel!

Az 1774-es állapot letelepedettségét és a társadalmon kívüliség megszűnését mutatja. Valószínűleg tartózkodtak a vármegyében vándorcigányok, akiket nem írtak össze. A vármegyében a cigányok nagy része azonban már helyben lakott a falvak szélén rossz házakban és a falusi alsó társadalomba tartozott házasságként. A cigányokra jellemző hagyományos mesterségek közül csak a kovácsolás volt nagyobb arányú, a megélhetésre vonatkozó esetszámok 34 %-a. A legtöbb cigány itt nem értett kézművességhez, nagyobb részt a falusi társadalom kiszolgáló rétegeibe tartozott, a vármegye egy részében (főleg a Hunyadi birtokokon) pedig meglepően nagy arányban parasztosodott. 1768-hoz képest drasztikus változás történt 6 év alatt. Ez részben a cigány népesség átrendeződésével, részben elszegényedéssel, részben pedig a helytartótanácsi rendeletek hatására a cigányok életébe történt erőteljes hatósági beavatkozással magyarázható.

megélhetési mód	kaposi j.	igali j.	szigeti j.	kanizsai j.	összesen
kovácsmunka	2	29	24	9	64
helyi lakosoknál dolgozik		1			1
keze munkájából	48	27	34	6	115
paraszti munkából		24		24	48
szőlőkerülő		1			1
pásztor		1	1		2
koldulásból	1	1			2
kovácsmunka és paraszti munka		1		6	7
feleség fonásból		1			1
kovácsmunka és keze egyéb munkája által	29				29
konvenciók kovács	1				1
kovácsmunka és gyermekei támogatása	2				2
lovak pásztora			3	9	12
hegedűs (fidicen)			4		4
keze munkájából és zenélésből			1	1	2
a község pásztora		1			1
kézműves/kovács és hegedűs (faber, fidicen)			2		2
egyéb kézművesség			7		7
csordás	1				1
zenész (musica)			1	6	7
kovácsmunka és zenélés				4	4
a falu kovácsa				6	6
paraszti munka és zenélés				3	3
paraszti munkából és lovak legeltetéséből				1	1
a falu és az uradalom kovácsa				1	1
összesen	83	87	78	76	324

A CSALÁDOK MEGÉLHETÉSI MÓDJAI 1774-BEN

A teknővájást, kanálkészítést és az aranymosást Augustini nem sorolja a cigányok legfontosabb foglalkozásai közé, ennek ellenére többször kitér az erdélyi és bánáti kanalascigányokra. Művének a cigányok lakásairól szóló részében, az erdélyi vándorcigányok három csoportjának egyikeként, megkülönböztetve őket a moldvai üstöscigányoktól (lasch Zigeunen) és a német nyelvű cigányoktól, ezt írja a kanalascigányokról: *„A kanalascigányok (Löffelzigeunen) ezzel szemben, akik az általuk fából faragott kanalakról kapták nevüket – ám akik önmagukat Bräschen-nek vagy „aranyász”-nak, azaz aranyásónak nevezik, mivel nyaranta a folyókban aranyat mosnak – telente általában a hegyoldalba vájnak maguknak barlangokat, és ezeket használják lakóhelyiség gyanánt.”*

Valószínűleg rontott alakban – talán gótbetűs szöveg félreolvasása –, de ez tekinthető jelenlegi ismereteink szerint a beás (bräsch) szó első használatának tudományos műben.

A mesterségekről szóló fejezetben Augustini így ír az erdélyi és bánáti bräsch-okról, akiket szerinte az ottani cigányok közül a legkiválóbbaknak tartottak: *„Népük többi tagjával egyáltalán nem közösködnek, és nem is cigányoknak, hanem „Bräsch”-nek, vagy magyarul „aranyász”-nak, vagyis aranymosónak nevezik magukat.¹⁰ És bár ez az egyszerű nép nehéz és alig kibírható munkája ellenére igen szegény és szűkölködő, mégis csak ritkán folyamodik kolduláshoz, s még ritkábban lopáshoz. Inkább dolgozik, vagy – ha az időjárás engedi – aranyat mos, vagy teknőket, kanalakat, tálakat váj.”*

A rudar szó famunkás cigányokra vonatkozó használata is a 18. századtól mutatható ki, katonatisztek Havasalföldről készült leírásaiban. Wilhelm von Bauer 1778-ban azt írja a havasalföldi rudarokról, hogy ácsok és aranyporban fizetik az adót. Franz Joseph Sulzer 1781-ben hasonló beszámolót ad, szerinte a havasalföldi cigányok egyik csoportja a rudár, akik ácsmunkához értenek és aranymosási joguk van (Landauer, 2009).

A Von Bauer és Sulzer adatait is felhasználó Grellmann (1787) nyomán terjedt el a rudár az aurari, vagyis az aranymosó szinonímjaként a 19. század első felében. Ugyanebben az időben hasonlóan a lingurár, Kogalniceanu (1837) nyomán. Magyarországon és Erdélyben ezzel szemben egyre inkább a kifejezetten csak faeszközökre specializálódott cigányokról esik szó, az aranymosást alig említik. A segesvári születésű Clemens András (1836) román-német szótárának második kiadásában a román 'beás' német megfelelői között ezeket a kifejezéseket sorolja fel: „der Baader, Bergmann, Löfflerzigeuner, Bergknappe”.

10 Augustini munkájában ezen a helyen Johannes Fridvalszy: Mineralogia. Című művére hivatkozik: P.H. 2 §. Az aranyásásról, és a következőt idézi tőle: *„Azok a cigányok, akik Erdélyben élnek, sértésnek veszik, ha cigánynak szólítják őket, mivel szerintük „aranyász”, azaz aranyásó a becsületes nevük.”*

Sajátos csoportot alkottak a reformkorban a Dunántúlon, főleg Zala és Somogy megyében az önmagukat „muzsikus lókereskedő”-ként meghatározó cigányok. Somogyban Kéthelyen és Kaposváron éltek nagyobb számban, Zalában Mihályfán és környékén. Domináns foglalkozásuk a zenélés volt, mellette tervszerű lókereskedést is folytattak, vásárról vásárra járva, a mendikáció (faluzás) fogalmába ez is beletartozott a korabeli értelmezés szerint. „*Rendes lakással is birnak, bár az többnyire a’ helység végén jut nékiek*” – írta róluk Csorba József (1857) somogyi főorvos (Landauer 2016: 145). Ők folyamatosan házban laktak, ha a vásározás több napig tartott, akkor vendégfogadóknak szálltak meg. Az 1840-es években gyermekeiket már csizmadiának, szabónak és kőművesnek adták. A gyermekek iskoláztatása és az ezzel járó életmódváltás kelően még nem kutatott folyamatot indított el, ami néhány generáció után azt eredményezte, hogy ezek a cigányok megszűntek önálló csoport lenni, némely családok (Görcsi, Horváth, Farkas, Árvai) pedig megszűntek cigánynak lenni. Bizonyára ennek tudható be, hogy a Dunántúlon ma az egykori „muzsikus lókereskedők” utódait magyarok, romungrók és vend cigányok között találjuk.¹¹

Sajátos mendikációs közösségekben vándoroltak az oláh-cigányok Somogyban horvát cigányoknak ismert csoportjai is. Csorba József róluk ezt írta (Landauer 2016: 145): „*télben nyárban vászon ponyvával bevonott kocsijokon hordják ide ’s tova minden vagyonaikat, és sok puczer gyermekeiket; vándorol többnyire több illy tele kocsi, ’s ha megtelepednek is valamely helység alatt, vagy erdőszélen, ott soká nem maradnak, honnan a’ faluba kovács-munkát, rézedény igazítást keresni, ’s erőszakosan koldulni bemennek, gyermekeik pedig 6-8 éves koruak is meztelen az utast, legyen az kocsin vagy gyalog – adományért, krajczárért több száz lépésnyire is kísérik.*”

Nagyidai Sztojka Ferenc (1886) szerint a teknővájó cigányok „*Bulgáriából jött valódi oláhok*” (azaz románok), akikkel más cigányok nem képesek beszélni. Sztojka magát a „beás” szót nem használja.

Győrffy Endre (1885) sem használja a „beás” csoportnevet „Magyar és cigány szótár”-ában, de jellemzően írja le a 19. század második felére kialakult csoportértelmezést: „*A teknő vájó czigányok, – ezek az igazi oláh czigányok, de miután ezek télen nyáron az erdőkbe laknak, tehát anyanyelvük nincs más mint az oláh nyelv, s miután ezek nem is érintkeznek sem a települtekkel – sem a vándorlókkal – sőt inkább kerülnek egymást – tehát a czigánynyelvet nem bírják, – csak is egyedül az oláh nyelvet, és azon község nyelvét tuniillik a mely legközelebb van azon erdőhöz melyben ők dolgoznak – vagyis laknak.*”

A 19. század második felében is találkozunk azzal, hogy a beások és az oláh-cigányok elődeit egyaránt ’oláh’-nak mondják és a foglalkozásnévvel tesznek

11 Kardos Ferenc szíves közlése.

különbséget. József főherceg 1888-ban megjelent Czigány Nyelvtan-ában Nagyidai Sztojka Ferenc úgy szerepel, mint „oláh kolompárczigány”.

Herrmann Antal az 1893-as országos felmérés 1895. évi kiadásához írt bevezetésében sem találhatjuk meg azt a csoportosítást és terminológiát, amit ma használunk. A letelepültek, huzamosabban egy helyben tartózkodók és vándorcigányok kategóriái képezték a csoportosítás alapját. E három kategórián belül ugyanazon szempontok szerint írta le Herrmann a cigányok tagolódását, életmódját és kulturális sajátosságait. 1893-ban az összeírt 274940 cigány 88,5 %-a az akkori kategóriák szerint állandóan letelepedett volt. A huzamosabb ideig egy helyben tartózkodók aránya 7,4 %. A vándorcigányok 4,1 %-ot tettek ki és főként a Tisza-Maros szögben, valamint Hunyad és Bihar vármegye területén éltek. A ténylegesen karavánokban élők száma néhány ezer volt.

1893-ban mindösszesen 50566 cigány élt valamilyen ipari tevékenységből, jóval többen, mint más foglalkozásokból. A cigányok ipari foglalkozása azonban különbözött attól, amit általában iparnak, mesterségnek, kézművességnek szoktak nevezni. 1891-ben a népszámláláskor ezért vették fel a házi és népipar kategórián belül a cigány-ipart.

A cigányok által űzött ipari tevékenységeket 11 csoportba sorolták:

1. Fémmunka: bádgos, csengőkészítő, fúrókészítő, késes-köszörűs, kolompár, kovács, lakatos, rézműves, szegkovács, üstkészítő-foltozó
2. Famunka: fakanálcsináló, favágó, orsókészítő, teknőcsináló, szénégető
3. Nád, vessző stb. munka: gyékény-szatyorfonó, kosárfonó, seprőkészítő, rostás
4. Építkezés, stb.: tapasztó és sármunkás, tégl- és cserépegető, vályogveető, kőműves, kéményseprő
5. Ruházat: csizmadia, csizmafoltozó, cipész
6. Közlekedés: fuvaros, hordár
7. Döngyűző, gyepmester
8. Kötél-kefekészítés: kötélverő, madzagkészítő, kefekötő, meszelőkötő
9. Textilipar: csipkekötés, fonás-szövés, kézimunka
10. Egyéb női ipar: dohánygyári munka, meszelés, mosás, tollfosztás
11. Másféle ipar

1-7.: túlnyomóan vagy kizárólag férfi foglalkozás; 8-10.: túlnyomóan vagy kizárólag női foglalkozás; 11.: kevés munkású vegyes iparágak. Az 1-8 kategórián belül a fémművességhez és az építkezéshez tartozó tevékenységekben dolgoztak a legtöbben.

Ez a 19. század végi helyzet jelenik meg gyakorta a cigányokról való gondolkodásban, mint valamiféle archaikus, „ősi” mesterségekkel és vándorlással konzerválódott állapot, a vándorcigány fogalmának a cigányok összességére való téves kiterjesztésével.

Ha meg akarjuk állapítani legalább megközelítően, hogy a ma ismert három csoportra mely adatok vonatkoznak, akkor elsősorban a foglalkozási, nyelvi és vallási megoszlást kell elemeznünk és összevetnünk azokkal a szociológiai vizsgálatokkal, amelyek 1971 óta történtek. A beások elődei pl. a román (oláh) nyelvű, illetve fakanálcsináló, orsókéscsínáló és teknőcsináló cigányok között kereshetjük. Az oláh cigányokat az üstkészítők, foltozók és rézművesek között. A szegkovácsok a romungrók elődei. A vályogvetők között pedig találhatunk mindhárom mai csoportból cigányokat. Nyelvi és vallási szempontból a 19. század végén a Kárpát-medence cigány népessége körében valamennyi nemzetiség nyelvét és valamennyi vallást megtaláljuk. Azaz, a cigányok – a romani anyanyelvűektől eltekintve – ugyanolyanok voltak, mint az a népesség, amely között éltek. A cigányok vallási megoszlása pl. leképezte a térség vallási megoszlását és területi sajátosságai is ugyanazok voltak, mint a magyarországi népesség egészének.

Kifejezetten foglalkozási kategóriaként jelenik meg a „beás” kifejezés Weigand (1897) német nyelvészprofesszor „Körös- und Marosdialekte” című művében. Rendkívül fontos adata Weigand munkájának, hogy a „beás” olyan tevékenységet jelent, amit nem csak cigányok végeztek, hanem németek is. A német beások Weigand szerint már elrománosodtak. A cigány beásokról szóló részt érdemes hosszabban is idézni (Papp Gyula 1982): *„Másik fajtája a beásoknak a nagyapoldai kosárfonók – hús egynéhány család – és a faárukat (különféle teknőket, lapátokat) készítő, akiknek a letelepedési helye Cilnic, Girbova, Rodu, Jina. A kosárfonók áruikat ’keltei’-nek (kézikosár) nevezik. Nyelvük több tekintetben eltér az Apoldán beszélttől, de az egész beszédmódjuk is eltér teljesen a többi románétól. ... Elrománosodott cigányok ők, s ennek vitathatatlan bizonyítéka a testalkatuk is. Soknak a fénylő, fekete haja hullámos, fürtökben lóg le. Ők maguk is tudják, hogy elődeik aranyosok (aurari, baiesi) voltak, s innen örökölték nevüket is. A folyók homokjából való aranyosítás már régóta nem kifizetődő, vagy annyira kevésbé, hogy csak néhány embernek nyújt megélhetést. A megélhetésért tehát más foglalkozást kezdtek. Az Aranyos menti falvakban mindenütt találhatók cigányok a románok közé települve, és házasság útján keverednek is. Különösen feltűnő ez Szolcsván (Salciua), innen való az én adatszolgáltatóm, Gavrilă Gligan is, aki tiszta cigánytípus. A beások természetesen már nem akarnak arról tudni, hogy ők cigányszármazásúak.”*

A 17. századig nyúló előzmények (erről a következő fejezetben lesz szó részletesebben) után Magyarországon a 19. század végére kialakult az a hármas csoportosítás és szóhasználat, amely a foglalkozási kategóriákkal való megkülönböztetésben egybevág a mai tudományos értelmezéssel. A fő különbség, hogy a 19. század végétől elsődlegesen nem etnonímiákkal, hanem foglalko-

zásnevekkel írták le a csoportokat. A hármas tagolás általam ismert megfogalmazása a *Zala* c. újság 1888. október 28-án megjelent 44. számában olvasható, A „*czigány-ország*” c. cikkben, ismeretlen szerzőtől. A cikk írója a kolompár, teknős és muzsikus cigányok csoportjait különbözteti meg. Mai tudományos terminológiával ez az oláh-cigányokat, a beásokat és a romungrókat jelenti. A 20. században még évtizedekig nem használták a magyarországi tudományos cikkekben és tanulmányokban a beás szót, oláh-cigánynak pedig – ahogy azt láttuk már Győrffy Endrénél – a teknővájókat, azaz a beások elődeit nevezték.

A 19. század végén és a 20. század elején cigányokról megjelent, tudományosnak tekinthető cikkek szerzői az 1893-as összeírás kategóriáiból indultak ki, többnyire annak adatait vették alapul és főként a cigányok „sajátosságait”, helyzetük megváltoztatásának lehetőségeit igyekeztek értelmezni. Olyan elemzéseket, leírásokat csak elvétve közölnek, amelyek a mai értelemben vett csoportokhoz kapcsolhatók, napjaink hármas csoportosításának foglalkozási és etnikai terminusait sem használják, pl. György Aladár 1896-ban, K. Nagy Sándor 1908-ban, Török Pál 1938-ban (Landauer 2016: 233-236, 301-305, 474-478).

Gunda Béla 1933-ban Abaúj megyében a zsujtári Szász József teknős cigánnyal találkozott és egy év múlva rövid tanulmányban (Gunda 1934) ismertette a teknővájó munkáját. Gunda ebben az írásában a „teknővájó oláh-cigány” (kovotare) kategóriát használta, úgy nevezte az általa megismert teknővájókat ahogy ők saját magukat. A beásoknál, illetve elődeiknél, legalábbis egy részükénél, ez az önellenvezés a 18. században gyökerezik, amire a forrásokról szóló következő fejezetben térek majd ki.

Heiczinger János (1939) a hármas foglalkozási felosztást¹² alkalmazza, a muzsikus, üstfoltozó és teknővájó cigányokról beszél dunántúli, főként Fejér, Tolna és Veszprém megyében szerzett tapasztalatai alapján. E három kategória egyértelműen a magyar, az oláh és a beás cigányokkal azonosítható. Történeti adatai nem teljesen pontosak, de a fő tendenciákat a három dunántúli vármegyében jól látta, leírása azonban nem általánosítható az ország egészére.

A muzsikusokat a legrégebben letelepedett, zömmel falusi telepeken élő népességként jellemzi, akik konvencióssok az egykori úrbéres falvakban. Helyeztük párhuzamba állítható a gazdasági cselédekével. „Az úrbéri váltságot követő évtizedekben,¹³ a megürült kúriákkal, gazdát cserélt birtokkal egyidejűleg

12 A hazai szerzők Szuhay Péter (1999:26) nyomán úgy tudják, hogy a hármas felosztást elsőként Heiczinger János alkalmazta a Népegészségügy c. folyóirat 1939. évi 18. számában megjelent „*Adatok a falu cigánykérdéséhez*” c. írásában, de nyilvánvaló, hogy az már hamarabb kialakult.

13 A 19. század derekán.

megárvult a cigánytelep is. Az egykor dédelgetett nép most már a parasztfalu tehertétele lett.” Ennek a rétegnek egy része cigányul már nem is tud. „Viselete uras, általános jellemvonása az úrhatnáság, a paraszti munka és életbeosztás lenézése. Gyermekait szívesen járattja iskolába.”

Heiczinger szerint a századfordulón a cigány anyanyelvű üstfoltozó cigányok Európában és Oroszországban vándoroltak. „Vörösrézüst készítéssel, rézpecsét-nyomó faragással, kevésbé iparosodott vidéken mint vándorkovácsok keresték megélhetésüket. Asszonyaik pedig végigkoldulták a meglátogatott falvakat, közben-közben kártyát vetettek, tenyéből jósoltak és amit lehetett, elemeltek. Jó zsákmány reményében – amit kifürkészni az asszonyok dolga volt – nem riadtak vissza a rablástól sem és ilyenkor az emberölés sem volt akadály.” Az I. világháború alatt nagy számban szivárogtak be a városokba, „nevükben őrzik egykori foglalkozásuk emlékét, Lakatos, Kolompár névre hallgat majd mindegyikük. Vadházasságban élnek, gyermekeiket az iskolabajárástól elvonják. Többnyire összetákolt viskókban, földbevéjt putrikban laknak.” Élelmüket összekoldulják, sok benne a dög, vágóhídi hulladék, a lopott aprójóság. Ruházatukban is nyomorúságosak, leginkább alkalmi munkákból élnek, ők végzik el azt, amire a legszegényebb napszámos sem kapható.

A beásokról így írt: „Legkésőbbben telepedett le a teknővájó vagy oláh cigány-ság. Ezek megtelepedése helyel-közzel még ma is folyik. Családonként vándorolnak faluról-falura, főleg olyan vidéken, ahol jegenye és nyárfa van. A megvásárolt, esetleg felesdolgozásra is elvállalt fából teknőket, melencéket, itató vályúkat, kanalat faragnak és azt eladják, vagy terményekre becserélik. Ideiglenes lakóhelyükön félig földbesüllyesztett, ágakból rakott és sárral tapasztott kunyhókban laknak, melyet maguktapasztotta sárkemencével fűtenek. A kunyhó elé épített kemencében sütik egy napra való, kovásztalan kenyerüket. A világháború kitörése a férfiak egy részét hadba szólította. Így több helyen az asszonyok – már a hadiségely miatt is – megmaradtak telepeiken. A háborúból hazatért férfiak a házhelyjuttatáskor nekik adott telepen maradandóbb építkezésbe kaptak, majd ahogy elfogyott a felmunkálható faanyag, kezdtek áttérni erdei favágásra, faapritásra, végül megbarátkoztak a földműveléssel. Sok helyen mint summás munkások, részes aratók, napszámosok keresik kenyerüket, az asszonynépség még helyel-közzel koldul, de vannak helyek, hol baromfitenyéztéssel, disznóhízalással is foglalkoznak. Anyanyelvük oláh, nevük oláhos, mint Bogdán, Muntyán, de legtöbbnek az eredeti foglalkozást jelző neve van, Kalányos, Orsós. Viseletük a falu szegénységéhez hasonló. Asszonyaik ünneplője fehérrel és késsel díszített fehér. A megtelepültek már törvényes házasságban élnek, gyermekeiket szívesen járattják iskolába, általában igyekeznek belesimulni az őket befogadó falu életébe. A jobbmódúak beköltöznek a falu zsellérsorára, sőt már megindult az

összeházasodás folyamata is a feltörekvőbb cigányok és az őslakosság elesettebb rétegei között.”

Sárközi Jakab Gyula Le Rrom c. 1942-1943-ban készült kéziratában (Landauer 2016: 504-568) a cigányok két csoportját különbözteti meg: *le rrom* és *le ungri*, mai fogalmaink szerint az oláh-cigányokat és a romungrókat. Az „oláh-vérű teknővájók”-at szerinte tévesen sorolják „az árjakhoz tartozó rromhoz és rumungrihoz”. Azaz, a teknővájókat ő is románoknak tartotta. A cigányokat a nemcigányokkal helyezi szembe, akiket a *le gázse* névvel illet. Úgy írja le a kettőt, mint akik nem tudnak egymás normái szerint élni, ez szerinte egyben a pogány és keresztény értékrend ütközése is. A cigányok kulturális sajátosságait a „nomádösztönből” vezeti le primordiális logikával, de sok tekintetben néhány felvetése egybevág a későbbi kulturális antropológiai kutatásokkal: a cigányok ragaszkodnak az egyenjogúság és az egyenrangúság eszméjéhez, elutasítják a függőséget.

A magyarországi tudományos klasszifikációkra Erdős Kamill (1958) tanulmányának volt a legnagyobb hatása. Az ő csoportosítása alapján használjuk az oláh-cigány kategóriát a cigányanyanyelvű cigányok egy részére, ellentétesen a fentebb említett több csoportosítással, melyeket Erdős vagy nem ismert, vagy nem vett figyelembe, elsősorban saját közvetlen tapasztalatai alapján dolgozta ki a csoportosítást. Ő írta le először az oláh-cigányok alcsoportjait is romani kifejezésekkel. Korábban ezeket Magyarországon a ’kolompár’ gyűjtőfoglamába sorolták.

Külön csoportként határozta meg a román anyanyelvű cigányokat, két alkategóriával: román cigányok és teknővájó cigányok. A román cigányoknak nem tudott alcsoportjairól, a teknővájóknál három alcsoportot ismert: a.) „tiszaháti”, főleg a Nyírségben; b.) „füstös”, Füzesabonyban, Tiszafüreden és Békéscsabán; c.) „Dunás”, a Dunántúlon.

Erdős felfigyelt a területi különbségek mellett a teknővájó cigányok életmód-beli, vagyoni, műveltségi és nyelvhasználati különbségeire is. A beás elnevezésről röviden ezt írta: „*Magukat beás-nak nevezik (a Tiszántúlon és román nemzetiséglakta területeken lingurâr-nak is), míg a tiszántúli oláh (vlax) cigányok őket balajâr-oknak. (Balaji cigányul teknőt jelent.) Ők, magukról elismerik, hogy cigányok.*”

Fontos állomása volt a teknővájó cigányok tudományos megismerésének Békefi Margit 1963-ban készült szakdolgozata, amely évtizedekkel később (2001) jelent meg nyomtatásban. Békefi a teknővájókat egységes kultúrával rendelkező, román anyanyelvű, endogám csoportként határozta meg. Két csoportjukat különböztette meg: dunántúliak és alföldiek. A kettő között az életszínvonal és a munkavégzés technikai színvonala közötti különbséget emelte ki. Békefi úgy

tudta, hogy a dunántúliak „teknős oláj”-nak nevezik magukat, saját népv Nevük a bajaš, beaš, a romániaiaknál pedig a bäs.

Erdős és Békefi – árnyalatnyi különbséggel – egyetértenek abban, hogy a beas a teknővájó cigányok önelnevezése. Mindketten megemlítik egy-egy mondatban azt is, bár kellő jelentőséget nem tulajdonítanak neki, hogy némely külföldi szerzők román néptörödéket látnak a teknővájó cigányokban, illetve „*cigányszármazásuk erősen vitatható*”. Erdős és Békefi tanulmányaiban jellegzetesen mutatkoznak meg az ún. cigánykutatásra jellemző módszertani problémák. Egyrészt, teknővájókról szerzett saját tapasztalataikat széles körben általánosították, mint csoportspecifikumot, a valóság egy részére érvényes realitást a valóság egészére érvényesnek tekintve. Másrészt, saját koruk tudományosságának cigányokról való gondolkodását a primordialista szemlélet uralta, a strukturalista értelmezést nem ismerték és elképzelni sem tudták, hogy a cigányokra ne etnikus meghatározottságokkal gondoljanak. Feltételezték a beasok közös etnikai eredetét, miközben tudták – Békefi le is írta –, hogy ennek megítéléséhez „*semmiféle történeti tudásunk nincs*”.

A beas önelnevezés általánosíthatóságának megkérdőjelezéséhez egy adalék: a szlovákiai Szeretva (Stretávka) élő, Oláh János teknős cigány, 1980-ban az alábbiakat mondta saját közösségéről egy interjúban (Zolczer, 1980): „*Azt kérdezi, miféle nemzetség, népség vagyunk mi? Hát igen, jogos a kérdés, mert nem igaz az elterjedt hiedelem, hogy mi cigányok lennénk. Nem is beszélünk cigányul, még a legöregebb ember se bírja közülünk a cigány nyelvet. Mert, mi kérem tisztelettel, máramarosi származásúak vagyunk. Erdélyi magyarok voltak az őseink, vagyis olyan magyar–román keverék, de hisz ezt talán láthatja is az arcunkon. Mi, az idősebbek még románul is úgy beszélünk, mint magyarul. Én az asszonykámmal meg az öregebbekkel csak románul beszélek. A gyerekek is értik egy kicsit a nyelvet, de ők egymás között már csak magyarul beszélnek.*”

A hármas tagolás, valamint ennek terminológiája a magyar, oláh és beas cigány a Kemény István által vezetett 1971-es első átfogó szociológiai „cigánykutatás” nyomán lett általánossá. Ezt a kategorizálást néhány évvel később a beasok esetében árnyalta még a kutatás. Az eredetileg román nyelvű, famunkát végző cigányok átfogó kategóriájaként a „beas”-t az 1990-es években Kovalcsik Katalin (1988, 1993) és Szalai Andrea (1997, 2001) dolgozták ki, amiben nagymértékben támaszkodtak a minden korábbinál modernbb módszerekkel végzett terepmunkájukra. Ők alkották meg a beas kategórián belül az alcsoportok további kategóriáit: árgyelán (erdélyi), muncsán (jelentése „hegyvidéki”, de értelme muntyán, azaz munténiai vagyis havasalföldi), ticsán (tisza). Az első kettő a korábbi szakirodalomban dunántúli, illetve „dunás” néven ismert teknővájó cigányok két alcsoportja, akik főként a Dél-Dunántúlon élnek. A har-

madik pedig azokat jelenti, akik Erdősnél a „tiszaháti” és „füstös”, Békefinél pedig az „alföldi” fogalmába tartoznak.

Szalai Andrea árnyalta a csoportnevek dél-dunántúli beások közötti „belső” használatát. Az itt élő (pl. Véménden) román anyanyelvű cigányok a szakirodalomban oláh cigánynak nevezett csoportokat kolompároknak, saját nyelvjárásukban „lökötár”-nak hívják. A véméndiek más román anyanyelvű csoportokat külön csoportként, elválasztva árgyelánnak, muncsánnak, ticsánnak neveznek. A dél-dunántúli muncsánok (pl. Alsószentmártonban) önmagukat cigánynak mondják, árgyelánnak azokat nevezik, akiknél az önelnevezés a beás. A valamennyi beás cigányra egyformán érvényes, egységes etnonímiáról és a csoportnevek következetes használatáról nem beszélhetünk.

Amikor az utóbbi évek kutatásaiban Kovalcsik és Szalai, valamint Erdős nyomán úgy beszélnek beás csoportról, kultúráról és történelemről, mint homogén, egységes entitásról, tulajdonképpen egyszerűsített, ideáltipikus kategóriával élnek, amely segíti ugyan a rendszerezett gondolkodást és a könnyebb értelmezést, a valóság sokszínűségét azonban nem fejezi ki. Azt pedig Erdős, Békefi, Kovalcsik és mások felvetései nem igazolták, hogy a napjainkban beásnak nevezett cigányok történetileg közös etnikai eredetűnek tekinthetők. Ugyanezt a legtöbb kutató a cigányok összességére is evidenciának tekinti, de a strukturalista kutatások rámutattak, hogy a 20. századból ismert magyarországi cigány népesség jelentős része a paraszti társadalomból kiszorultak lesüllyedésével, cigánnyá válásával jött létre. E folyamat elemzését jelen írásban nem tekintem feladatommak.

CSOPORTOK A TÖRTÉNETI FORRÁSOKBAN

Tudományosan igazoltnak az akadémikus történettudományi és nyelvészeti kutatások alapján azt tekinthetjük, hogy Magyarországon a 15. század óta mutathatók ki cigányok a forrásokban. Arra, hogy primordialista vagy strukturalista módon értelmezzük-e azokat, akik cigányként jelennek meg előttünk, azaz egy bevándorlással keletkezett kisebbséget lássunk-e bennük, vagy társadalmi kategóriát, ebben a részben sem keresem a direkt választ. A témám problematikájának fogalomtörténetét igyekszem felvázolni.

A 15. századtól párhuzamosan fordul elő a ’cigány’ és az ’egyiptomi’ (vagy a vele azonos ételmű pharaones) az iratokban. Azt, hogy a kettő ugyanazt jelentette, egy 1490-ben keletkezett nagyszebeni forrás bizonyítja: „*egiptys sive czinganis*”. Bár az ’egyiptomi’ időnként később is előfordul és népi elbeszélésekben is fennmaradt, a 16. századtól a közigazgatási és jogszolgáltatási iratokban a ’cigány’ lett az elterjedtebb (Nagy 2004).

Az első olyan kategória, amely csoportkaraktert fejez ki, jelenlegi ismereteink szerint debreceni városi jegyzőkönyvben fordul elő 1589-90-ben 'magyar cigány' alakban (Rácz 1997). Túl gyakori azonban nem lehetett, mert ebből az időszakból erről az egyetlen előfordulásáról tudunk, a források többségében inkább általánosan a 'cigány' megnevezés olvasható. Az viszont világosan látható, hogy a 17. században jelennek meg az első olyan romániai és magyarországi források, amelyekben már elkülöníthetők a ma ismert csoportokra vonatkozó adatok, bár nem minden esetben.

Az oláh-cigány csoportnév jelenleg ismert legkorábbi előfordulása 1666-ból való 'Oláh Tzigány' alakban. A felső-magyarországi hitvitában (1663-1672) keletkezett Pósa-házi János: *A' három kérdésre-valo summás választételnek egy arra lött alkalmatlan felelettel való nagyob megerössödese es azon feleletnek megrázogatása című, 1666-ban Sárospatakon megjelent munkájában olvasható: „... a szem-fény vesztő Oláh Tzigányoknak nem sok hitelek vagyon magyar Országban”* (Garadnai, 2014).

Nem evidens, hogy az oláh-cigányokon ugyanolyan cigányokat értsünk, mint akiket ma a szakirodalomban a romani anyanyelvű oláh-cigányokon értünk. A 17. század közepe és a 18. század közepe között az oláh-cigány egyaránt jelenthette a ma beásnak és oláh-cigánynak nevezett cigányok elődeit. Nem minden esetben dönthető el, hogy melyikről van szó, csak akkor ha a csoportnév mellett szerepel valamely megkülönböztető sajátosság is.

A sárospataki váruradalom 1693. július 13-án kelt összeírásában a város lakóinak leírásában a 49. oldalon¹⁴ külön sorolják fel a „Pataki Czigányok”-at két csoportban. Az első csoportban a „Czigányok”-at, 18 családfőt. A második csoportban az „Oláh Czigányok”-at, 5 családfőt. Utóbbiak nevei: Buna, Hampó, Nyisztor, Purczi, Duna. A mesterségükről, a városban betöltött szerepükről az összeírás nem tartalmaz adatokat. A nevek alapján arra gondolhatunk, hogy olyan oláh-cigányokról van szó, akiket ma annak nevezünk. A nagyobb számú, megkülönböztetés nélküli csoportot pedig valószínűleg olyan cigányoknak vehetjük, akiket a kutatók kárpáti cigányoknak neveznek és a romungrók elődeit látják bennük.

A magyarországi latin nyelvű iratokban a tizennyolcadik század második harmadában találkozunk egyre gyakrabban a *zingari valachi* elnevezéssel, amelynek jelentése *oláh cigány*, ám eredetileg a mai szakirodalomban oláh és beás cigányként ismert csoportokat is jelentette. Pest vármegye 1742. évi statútumában is szerepel ez a kifejezés, de a szövegből nem állapítható meg, hogy közelebbről mely ma ismert csoportról van szó. 1750-ben Szabolcs vármegye is rendelkezett a „*zingari valachi*” névvel illetett cigányokról, de itt sem hatá-

14 MOL. UetC, fasc. 41. no. 22.

rolható be, hogy a mai csoportosítás szerinti beásokról, vagy oláh cigányokról van-e szó. Két évvel az erdélyi román parasztmozgalom leverése után, 1761-ben a helytartótanács arra szólította fel a törvényhatóságokat, hogy a „*Valachi Zingari*” Erdélyből való beszivárgását akadályozzák meg, Magyarországra történő vándorlásuknak már Erdély határainál elejét kell venni. Itt már gondolhatunk arra, hogy az intézkedés a beások elődeire (is) vonatkozik, mert ekkortájt kezdenek egyre gyakrabban szerepelni a dél-dunántúli forrásokban és látni fogjuk, hogy ott a zingari valachi rájuk is vonatkozott (Nagy, 1998).

A 2014-2015-ben végzett erdélyi kutatásaim egyik fontos tapasztalata, hogy az ottani, cigányokra vonatkozó 18. századi levéltári forrásokban nem fordul elő az oláh cigány csoportnév, vagy az annak megfelelő latin zingari valachi. Az oláh cigányokat a foglalkozások, a személynevek alapján azonosíthatjuk. Oláh cigányokat takart az üstöscigány kategória, illetve némely esetben a vasműves cigány csoportnév. Az oláh cigányok elődeinek többsége vándorcigány volt, ám hangsúlyozandó, hogy nem tekinthetünk minden vándorcigányt oláh cigánynak.

Az erdélyi forrásokban azokat a cigányokat, akiket mai fogalmaink szerint „beás”-nak tarthatunk, kanalasnak nevezték, románul lingurárnak, németül Löfflerzigeunernek. Kanalas mesterségüket a latin iratokban cochleariusnak, de a „kanalas” cigánynak lehetett más mestersége is, illetve nem feltétlenül sorolták csoportkategóriába. A jelenleg ismert legkorábbi olyan adatunk, amely más foglalkozású (vasműves, rézműves, rostacsínáló, ollócsínáló, hegedűs) cigányoktól elhatárolva említ „kalanos” cigányt, a belényesi uradalom urbáriumából való 1704. júliusából¹⁵. A 108 cigány családfőből azonban csak egyetlen személy volt kanalas, Kozák János. A Kozák román eredetű név, a mai magyarországi cigány népességben leginkább oláh cigányok között fordul elő. Román vezetékeve volt a két rostacsínáló cigánynak is, Petruskó Mihály és Konsztandin Raduly.

Az említett adatoknak a fogalomtörténet szempontjából fontos tanulsága egyrészt, hogy a 18. század elejére beszélhetünk a beásokra jellemző foglalkozási kategóriával megkülönböztetett cigányokról. Néhány évtized múlva megjelentek a beások ma ismert jellegzetes nevei is. Pl. aranyosszéki boszorkányperben 1735-ben Kalanos Borbara, Basarad Miklós felesége volt a vádlott (Kiss–Pál 2002). Másrészt, a csoportkategóriákban az erdélyi és magyarországi forrásokban feltűnő különbözőség mutatható ki. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a foglalkozási kategóriák mögött nem húzódott következetes, szabályos csoportelkülönülés és a fogalmak használata sem volt az.

15 MOL. UetC, Registrata 17:8. 85-89. old. „Belényes vidékén lakó és ugyan Belényeshez szolgáló Jobbágó Czigányság conscribáltatott ez alább megírt mód szerint”

A Tolna vármegyei cigányok 1766. évi összeírásában a Gerjénben élőkről feljegyezték, hogy az oláh cigányok („*zingari valachi*”) mintegy 30 esztendeje ott laknak, a helység lakosai kéri, hogy maradhassanak, mert ebből nekik is hasznuk származik.¹⁶ Mivel az 1760-as években a teknővájókról mindig pozitívan és elfogadóbban beszélnek a források, nem zárhatjuk ki, hogy Gerjénben az 1730-as évek óta laktak teknővájók, de egyelőre teljes bizonyosságunk nincs.

A közös elnevezés mögött meghúzódó eltérő néprajzi karakter az 1760-as évektől jól megrajzolható a források adataiból. Somogy megye 1768. évi cigányokról szóló statútumaiban pl. határozottan külön választva beszélnek a *zingari valachi* kategórián belül a különféle famunkákat végző („*ex arboribus varia instrumenta lignea, cochlearia, et lintres et alia conficiant*”), valamint a rézműves és üstcsináló („*ahenarius*”) cigányokról.¹⁷ Egy 1777-ben keletkezett somogyi szolgabírói jelentés szerint a „*zingari valachi*”-ként megjelölt csoportok az előző évben (1776) a Baranya megyei Iványiból költöztek a Somogy megyei Várad faluba.¹⁸ A teknővájó telep általam ismert legkorábbi leírása, az említett 1777-es szolgabírói jelentésben: A cserjések és az erdők szélén vesszőből és faágakból kunyhót (tugurium) építettek. Kanalakat, teknőket, szórólapátokat és „*alia id genus fabricarunt*”.

A nemcigányok foglalkozási sajátosságok alapján különítették el az oláh cigánynak (*zingari valachi*) nevezett csoportokat. Azokat, akiket ma beásként ismerünk, teknővájóknak nevezték; azokat pedig, akiket ma oláh cigánynak mondunk, kolompárnak. A kolompár kifejezés minden olyan oláh cigány alcsoportra vonatkozott, amelyikben a férfiak domináns tevékenysége valamilyen fémművesség volt. Olyasfajta megkülönböztetés, mint amelyet ma Erdős Kamill nyomán az oláh cigányokra alkalmazunk, nem létezett, illetve a forrásokban csoportnévként nem jelenik meg, a magyar (Késcsináló, Rostacsinaló, Rostás, Rézműves, Ötves) és román (Csurár, Csurárul Kálderár, Kaldarárul) személynevekben viszont igen (Zsupos, 1996).

A kolompár kifejezés használatához néhány külön megjegyzést kell fűznöm. A hazai szakirodalomban a „kolompár”-t a valamelyik őstől származó oláh cigány nemzetségnek közé szokták sorolni, szintén Erdős alapján. A történeti adatok ellene szólnak ennek a besorolásnak és magyarázatnak. Nézetem szerint a tudomány által Erdős nyomán oláh cigány nemzetséggént számon tartott csoport elődei a 18. században a nemcigányoktól származó mesterség-

16 Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára. IV. 1. b. Fasc. Nro. 43.

17 Somogy Megyei Levéltár. IV. 1. a. 1768. 638.

18 Somogy Megyei Levéltár. IV. 1. a. 1777. II. kötet. 99–103.

névről nyerték Kolompár családneveiket a tényleges rokoni-vérségi kötelékektől függetlenül.

A kolompár/kompolár szó a német clampfer, klemper, kesselmacher, kufer-schmid kifejezésekkel van kapcsolatban, melyeknek jelentése bádogos, üstkészítő, rézműves. A kolompár mesterség már akkor létezett Magyarországon, amikor még nem is éltek itt cigányok (akárcsak a tinkerek Írországban). A kolompár szó már a 16. században előfordul a hazai forrásokban, egy 1642. évi marosvásárhelyi céhszabályzatban is használják a „*kompolárkodnak*” kifejezést (Komáromy, 1911). A kolompár tehát eredetileg a cigányoktól független foglalkozásnév, amit bizonyos fémműves kárpáti cigányokra is alkalmaztak a 16. századtól. Amikor hasonló fémműves tevékenységet folytató külön csoportként az oláh-cigányok is megjelentek, őket is kolompárnak nevezték. A kolompárok a 18. század óta főként oláh-cigányok, de a kolompárkodás nem az oláh-cigányokra jellemző kizárólagosság. A 19. században már főleg oláh-cigányokra volt jellemző a kolompárság, de kárpáti, illetve magyar cigányok között is előfordulhatott a mesterség.

A környezettől származó csoportneveket (főként a Dél-Dunántúlon) a cigányok is átvették, és máig megtartották. A beások önmagukat a 19. század elején sokszor, sőt inkább mondták teknővájó oláh cigánynak, a többi beást pedig egyszerűen oláhnak. A Taranyban történt megverettetése miatt 1795-ben Somogy vármegyénél instanciázó Ignácz Tódor pl. egyszerűen „oláh”-ként szerepel, ami mellett még az sincs ott, hogy cigány.¹⁹ 1805-ben a katonának megfogott Ignácz Péter ügyében történt szolgabírói vizsgálat.²⁰ Őt „Tekenyő vájó oláh Czigány”-nak mondják a forrásban, más helyen a rokonait „oláh Czigányok”-nak, a csoportját pedig „Tekenyő vájó Compagnia”-nak. Néhány évvel később, 1819-ben a faluzó tekenyőcsináló cigány csoport vezetőjét „oláh bíró”-nak nevezik (Nagy, 2008).

A ma oláh-cigányoknak mondott csoportot a nemcigányok mintájára kolompárnak nevezték a teknővájók is, ez még napjainkban is gyakori. A beások gyakran nevezik az oláh cigányokat varázslónak is. Különösen a Dél-Dunántúlon a környezet hatására a kolompár szó olyan oláh-cigányok körében is megtalálható önelnevezésként, még azoknál is, akik nem a kolompár alcsoportba tartoznak. Néhány éve egy Pécssett élő lovári fiatalasszonytól hallottam pl., hogy kolompár cigánynak nevezi önmagát.

Egészen a 20. század közepéig a teknővájó cigányokat oláh-cigányoknak nevezik a levéltári forrásokban és a sajtóban is. Ezzel párhuzamosan találkozunk

19 SML. Instantiae 1759–1858. (Nagy Lajos által összeszedettek).

20 SML. Inquisitiones annorum 1785–1806 (nem indexeltek).

olyan forrásokkal, amelyek alapján nem kerülhetjük ki azt a kérdést, hogy a teknővájók etnikai eredete nem azonos más cigányokéval, sőt csoporton belül is felvetődik ennek lehetősége. A szóhasználat azonban gyakran zavaros vagy következtetlen. A több évtizedes közigazgatási tapasztalattal rendelkező Lits Gyula (1909) főispán, országgyűlési képviselő „A cigánykérdéshez” című cikkében határozottan abból indul ki, hogy „Ma Magyarországon három fajta cigány van”. A megtelepedett és „meglehetősen asszimilálódott” cigányokat, a kolompár-cigányokat és az oláh-cigányokat különbözteti meg. Mindháromról külön-külön leírást ad.

A letelepültek a faluvégi putrikban élnek, nem kóborolnak, vályogvetéssel, tapasztással, sármunkával foglalkoznak, sintérséget és pöcegödör tisztítást is elvállalnak. Főfoglalkozásuk a muzsikálás, közülük kerültek ki a legnevesebb primások. Litsnek ez a leírása mai kategóriáinkkal egybevetve, egyértelműen a magyar, másképpen romungró vagy muzsikus cigányokra vonatkozik.

Az oláh-cigányokról ezt írja: „Kegyetlen és vérengző, teljesen a törvényen kívül él, nem keresztel, nem házasodik, temetőbe nem temetkezik. Lopásból, rablásból, gyilkolásból, vásárosok kifosztásából él.” A „veszedelmes fajta oláh-cigány”-ok kétségtelenül a mai értelemben vett oláh-cigányokat jelenti, a Rafael, Kolompár, Lakatos nemzetségek említése is ezt tanúsítja. A 20. század elején kétségtelenül az oláh-cigányok voltak a legkevésbé beilleszkedettek, de ez a karakterizálás túlzóan általánosító és nem érvényes az oláh-cigányok összességére. Egyrészt, mert az oláh-cigányok között is voltak jóval kedvezőbb és rendezettebb pozíciókban élők, különösen a lókereskedők között, akik városi házakat vásároltak, magas adót fizettek, a hadseregnek szállítottak lovakat, hatékony kapcsolatokat áptak a nem-cigányokkal. Másrészt, megjelenik ebben a leírásban az a jellegzetes gondolkodásmód, amely minden lumpen magatartáshoz és marginális, illetve társadalmon kívüli helyzethez feltétel nélkül az „oláh-cigány” fogalmát társította.

A teknővájókat „faj” szempontjából Lits nem is tartja cigánynak: „A cigányok másik válfaja a kolompár, vagy teknővájó-cigány. Ezek eredetileg nem is cigányok, hanem slavonita faj, mely itt az országban s különösen a dunántúli vármegyékben él. Megvesznek nagyobb mennyiségű tapolyfát, vagy ilyen erdőrészeket, ott hetekre és hónapokra megtelepesznek (sic!), a fákat feldolgozzák teknyőnek, kanalaknak és egyéb házi szerszámoknak; ha munkájuk elfogyott, mennek tovább, ahol új szerszámfát találnak. Jóindulatú, szolid munkásnép, bár ezek is sátoroznak, de sem személy-, sem a vagyonszükségletre nem veszélyesek.”

A teknővájók kolompárokkal való azonosítása mai ismereteinkhez viszonyítva egyértelmű tévesztés, de nem teljesen alaptalan, illetve megmagyarázható. A teknővájók, azaz a beások elődei között is voltak olyan cigányok, akiket

Kolompárnak hívtak. Ennek két oka lehet: 1./ Korábban ebben a csoportban is voltak kolompár mesterséget folytatók, mint a kárpáti cigányoknál, de foglalkozást váltottak és ezt követően is megmaradt a korábbi tevékenységükre utaló vezetéknevük. 2./ A csoportok között nem volt olyan merev határvonal, miként azt sokan ma is gondolják, a másik csoportból beházasodó hozta magával a mesterségnévből képzett személynevét, ami ezután új csoportjában is elterjedt.

Lits tehát részben azonosan, részben eltérően használja a kategóriákat napjaink terminusaival. Az oláh-cigányokra és a beásokra vonatkozó kategóriák részleges átfedésbe kerülnek nála. A „*slavonita faj*” említése felveti a cigány csoportok közös etnikai eredetének problémáját. Az ő logikája szerint a teknővájók, de legalábbis egy részük etnikailag eredetileg szlavónok, azaz a Dráva és Száva között élt, „elcigányosodott” szlavóniai délszlávok. Az asszimilacionista alapon álló kutatók délszláv környezetben asszimilálódott cigányokat látnának bennük. A hazai kutatás számára ez egy olyan rendkívül fontos kérdés, amit cigányösszeírások és anyakönyvek további kutatásával lenne szükséges tisztázni.

Meglepően színvonalas és differenciált leírást olvashatunk a magyarországi cigányokról egy 1953. október 5-én, a BM Országos Rendőrkapitányságán „házipéldány”-ként készült, akkor „szigorúan titkos” jelentésben.²¹ Az iratból nem állapítható meg, hogy a cigányok csoportosítását az irat megfogalmazója alakította-e ki, vagy átvette valakitől? Saját megfogalmazása szerint „eddig, megbízható megállapításai szerint” sorolta öt csoportba a cigányokat. A jelentésnek a csoportok néprajzi karakterizálásra vonatkozó részéből kivonatossan idézek:

1.) *Magyar, vagy zenész cigányok. A magyar lakossággal teljesen azonos feltételek között, többségükben kulturáltan, munkában élnek. Túlnyomó többségük zenész, de egyre inkább elhelyezkednek ipari, sőt hivatali vonalon is. Csak magyarul beszélnek, bár beszédjükben erősen érződik a volt cigány nyelvjárás, mely alapja a nagyvárosi csibész nyelvnek. ... Számukat megközelítően sem lehet megmondani, mert minden eddigi népszámlálás magyarnak mutatta be legnagyobb részüket. Közvetlenül szerzett tapasztalataink szerint számuk több 10.000. Bűnügyi és társadalmi problémát nem jelentenek, egyedül a közegészség szempontjából jönnek tekintetbe, mert nem tiszták, tömegesen élnek ...*

2.) *Erdei, vagy oláh cigányok. Az ország egész területén előfordulnak, rendszerint ott, ahol nagyobb erdők vannak. Erdei kunyhókban élnek és csak ritkábban húzódnak be faluszéli házikóba. Erdei famunkákat végeznek, erdei gyűjtögetést*

21 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. BM Országos Rendőrkapitányság IV. osztálya. 716/1953. H. fj. A jelentés készítője: H/K-né.

folytatnak és művészien értik a faragást, elsősorban a nyárfa teknő készítést. Csendes, rendkívül igénytelen, lényegében gyűjtögető típusú népréteg. ... Anyakönyvileg, népművelést tekintve, még problémák vannak velük, bár az utóbbi években gyermekeiket iskoláztatják. A falusi lakosság azért, mert jóindulatú emberek, szereti őket. Minden falunak megvannak a maga cigányai, akikhez ragaszkodik is. Számukat 35-40.000-re becsülöm. Egyhelyben lakók, alig lehet velük találkozni a közéletben. Magyarul jól beszélnek, de anyanyelvük egy erősen romános cigány nyelv.

3.) Erdélyi cigányok. Az előbbi kategóriához legközelebb első réteg, mely azonban valamilyen ismeretlen időben és módon történt keveredés folytán felhagyott erdei gyűjtögető életével és vállalkozóbb szellemű lévén, zárt településekbe helyezkedett el, mindenfajta munkával, de előszeretettel a kereskedelemmel foglalkozik. Közülük kerülnek ki az abrosz és edényárusok. Nagy tömegben élnek Szabolcs-Szatmár megyében, ahol a lakosság különleges részét képviselik. ... Magyarul jól beszélnek és az előbbi kategóriához hasonló cigány anyanyelvűek. Számukat 40-50.000-re becsülöm.

4.) Kösztörűs, vagy vend cigányok. Szerfölött alacsony életszínvonalon élnek. Állandóan kóborolnak. A felnőtt férfiak vándoriparosok (köztük kösztörűs, üstfoltozó, ernyőkészítő, wc-tisztító). A mesterséghez szükséges szerszámaikkal és igen nagyszámú családjukkal vándorolnak faluról-falura, munkaterület-ről-munkaterületre. Nyelvük szlávos cigánykeverék nyelv. Szép testalkatúak, egészségileg azonban rendkívül leromlottak. Erőtlen, vállalkozó szellem nélküli, enervált, máról holnapra élő réteg. Különösképpen a Dunántúlon találhatók fel. ... A falusi lakosság terhesnek érzi őket eltartani, azonban-tekintve, hogy szüksége van „szakmunkájukra” megtűrni őket. Számukat 10.000-20.000 között becsülöm.

5.) Kolompár, vagy szerb cigányok. Az a kategória, mely a cigányok között a mindennapi, nehéz problémát okozza bűnügyileg. Erős testalkatú, rendkívül ravasz, fondorlatos észjárású, igen ügyes nép. Hallatlanul nagy fizikai és szellemi erő van bennük. Azt lehet mondani, hogy teljes egészében veszélyes bűnözők. Férfiaik közül alig van olyan, aki büntetlen előéletű. Felnőtt férfiak fele szokásosan, állandóan börtönökben volt. Életmódjuk legtávolabb van a falusi lakosság életmódjától. ... Számuk mintegy 12.000-re tehető. Elhelyezkedési helyük zömmel a jugoszláv határ mellett van, bár kisebb számban csaknem az egész országban megtalálhatók. Még Budapesten is van belőlük pár család. Legnagyobb számmal Baranya, Somogy, Tolna és Bács megyében vannak. Ezekben a határ menti megyékben azért helyezkedtek el, mert rokoni kapcsolataik erősen Jugoszláviához kötik őket. Az ittlévők túlnyomó többsége az utóbbi 30 év alatt szivárgott át a szomszédos jugoszláv részéről. Tekintélyes részük és éppen a legveszélyesebbek közöttük a felszabadulás utáni években, illegálisan jött át ma-

gyar területre. Jelenleg is átjárnak a határon. Amikor jugoszláv részről keresik őket, akkor idejönnek és fordítva. Nyelvük erősen szlávos cigány nyelv. A többi cigány nyelvet nem, vagy alig értik.

A jelentést pontatlanság és következtetlenség jellemzi, de tanulságosan mutatja, hogy mennyire zavaros, rendezetlen és nehezen értelmezhető volt a kortársak számára a cigányok társadalmi helyzete és néprajzi sajátosságai. Ugyanakkor ismereteket is nyújt, megmutatja az akkori állapotokat, illetve a társadalmi valóság egy részét. A második csoportnál pl. téved a jelentés írója, amikor valamennyi teknővájó cigányt erdőlakónak gondolja, a nyelvük leírása sem pontos (ténylegesen nem cigány, hanem román nyelven beszéltek), de szembetűnő, hogy határozottan oláh cigányoknak nevezi őket, ahogy azt már a 18. századnál is láttuk. A legnehezebben értelmezhető ebben a kategorizációban a harmadik csoport. Annak alapján, hogy a teknővájókhoz közel eső réteg, leginkább azokkal lenne azonosítható, akiket néhány év múlva Erdős Kamill a nem cigány anyanyelvűek közé sorolt, a teknőöktől elválasztva román cigánynak nevezett. A kereskedelmi tevékenység sem mond ennek ellent, hiszen a ticsánoknál jellegzetes. Azóta egyrészt őket is beleértik a beás fogalmába, másrészt a Tisza mentén élő közösségeik asszimilálódtak és ma már vagy magyarok, vagy romungrók. Az abrosz-, és edényárulás azonban megkérdőjelezni látszik mindezt, mert ez a tevékenység és a cigány anyanyelvűség (amennyiben ez valóban a romanit jelenti) olágcigányokra jellemző. Az alább következő másik belügyi csoportosítás alapján logikusabb arra gondolnunk, hogy colári cigányokról van itt szó, de ennek az alcsoportnak a lélekszáma semmiképpen sem lehetett 40-50 ezer. Legvalószínűbbnek azt tartom, hogy az „erdélyi cigányok” fogalmában azonos kategória alá vontak olyan cigányokat, akiket ma külön csoportokba sorolnánk, részben a beások, részben az oláhcigányok közé. A negyedik csoport azóta is külön kategória, a kutatás az 1953 óta eltelt évtizedekben tisztázta ennek a csoportnak a szintókkal való foglalkozási és nyelvi hasonlóságait, amit a jelentés írója nem ismert, illetve nem tudta, hogy a vend cigányok nyelvének is van egy német rétege. Az ötödik csoport az oláhcigányok egy részéről szól, akiknek nyelve a romani, illetve annak valamely változata.

Ugyancsak őt, az előzővel átfedésben lévő csoportot említ Horváth Ferenc (1955) rendőrszázados a Rendőrségi Szemlébe írt cikkében. Ezt a periodikát akkoriban szolgálati használatra szánták, nem volt széles körben ismert. Az 1953-as jelentés szerzőjéhez hasonlóan ő is abból indult ki, hogy a cigányoknak a bűnözésben való részvételét úgy lehet átlátni, ha minél pontosabban megismerik az életmódjukat, a belső tagozódásukat és a rokonsági kapcsolataikat. Horváth megjegyzi írása elején, hogy nem törekedhet teljességre, „mert az egyes területeken annyiféle rétegződés van a különféle szempontoknak

megfelelően, amelyeket még néprajzi kutatóink sem ismernek teljesen”. Leírása a legfontosabbnak tartott csoportokról az alábbi:

1. Kolompárok. Beszédjükben sok szláv szót használnak. Kinézetük általában nem cigányos. Határozott fellépésűek, főleg a Dunántúl megyéiben laknak, a rokonságot erősen tartják, vallásos érzelműek. Bűnügyekben gyakran szerepelnek. A kolompárok tovább rétegeződnek. A kolompár szó csak gyűjtőfogalom, amely a kolompolásból ered. A nép nevezte el őket kolompároknak, mert ahol megjelentek, rövid időn belül felhangzott a kovácsokra jellemző kolompolás²².

2. Colárosok. „Abroszáruló cigányoknak” ismeri őket a köznyelv. Rendkívüli óvatosak, a legműveltebb réteg. A közülük kikerülő bűnözők rendkívül vakmerők és veszélyesek. A bűnözésben való részvételük számszerűleg nem nagy. Inkább egyes családok nőttek ki magukat különösen veszélyesnek. Főleg az ország keleti megyéiben helyezkednek el. Jómódúak, tiszták, választékosan öltözködnek. Üzleti betörés szempontjából veszélyesek azért, mert nem használt ruhanemű értékesítésével foglalkoznak. Nem egyszer a kolompárosok orgazdái.

3. Bejás vagy teknős cigányok. A legnépesebb réteg. Igénytelenek, rendszerint erdőben laknak és teknővájással foglalkoznak. A legritkábban kerül ki közülük bűnöző. Nagyobb számban élnek Dunántúlon.

4. Rumungrok (magyarcigányok). Zenész és tapasztó, vályogvető cigányokat hívják így. Az egész ország területén élnek, bűnözési részvételük nem nagyobb a lakosság többi rétegénél. Az asszonyok közül kerül ki egy pár zsebtolvaj.

5. Vendcigányok. Beszédjükben igen sok német szót használnak. Köszörűs és bádogos szakmával foglalkoznak. Bűnözésben úgyszólván egyáltalán nem vesznek részt. Rendszerint világos szőke vagy vöröses a hajszínük. Megjelenésük az elhagyott külsőtől eltekintve nem cigányos. Gyakori jelenség, hogy a kolompár cigányok köréből kikerülő bűnözők felveszik a vendek külsejét, foglalkozásait, szokásait, megtévesztés céljából. Ilyenkor is lehet azonban látni, hogy a feketehajú, keménytekintetű és testtartású, szúrósszemű, latinos arcélű „köszörűs” nem igazi vendcigány, hanem bujkáló kolompár.

Horváth százados felosztása pontosabb és a napjainkban ismert klasszifikációhoz közelebb álló, mint az 1953-as jelentés. Az viszont bizonyosan téves megállapítás, hogy a teknővájók a legnépesebb csoport. Az abroszárusok jellemzése árnyaltabb, de itt is meglepő, hogy Horváth sem tud az akkor már Budapesten és a Dunántúl néhány városában élő colárikról. Az általam alaposan tanulmányozott szabolcsi forrásokban nem jelenik meg ez a réteg ilyen

²² A cikk szerzője itt analógiás népi etimologizálást ad, a kolompár szó magyarázatát l. írásom más részén, fentebb.

erőteljesen ebben az időben. A keleti országrészben élt colárik esetleges elköltözését vagy foglalkozásváltását egyelőre a jövőben kutatandó kérdések közé kell utalnunk.

Az 1950-es években több hasonló következetlenséget tapasztalhatunk az elnevezésekben és a csoportok leírásában. A teknővájó, azaz beás cigányokat néhol románoknak nézték, vagy nem ismerték fel, hogy nyelvük ténylegesen nem cigány nyelv. Amikor 1957-ben a Munkaügyi Minisztérium kezdeményezésére felmérték a magyarországi cigány népességet, a megyei jelentések alapján összegző tanulmányt író Pogány György és Bán Géza (1958)²³ hangsúlyozva a belső tagozódás megismerésének fontosságát, figyeltek rá, hogy a közbeszédben, a cigányok között és a néprajzi irodalomban egymásnak ellentmondó, következtelen csoportosítások és fogalmak léteznek. Észrevették azt is, hogy az ország különböző területein ugyanazokat az elnevezéseket más-más értelemben használják.

A lakosság körében élő csoportosításnak a „legfőbb vonalát” így látták: a./ román, oláh cigány („ez a két fogalom néha teljesen fedi egymást, igen gyakran azonban nem); b./ kolompár cigány; c./ zenész cigány; d./ magyar cigány.

A cigányok körében élő felosztást egy salgótarjáni cigánytól idézték: a./ sátoros, kóbor oláh-cigányság; b./ teknőkészítő cigányság; c./ szőnyegkészítő és árusító cigányság; d./ a falun élő, legkisebb zenekategóriát elérő és különböző alkalmi munkákkal foglalkozók; e./ a vidéki városokban és a fővárosban élő ipari munkát végző, de jelenleg alkalmi beállításúak és jelleműek; f./ vidéki városokban és a fővárosban élő, zenével foglalkozók, akik zenekategóriákban magasabb elbírálást nyertek. Ez a kategorizálás a-tól f-ig egy alulról felfelé haladó hierarchiát mutat, amelyben a foglalkozási státusz és a zenei képzettség a meghatározó.

Az '57-es felmérés végrehajtásával párhuzamosan kérte fel Pogány és Bán a minisztérium nevében Erdős Kamillt is egy felosztás kidolgozására. Ő volt az egyedüli ebben az időben, aki alaposabban foglalkozott a cigányság néprajzával.²⁴ Ekkor alakította ki a cigány anyanyelvűek és nem cigány anyanyelvűek megkülönböztetésére épülő, fentebb már érintett osztályozást. Pogány és Bán ezt is beépítették a felmérést összegző tanulmányukba, majd ezt publikálta Erdős kibővítve 1958-ban. Ekkor vezette be a cigány anyanyelvűekre a „kárpáti” és a „vlax” (oláh) fogalmát, a nem cigány anyanyelvűek román anyanyelvűek alkategóriájában pedig a teknős, illetve beás megnevezést, utóbbi azonban csak

23 Pogány és Bán 1958-ban a felmérés munkaügyi aspektusait publikálták. A teljes kézirat Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár 11488. Kiadva: Hajnáczy 2015: 63-91.

24 Erdős feltehetően már az 1950-es évek első felében is dolgozott a Belügyminisztériumnak, illetve a rendőrségnek, de ez a probléma jelenleg még nem kellően tisztázott.

évtizedek múltán terjedt el, miként azt már láttuk. Az etnográfusok jó ideig még a foglalkozási kategóriákat használták (pl. Gunda 1965, Bencsik 1984).

Az Erdős által használt elnevezések egy része történeti, azaz előfordul a korábbi irodalomban és a levéltári forrásokban, bár nem teljesen ugyanolyan értelemben. A „kárpati cigány” kategória azonban mindmáig rejtély. Erdős előtt még nem találkoztam az előfordulásával, nem találtam rá adatot, hogy milyen megfontolás alapján használta, más kutatókkal folytatott beszélgetéseim sem vittek előbbre ennek a kérdésnek a megoldásában.

ÖSSZEFOGLALÁS

Írásomban a napjainkban Magyarországon ismert cigány népesség csoportosításának történetéről igyekeztem áttekintést nyújtani. A tudományos irodalom és a levéltári források elemzése is azt mutatja, hogy a mai szóhasználat részben egybeesik a korábbi évszázadokéval, ugyanakkor jelentősen el is tér és mintegy három évszázada következetlen és zavaros.

A csoportfejlődés, valamint a csoportokra alkalmazott fogalmak nem örökérvényűek, történetiségükben kell ezeket értelmeznünk. A mai kategorizációt nem vetíthetjük mechanikusan a múltra, a történeti szövegekben olvasható csoportnevek pedig nem feltétlenül azt jelentették a források keletkezésének idején, mint napjainkban. A magyarországi cigányok múltjának ezt az aspektusát sem értelmezhetjük statikusan, hanem változások és állandóságok viszonyának folyamatában.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Augustini ab Hortis Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről*. Szerk. Deáky Zita-Nagy Pál. Gödöllő-Budapest, Györffy István Néprajzi Egyesület, Magyar Néprajzi Társaság, Szent István Egyetem, 2009.
- Bencsik János: *A teknővájó cigányok: Egy etnikai csoport ismeretéhez*. Gyula, Erkel Ferenc Múzeum, 1984.
- Bodgál Ferenc: A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányok fémművessége. *Ethnographia*, LXXVI., 1965. 521-546.
- Clemens, Andreas: *Walachisch-Deutsch und Deutsch-Walachisches Wörterbuch*. Hermannstadt: Thierry, 1836.
- Csorba József: *Somogy vármegye ismertetése*. Emich Gusztáv, Pest, 1857.
- Erdős Kamill: A magyarországi cigányság. Törzsek, nemzetségek. Néprajzi Közlemények, 1958. 1-2. sz. 152-173.
- Garadnai Erika Csilla: *A felső-magyarországi hitvita szövegkapcsolati rendszerének vizsgálata*. Doktori értekezés. Miskolci Egyetem BTK, 2014.
- Grellmann, H.M.G.: *Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprung*. Göttingen, 1787. második kiadás.
- Gunda Béla: Teknővájó cigány és munkája. *Néprajzi Értesítő* 1934. 1-2. 57-60.
- Györffy Endre: *Magyar és cigány szótár*. Paks, 1885.
- Hajnáczky Tamás: „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.” *Cigánypolitika dokumentumokban 1956-1989*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015.
- Heiczinger János: Adatok a falu cigánykérdéséhez. *Népegészségügy*, 1939. 19. szám.
- Herrmann Antal: *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. (Jekelfalussy József előszavával)*. Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1893. Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam IX.
- Horváth Ferenc: A cigányok köréből kikerülő bűnözők tevékenységének sajátosságai. *Rendőrségi Szemle*, 1955. 3. sz. 254-264.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella: *A magyarországi cigányság 1971-2003*. Gondolat Kiadó, MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Budapest, 2004.
- Kiss András-Pál Antal Sándor: *A magyarországi boszorkányság forrásai* III. k. Budapest: Balassi Kiadó, 2002.

- Kogalnitchan, Michel de [=Mihail Kogălniceanu]: *Esquisse sur l'histoire les mœurs et la langue des Cigains: Connus en France sous le nom de Bohémiens, suivie d'un recueil de sept cents mots cigains*. Berlin, 1837.
- Komáromy András: *Az erdélyországi királyi könyvekből*. Történelmi Társulat, 1911. 220–247. p.
- Kovalcsik Katalin: *A beás cigány népzene szisztematikus gyűjtésének első tapasztalatai*. Zemzetudományi dolgozatok, 1988, 215–233.
- Kovalcsik Katalin: A beás cigányok népzenei hagyományai. In: Barna Gábor (szerk.): *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18-19. században*. Salgótarján, Mikszáth Kiadó, 1993. 231–244. Cigány néprajzi tanulmányok 1.
- Landauer Attila: Adalékok a beás cigányság korai történetéhez. In: Landauer Attila-Nagy Pál (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi beásokról*. Szent István Egyetem, Cigány Néprajzi és Történeti Egyesület, Gödöllő, 2009.
- Landauer Attila: *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567-1953)*. Budapest, L'Harmattan, 2016.
- Lits Gyula: A cigánykérdéshez. *Pesti Hírlap*, 1908. május 3. 33–34.
- Matras, Yaron: Romani. The languages and linguistics of Europe. A comprehensive guide. Kortmann, B. & van der Auwera, J. (eds.). Berlin, 2011: *De Gruyter Mouton*, p. 257–268. (The World of Linguistics; vol. 1.)
- Matras Yaron: Roma language and Roma culture. Romani worlds: Academia, policy, and modern media. Friedman, V. A. & Friedman, E. (eds.). Cluj-Napoca, 2015: *Editura Institutului pentru Studiarea Problemelor Minoritatilor Nationale*, p. 333–341.
- N. Békefi Margit: *A magyarországi teknővájó cigányok*. Szekszárd, 2001. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 4.
- Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, Kaposvár, 1998.
- Nagy Pál: „Fáraó népe”. *A magyarországi cigányok korai története (14-17. század)*. PTE BTK. Romológia és Nevelésszociológia Tanszék. Pécs, 2004. 166 old.
- Nagy Pál: Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15-20. században. In: MIKLÓSI László (szerk.): *Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok (17.) Országos Konferenciája 2007. október 13-14.* Történelemtanárok Egylete, Budapest, 35–50. Budapest, 2008.
- Nagy-Idai Sztojka Ferencz: *Ő császári és magyar királyi fensége József főherczeg magyar és cigány nyelv gyök-szótára*. Kalocsa, 1886.
- Papp Gyula: *A beás cigányok román nyelvjárása*. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kar, 1982. Tanulmányok a cigány gyerekek oktatásával-nevelésével foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból V.

- Pogány György-Bán Géza: A magyarországi cigányság foglalkoztatottsági problémái. *Munkaügyi Szemle*, 1958. 5. 42-45.
- Rácz István (szerk.): *Debrecen város magistratusának jegyzőkönyvei 1589/1590*. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai 27. Debrecen, 1997.
- Sorescu-Marinković, Annemarie: The gurban displaced: Bayash guest works in Paris. *Kurban int he Balkans* (ed. B. Sikimić), Beograd, Balkanološki institut, 2007. 137-151.
- Szalai Andrea: A beások. Az etnikai identitás határai a nyelvhasználat tükrében. *Kritika* 1997/12. 7-9.
- Szalai Andrea: Beások. In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest, 1998. 381-392.
- Weigand, Gustav: *Körös- und Marosdialekte*. Leipzig, 1897.
- Zolczer János: Tekenősök. *A Hét*, 1980. szeptember 25.
- Zsupos Zoltán: Az erdélyi sátoros taxás és aranymosó fiskális cigányok a 18. században. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest 1996. Cigány Néprajzi Tanulmányok 4-5.

Orsós Anna²⁵

A cigányság nyelvi csoportjai – szociolingvisztikai megközelítésben

BEVEZETÉS

A tanulmány a Magyarországon élő cigány csoportok, azok közül is főként a beás nyelvet beszélők helyzetét, beszélő közösségének nyelvhasználatával kapcsolatos kérdéseket igyekszik bemutatni. A romani nyelvet beszélőkről e kötet egyik tanulmánya külön foglalkozik (ld. Lakatos Szilvia írása).

A Kemény István vezette szociológiai felmérés a cigány népesség lélekszámát 1971-ben 320 000 főre becsülte, az 1990-es évek elején közel félmillióra tette, ma a magyar népesség 6-8 százalékát teszi ki a cigányság a szociológusok szerint.

Magyarországon a cigányság nem alkot homogén közösséget, nyelvében, kultúrájában, életmódjában egymástól nagyon eltérő sajátosságokkal rendelkező népcsoportokat takar.

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYOK CSOPORTOSÍTÁSA

Nyelvi szempontból három nagy csoportba (Kemény és mtsai, 1976) soroljuk őket: a javarészt magyarul beszélő *romungrók* (akik magukat magyar cigánynak, zenész vagy muzsikus cigánynak mondják), a magyarul és romani nyelven egyaránt beszélő *oláh cigányok*, valamint a magyarul és az archaikus román nyelven beszélő *beás cigányok* csoportjait különböztetjük meg.

25 PhD. Habilitált egyetemi docens Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék

Év	Becsült létszám	Anyanyelv (%)				Beszélt nyelv (%)			
		magyar	cigány/ romani	beás	egyéb	csak magyar	cigány/ romani	beás	egyéb
1971	270 000- 300 000	71,0	21,2	7,6	0,2	–	–	–	–
1993	420 000- 520 000	89,5	4,4	5,5	0,6	77,0	11,1	11,3	0,6
2003	520 000- 650 000	86,9	7,7	4,6	0,8	74,2	15,4	7,1	3,3

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNY NÉPESSÉG ANYANYELVI ÉS BESZÉLT NYELVI
MEGOSZTLÁSÁRA VONATKOZÓ ADATOK HÁROM SZOCIOLÓGIAI FELMÉRÉSBEN
(FORRÁS: KEMÉNY, 1999; KEMÉNY ÉS JANKY 2003)

Már 1971 után is sokakat meglepett, hogy az országban élő cigány népesség nagy része, mintegy kétharmada (71%) magyar anyanyelvű – tehát nyelvileg asszimilálódott. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy sem a magukat magyar anyanyelvűnek, sem pedig a magukat csak magyarul beszélőknek, azaz magyar egynyelvűnek valló beszélők nem tekinthetők társadalmilag, etnikailag homogénnek.

A magyarországi három cigány csoport /beás, oláh cigány, romungró/ területi elhelyezkedése meglehetősen egyenlőtlen eloszlásban található. A beás cigányok döntő többsége a dél-dunántúli megyékben lakik; ebben a régióban arányuk megközelíti a teljes cigány népesség 30 százalékát, a régió két megyéjében, Baranya és Somogy megyékben pedig a cigányok többségét képezik. Nyelvük a román nyelv archaikus változata, amely Magyarországon a romántól eltérő módon alakította ki írásbeliségét, a románától izolált módon változik. Hazánkban más régiókban beásul beszélő cigányok csak jelentéktelen számban fordulnak elő.

A magyar és a romani nyelvet beszélő cigányok eloszlása egyenletesebb. Magyar anyanyelvű cigányok teszik ki a legtöbb régióban a cigányok háromnegyed részét; egyedül a dél-dunántúli régióban süllyed arányuk 50 százalék alá. A romani nyelvjárásait beszélő cigányok aránya valamennyi régióban 20-25 százalék.

Amikor a magyarországi cigányok által beszélt nyelvekről van szó, a hétköznapi kommunikációban szinte minden alkalommal felmerül és időnként nem kis vita tárgyát képezi az a kérdés, mi tartozik a cigány nyelv körébe, beszélhetünk-e egyáltalán *cigány nyelvekről*, és az önmagukat cigánynak nevező,

de beás nyelvet beszélő közösség tagjai mondhatják-e, van-e joguk azt állítani magukról, hogy ők is *cigányul* beszélnek.

E kérdéskör, bár ártalmatlannak tűnik, mégis sokszor mély érzelmeket vált ki minden magát cigánynak/romának valló beás emberből, hisz ezekkel a kérdésekkel egy hasonlóan kisebbségi helyzetben lévő közösség kérdőjelezi meg egy másik kisebbségi közösség identitását, anélkül, hogy e közösség terminusértelmezését a kívülről ítélkező ismerné.

A beások ugyanis a „cigány” elnevezést több jelentésben használják. Ezt beás adatközlők körében végzett kutatások is megerősítik, melyek szerint a „cigány” terminus rendelkezik „egyes cigány etnikai csoportok és alcsoportok közötti nyelvi, kulturális stb. eltéréseket figyelmen kívül hagyó, általánosító, összefoglaló jelentéssel. (E körbe eszerint a beások, az oláh-cigányok, a kárpáti cigányok, a magyar anyanyelvű cigányok stb. csoportja egyaránt beletartozik.). Másik értelmezés szerint a „cigány” jelenti a kizárólag a saját (beás) csoportot is. (Ezzel más cigánynak tartott és/vagy magukat annak valló csoportoktól éppúgy elhatárolódnak, mint a nem cigányoktól.)” (Szalai, 1997. 1.)

Fontos megjegyezni, hogy ez az értelmezés csakis magyar nyelven releváns, hiszen a beások anyanyelvükön nem homogenizálják a cigány csoportokat, ugyanis másként hívják a velük egy nyelvet, nyelvi változatot beszélőket, illetve egy másik cigány csoport beszélőit és az általuk beszélt nyelvet is.

A már említett három cigány csoport szerinti klasszifikáció (1. sz. melléklet) szociológiai szempontból igen nagy jelentőséggel bír, ám nyelvészeti szempontból több helyen problematikusnak tekinthető: Nem nevezhető ugyanis minden magyarul beszélő cigány identitású személy romungrónak. Így például a nyelvileg asszimilálódott beások is erősen őrzik beás identitásukat, de így van ez több más kisebbség esetében is. A már csak magyarul beszélő cigányoknál a származás és az anyanyelv elvált egymástól, ám a csoporttagság felvállalása az anyanyelv nélkül is igen fontos identitásképző faktorként jelenik meg. A Kemény-féle osztályozás nem ejt szót arról, hogy a magyarországi romungrók nem csak egynyelvűek, erre bizonyítékul szolgálnak azok a nyelvszigetek, ahol muzsikás cigányok még beszélnek a romani nyelv romungró/magyar cigány változatát, amelyet az angol nyelvű romani dialektológiai szakirodalom a romani ún. centrális dialektusai közé sorol. (Elšík, 2006)

A magyarországi cigányok lélekszámának meghatározásakor a Kemény István vezette 1993. évi és a 2003. évi reprezentatív felméréseket is alapul véve elmondható, hogy a romungrók között nőtt a nemzetiségi hovatartozást vállalók, míg a beások és az oláh cigányok között az integrálódással párhuzamosan, némileg csökkent a cigány nemzetiséget vállalók aránya. Magyarországon jelenleg 570-600 ezer főre becsülik a cigányok számát, de egyes vélemények 800 ezer – 1 millió fős lélekszámmra utalnak. (Kemény és Jankó, 2003.)

CIGÁNY VAGY ROMA?

A hétköznapi kommunikációban gyakran okoz problémát e népcsoportok megnevezése is, nagy a bizonytalanság, hogy mikor, mely közösségekben melyiket használjuk, nehogy rosszul használjuk e megnevezéseket. Fontos megjegyezni, hogy a magyarországi cigányok többnyire elfogadják a '*cigány*' népet, ugyanakkor a három fő cigány csoport mindegyike, ahogy több más dologban, úgy ebben is elhatárolja, megkülönbözteti magát a másiktól. Ennek eredményeképp a magyarországi cigányság jelentős része – pl. az oláh cigányok *romának*, a romungrók és a beások többsége – *cigánynak* nevezi magát, nem „*romának*”, annak ellenére, hogy a közéletben és a politikai szóhasználatban egyre nagyobb teret nyer a „*roma*” elnevezés. Számukra a *cigány* a tágabb, általánosabb fogalom, amelybe beletartozik az a csoport is, aki magát *romának* nevezi. A különböző roma szervezetek a londoni, 1971-ben megtartott Első Roma Világkongresszusra hivatkoznak, ahol a más-más cigány közösséget képviselő jelenlévők egyetértésben fogadták el, hogy a világ összes cigány emberének a közös és hivatalos elnevezése legyen a „*rom*” szó többes számú alakja, azaz a „*roma*” forma. (A romaniban csak az adott etnikai alcsoporthoz tartozókra utal, a „*rom*” szó jelentése 'férfi', 'férj', míg a szó többes számú alakja a „*roma*” jelentése 'férfiak, ill. emberek'. A kifejezés nőnemű párja a „*romnji*” 'roma nő, asszony', 'feleség'.)

Bár megoszlik a vélemény a terminusok használatát illetően, hisz sokan nem tekintik egymás szinonimájának a „*cigány*” vagy „*roma*” szót, így nem is fogadják el a „*roma*” szó kizárólagos használatát, ezért az egyre jobban terjedő *cigány/roma* egyenrangú használata mindenki számára megoldást jelenthet.

A MAGYARORSZÁGI BEÁSOKRÓL

A beások származásának története a magyarországi másik két cigány csoportéhoz – a romungró és oláh cigány csoportokhoz – képest a legkevésbé ismert.

A cigányok első írásos említése Románia területén 1385-ből való, de ebben az írásban nem említene különböző cigány csoportokat. A román történetírás arról tesz említést, hogy a román fejedelemségbe az 1241-es mongol invázióval érkeztek, ám nyelvükre vonatkozó leírásaink nincsenek (Iorga, 1930. 22.). Rendkívül bonyolult történelmi folyamatról van szó, melyben még sok az ismeretlen elem, így nincsenek hiteles dokumentumaink arról sem, mikor, hogyan, milyen körülmények között történt meg a beások nyelvcséréje, ahogy az is gyakran felvetődik, hogy történt-e egyáltalán nyelvcsere, hiszen erre vonatkozóan csak feltevések vannak, kutatásokkal igazolt állításaink nincsenek. (Nagy, 2012)

Több forrás ír arról, hogy a beások kb. a 17. század végén és a 18. század elején vándoroltak el mai lakhelyükre (Saramandu, 1997. 97.).

A 20. század végi szociológiai elemzések szerint a beások nagy része 1893 és 1918 között költözött Magyarországra, de a bevándorlás folytatódott a két háború között, sőt még a második világháborút közvetlenül követő években is (Sisák, 2001. 284.).

„A magyarországi beásokon kívül ugyancsak a román nyelvjáráshoz hasonló nyelvváltozatot beszélnek: a Bulgáriában, Horvátországban, Olténiában (Romániában), Vajdaságban (Szerbia), Boszniában, Szlovéniában és Görögországban élő beások. Elsősorban tehát a nyelvjárási sajátosságok segítenek minket abban, hogy kiderítsük, hol éltek valamikor együtt a Közép- és Dél-Európában szétszéledt beások” (Borbély, 2001:79). Marcel Courthiade a párizsi Keleti Nyelvek és Civilizációk Intézetében dolgozó egyetemi tanár szerint beás nyelvet anyanyelvként beszélők a fent említett országokon kívül Szlovákiában, Argentínában és Kolumbiában is élnek (Kenrick 2005).

A beás nyelv különböző országokban használt dialektális változatait, valamint kialakulásuk történetét nem ismerjük. Ugyanígy fonológiai és nyelvtani rendszerük leírása is teljességgel hiányzik ezekben az országokban. E tekintetben a hazánkban élő beások írásbelisége jóval előrehaladottabb minden – a környező országokban élő – beás közösségnél.

A magyarországi beások elsősorban – a határ közelsége miatt – a Horvátországban Kutinán, Verőcén, Csáktornyan, valamint a Szerbiában Oromhegyesen és a Romániában Temesváron élő beásokkal állnak kapcsolatban. Az e közösségekkel ápoltságok során szerzett nyelvi tapasztalataink azt igazolják, hogy az itt élő beások a magyarországiak által beszélt nyelvjáráshoz hasonló nyelvi változatot beszélnek.

A beások és az általuk beszélt nyelvi változatok kutatása sokáig nem került sem a hazai, sem a nemzetközi kutatások fókuszába, így róluk még kevesebbet tudunk, mint a másik két nagyobb csoportról. Létszámukról, területi elhelyezkedésükről, életmódjukról sem régebbi publikációk, sem önálló kutatások nem szólnak, csupán rövid utalások fordulnak elő a cigányokról szóló írásokban. Ennek számos oka lehet. Magyarázható azzal, hogy a többségi társadalom domináns nyelvet beszélői sok esetben nem tudnak különbséget tenni a különböző cigány csoportok között. A legtöbb esetben homogén közösségnek tekintik a romani és beás nyelvet beszélők közösségét. Ez is oka lehet annak, hogy csak a beásokról szólnak, és csak a beás nyelvet érintő információk alig találhatók, de azok a források is gyakran ellenőrizhetetlenek és pontatlanok, amelyek a „cigányokról” általában, pontos nyelvi meghatározás nélkül szólnak.

A beás szó jelentése

E szó eredete tisztázatlan, etimológiáját illetően kétféle feltételezés létezik. Egy korábbi hipotézis szerint (Papp, 1982) a szó a „bányász” jelentésű, ami a román tájnyelvi 'băias' szóból származik, és utal a beások múltban végzett aranymosó és ércbányász tevékenységeire. Ezt az állítást igazolja a román szótárban a 'băias' szócikk alatt található jelentés is, mely a következő formában található meg: **băias** (**băies**), băiași, băieși, s. m. (reg.) **1.** miner **2.** țigan lingurar, zătar.²⁶

A második feltételezés alapján (Tálos, 2002. 321.) a beás szó a „teknős” jelentéssel hozható kapcsolatba, hisz ez a népcsoport Magyarországra érkezésekor teknővájással, fakanál és egyéb háztartási faáru készítésével foglalkozott.

Bár mindkét feltételezés tartalmaz igazolható állításokat, tudnunk kell, hogy napjainkban a beások többsége, a 'băias' szó jelentése alatt már csak a magyarországi cigányok egyik csoportját a beás származású férfit illetve többes számú alakját használva magát a népcsoportot érti. (vö. **băias**, **băias** *h fn* **1.** beás ember, férfi; **om dă** ~ beás ember; **lyimbă dă** ~ beás nyelv **2.** a beás népcsoport neve, ~ **săgye aîsj** – itt beások lagnak. (Orsós, 1997. 17.).

A beás kétnyelvűség sajátossága

Az eddigi dialektológiai kutatások alapján, a beások egy „átmeneti nyelvjárást” beszélnek. Ez a román nyelvjárás a Körösvidék dél-keleti részén, a Bánát észak-keleti határai felé eső részén és Erdély dél-nyugati határainak területein beszélt nyelvjárások sajátosságait őrzi (Saramandu, 1997. 7.).

„Fontos kérdés a beások román nyelvjárásával kapcsolatban az, hogy miért beszélnek a beások románul. Feltehetőleg a választ abban kell keresnünk, hogy a beás közösség az erdélyi, körösvidéki és bánáti területek bizonyos részein élve átesett egy nyelvcserén. Vagyis saját nyelvük szokásos használatáról áttértek a környező közösség, a románok nyelvének használatára. Ugyanezt a nyelvi folyamatot éli át a mai magyarországi kisebbségek jelentős része is” (Borbély, 2001. 80.).

A magyarországi beások által beszélt román nyelvjáráshoz hasonló nyelvváltozatnak – melyet a hazai beások önálló nyelvként tartanak számon – három nyelvjárása (árgyelán, muncsán, ticsán) van. Ezek közül az 'árgyelán' a legelterjedtebb, amely egy nyelvújítás előtti bánáti román dialektus, s a román

26 A beás szó román jelentései a DEX (Dicționarul Explicativ al Limbii Române) alapján 1996. Edíția a II-a, Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, București: Univers Enciclopedic, amely elérhető a <http://dexonline.ro/search.php?cuv=baia>s oldalon. (A letöltés ideje: 2015. 07.30)

nemzeti nyelvtől csaknem izoláltan őrzi archaikus nyelvjárási jellegét ma is. Az árgyelánok Somogy, Tolna, Zala, Baranya megyékben használják ezt a nyelvi változatot, de él néhány család Veszprém és Vas megyében is. Tipikus vezetéckneveik: Orsós, Bogdán, Kalányos, Ignác.

A Dél-Dunántúlon Alsószentmártonban és környékén az ún. „*muncsán*” nyelvjárást beszélik, melyben – a határ közelsége miatt – számos szláv (szerb) eredetű szó található. Ez a dialektus – hasonlóan a hazánk keleti részén, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében élő harmadik nyelvcsoporthoz a „*ticsán*”-hoz, – jóval többet merít a mai román nyelvből. A szláv hatás a vezetéckneveiken is tetten érhető Leggyakoribb vezetéckneveik: Jovánovics, Petrovics, Gyurgyovics.

A beás szó a nép és nyelv elnevezésére egyaránt használatos az árgyelánok és a ticsánok körében, a magyarországi beások harmadik nyelvjárását beszélő muncsánok azonban nem nevezik magukat beásnak, saját csoportjuk és nyelvük megjelölésére a cigányt használják (Kovalcsik, 1993. 231, Szalai, 1997. 104.).

A beás nyelv – valószínűleg – a kezdetektől fogva diglossziás helyzetben volt, hiszen a többségi társadalommal való együttélésben a közvetítő nyelv, ahogy a múltban, úgy napjainkban is, a magyar. A Ferguson által értelmezett „*diglosszia*” egy nyelvnek két vagy több változatára terjed ki (Ferguson, 1975). A beás nyelv esetében ez a beás nyelv „*közönséges*” változatai és egy másik, „*emelkedett*”, grammatikailag bonyolultabb, az iskolai oktatásban elsajátított román irodalmi nyelv közötti viszonyt jelentene. Ám e két változat között napjainkban nincs kapcsolat, a nyelvhasználat nem működik, így a klasszikus diglossziáról sem beszélhetünk.

Az újabb diglosszia-értelmezések szerint a kétnyelvűség esetében is beszélhetünk diglossziáról. A *kétnyelvűség* azt jelenti, hogy a közösség tagjai valamilyen két nyelvi kód birtokosai, a *diglosszia* pedig azt, hogy a két nyelv szerepe a közösség nyelvi gyakorlatában gyökeresen eltérő: alapvető sajátossága tehát, hogy a két nyelv a közösség tagjainak életében *együtt* tölti be azt a szerepet, amelyet egynyelvűség esetében a nyelv intim, illetve hivatalosabb változatai töltenek be (Réger, 2002).

A beás nyelv leírásáról

A beások nyelvével az 1980-as évekig tudományosan nem foglalkoztak. A beás nyelvi közösség a román nyelvvel és a román nyelvterületen élőkkel évtizedek óta semmiféle kapcsolatban nem áll, a két közösség nyelvi fejlődése egymástól eltérően történik. A beások nyelve az 1980-as évekig csak szóbeli változatban élt, írásbeliségének valódi kezdete az 1990-es évek elejére tehető, és a világon egyedülálló intézmény, a pécsi Gandhi Gimnázium szervezési munkálataihoz kötődik.

A magyarországi beások nyelvének leírására az 1980-as évek elején legelőször Papp Gyula tett kísérletet pécsi és Pécs környéki gyűjtésére alapozva. Munkássága rendkívül fontos állomás a beás írásbeliség kezdetében, ám a beás nyelv általa történt leírása mégsem jelentett igazi áttörést a nyelv történetében. Nyelvleírási kísérletét a nyelvközösség tagjai kevésbé érezték magukénak, ezzel is magyarázható, hogy nem honosodott meg, s csak igen szűk körben vált ismertté. Papp Gyula a beás nyelv leírását egyetlen adatközlő (egy beás szőlőmunkás) idiolektusára alapozta. Az adatközlő által nem ismert és a nyelvi közösség által sem használt szavakat adatközlője korlátjának vélte, és – figyelmen kívül hagyva a beás nyelv diglossziás helyzetét – a román nyelvből vette át a hiányzó szavakat. Mivel az átvételeket nem tüntette fel, nem lehet eldönteni, hogy a szógyűjteményben szereplő szavak mennyire a valós, a magyarországi beások által használt szókészletet tartalmazzák. További gondot jelentett, hogy a beás nyelv leírásakor általa használt átírási rendszer a nyelvészeti ismeretekkel nem rendelkező célközösség számára idegen maradt, megbízhatatlan forrásnak bizonyult. Mindezek ellenére Papp Gyula munkássága a nyelvleírás szükségességének felismerésében, megkezdésében úttörő jellegű, jelentősége vitathatatlan.

Nem csupán nyelvi, de oktatáspolitikai szempontból is számottevő az 1990-es évek eleje, amikor is egy maroknyi értelmiségi csoport nekilátott egy cigány nemzetiségi gimnázium szervezésének. A munka során vált világossá, hogy a beás nyelv tanításához szükséges minimális feltételek is hiányoznak, hisz a nyelvnek – Papp Gyula kísérlete ellenére – nem alakult ki az írásbelisége, hiányoztak a beás nyelv és kultúra oktatásához szükséges ismerethordozók, iskolai tankönyvek. Ezek megírásához is elengedhetetlenül szükséges volt a beás nyelv írásbeliségének megteremtése. A gimnázium szervezési munkálatai mellett néprajzi kutatómunka is indult, mely során az Ormánság beások által lakott településein népdal- és népmesegyűjtések során beás nyelvi korpuszok gyűjtése kezdődött meg. A főként Kovalcsik Katalin és Orsós Anna nevéhez fűződő néprajzi gyűjtőmunka során előtérbe került a leírás mikéntje. Ekkor vált elkerülhetetlenül szükségessé egy egységes írásmód kidolgozása. A magyar helyesírás szabályai szerint rögzített első beás gyűjtések népdalok és népmesék voltak, melyek részletes használati utasítást tartalmaznak a közölt szövegek kiejtéséhez.

Az 1994-ben megjelent első kiadványok jelentették a beás nyelv írásbeliségének tényleges Ezzet rövidesen követte a Beás nyelvkönyv, mely elsőként kísérelte meg megszervezni az addig csak szóbeliséggel rendelkező beás nyelvet. Napjainkra a nyelvkönyv kiegészült beás-magyar és magyar-beás szótárakkal is, majd ezt a leírást követve további dalos- és népmesegyűjtemények, fordítások születtek. E munkák fontossága vitathatatlan, még akkor is, ha nem a

legnagyobb nyelvészeti tudatossággal készültek. Az elmúlt évtized azonban bizonyította ennek az írásmódnak az időtállóságát, hisz a kezdeti néprajzi köteteket számos hasonló és más nyelvészeti jellegű munka követte. Ez az írásmód nem csupán a beás értelmiség legnagyobb része, de a csak írni-olvasni tudók többsége számára is elfogadhatónak tűnik.

2002 őszétől az MTA Nyelvtudományi Intézet keretein belül működő Cigány Nyelvi Kutatócsoport olyan beás és romani nyelvre vonatkozó leíró nyelvészeti, antropológiai nyelvészeti, szociolingvisztikai és kontaktológiai kutatások folytatását tűzte ki célul, amelyek az eddig kevésbé kutatott beás és romani nyelveknek a sok szempontú leírásával egyszerre jelentettek fontos tudományos hozzájárulást a fenti részdiszciplínák eddigi eredményeihez. Az MTA Nyelvtudományi Intézetben 2009 tavaszán elkészült a beás nyelv leíró nyelvtan Orsós Anna és Kálmán László közös munkájának eredményeképpen (Orsós és Kálmán, 2009), mely elsősorban szakmai olvasók nyelvszakos egyetemisták és doktoranduszok, nyelvészek számára készült nyelvtörténeti és nyelvtipológiai szempontból fontos leírás (Huszár, 2009).

A beás nyelvészeti és nyelvhasználati kutatásokról

A beás nyelv mint a magyarországi cigány lakosság legkisebb csoportjának anyanyelve ezidáig nem állt a kutatások előterében. Oka és következménye is ez annak, hogy a beások származásának története, nyelvük, nyelvhasználati szokásaik, hagyományaik, még élő kulturális kincseik – az elmúlt tíz évben megindult kutatások, gyűjtések ellenére – tudományos szintű feltárása rendkívül hiányos és kevésbé ismert.

Az elmúlt több mint tíz-tizenöt év eredményei a beás nyelv írásbeliségének megteremtésében igen jelentősek. Fontos megjegyezni, hogy az eddigi időszak szakmai megalapozásából hiányzott a beás nyelv hazai állapotának vizsgálata, felmérése. A helyzetfelmérés 2000-ben Varga Aranka és Orsós Anna (jelen írás szerzője) vezetésével végzett kutatás során valósult meg. A kutatás igazolta, hogy a vizsgált hat közösségben a beás nyelvcseré folyamatok elkezdődött, egyes közösségekben szinte le is zárult. A beások a társadalmi beilleszkedés, illetve asszimilálódás során különböző mértékben őrizték meg hagyományaikat. Így van ez a nyelvhasználat tekintetében is, amely az egyes beás cigány családok, közösségek esetében más-más képet mutat.

A beás nyelv szociolingvisztikai vizsgálatáról

A beás nyelv állapotáról, az elkezdődött nyelvcseréről árnyaltabb kép szerzése miatt további kutatások váltak indokolttá.

Egy dél-baranyai település beás nyelvi közösségében végzett szociolingvisztikai kutatás a beás nyelv használatának háttérbe szorulását előidéző okokat, a különböző életkorú és nemű csoportok nyelvi viselkedését vizsgálja a (Orsós, 2012). A kutatás információt nyújt az adatközlők nyelvválasztási szokásairól, a vizsgált beás közösségre jellemző nyelvválasztási stratégiákról, hogy hol, mikor, kivel és miért használja egy beás ember a közösséghez tartozó másik beással társalogva a beás, illetve a magyar nyelvet. A kutatás során a nyelvválasztás a beszélgetés résztvevői, a beszélgetés résztvevőinek nyelvtudása, a beszélgetés résztvevőinek a nyelvekhez való viszonya, a beszédpartnerek életkora, neme, a foglalkozás, a szituáció, a helyszín, a nyelvhasználati színterek, az egynyelvűek jelenléte a beszédhelyzetben, a beszédpartnerek kapcsolatának minősége, a házastárs nemzetisége, a beszélgetés tartalma, a nyelvválasztás funkciója alapján került bemutatásra. Az adatközlőkkel folytatott interjúk a beás közösséghez való tartozás kifejezéséről, az identitás erősségéről valamint a beás, a magyar és a kisebbségi nyelvekről alkotott véleményekről is tudósítanak.

A kutatás igazolja, hogy a beás nyelv használati színterei tovább csökkennek. Amennyiben az első nyelv hatása és használata csak a családra, esetleg a legszűkebb környezetre korlátozódik, az élet minden más területén pedig a második nyelv és kultúra hatásai érik a beszélőt, az első nyelv használata háttérbe szorul, elsorvad, helyét az erősebb hatásokkal bíró veszi át. A vizsgált településen élő beás gyermekek közül sokakat a beás nyelv használatához már nem kötik olyan szoros szálak, mint szüleiket, ők, s a kutatás adatai szerint a legfiatalabb életkori csoport tagjai közül sokan, nem is a beást tartják anyanyelvükként számon.

A középkorúak életében a fiatalokénál jóval fontosabb helyet foglal el a beás nyelv. A gyermekkori emlékeik színtere többnyire a zárt beás közösség volt, a telepítélet, ahol a beás nyelv használata teljesen természetes volt, a közösségen belüli kommunikáció eszköze is ez volt. Ebből eredően a beás nyelvhez való kötődésük is nagyobb. Bár csak nagyon kevesen rendelkeznek huzamosabb munkaviszonnyal, ha mégis, munkahelyük többnyire a falun kívül található. Kommunikációjukban a kódváltás természetes dolog. A beás nyelv főleg az idősebbekkel való kapcsolattartásban játszik szerepet, míg gyermekeikkel már többnyire magyarul beszélnek. Ennek oka az a felismerés, hogy e nyelvtudás révén kevésbé sikeresek az életben, nem jutnak jobb munkához, biztosabb megélhetéshez gyermekeik és ők maguk sem, annál inkább jelent negatív megkülönböztetést, kisebb presztízszt a kisebbséghez való tartozás. A magyar nyelv piaci értéke nagyobb, így nyelvátadásért felelős generáció szívesebben veszi, ha gyermekeik is ezt tanulják meg, anyanyelvük pedig megmarad a család használatában – de már ott sem kizárólagos. Bár a vizsgált korosztály szinte minden tagja elsajátította a beás nyelvet, életükben a beás funkciója közel

azonos a magyar nyelvével, miközben a beás nyelv használati színterei egyre csökkennek. A hétköznapijaikban a beás nyelv használata már nem intenzív, s ez a valamikor nyelvvelszájtítók nyelvtudásának szintjét is befolyásolja.

A legidősebb generáció az, amely a legritkábban hagyja el lakóhelyét, keveset van távol otthonától, és a legkevésbé érint a modernizáció, ezért ők még őrzik, szívesen használják a beás nyelvet. Számukra a közösség hagyományai, szokásaik is élnek, mivel azonban már ők sem zárt telepi viszonyok között élik hétköznapijaikat, ezek gyakorlására egyre kevesebb lehetőség adódik. A nyelvről és hagyományaikról is inkább csak beszélnek, semmint élnék, alkalmaznák azokat. Felnőtt gyermekeik ugyan még kötődnek a cigány kultúrához, unokáik azonban már csak hallomásból tudnak arról, és csak alkalmanként szövi életükbe a beás kultúra egy-egy szelete. Az idősebb korosztály a beás nyelvhez tartozó beás kultúrával is azonosítja magát, a fiataloknak azonban e szerint élni nem volt lehetőségük. Ahhoz, hogy megismerjék és tudatosodjanak bennük saját népük kulturális értékei, és ne érezzék önmaguk azt, hogy ez a kultúra érdemtelen az átöröklésre a három szintű (alap-, közép- és felsőfokú) beás nyelvtanítás szerepe nélkülözhetetlen lenne.

Az ismertetett kutatások mindegyike igazolja a beás-magyar nyelvcserefolyamatok meglétét, ám igazolja azt is, hogy a nyelvvesztés e nyelvi közösségekben nem járt együtt az identitás elvesztésével. A vizsgált beás közösségek mindegyikében fordított arányosságot tapasztalhatunk a nyelvhasználat és identitás tekintetében. A beás öntudat különösen az idős és középkorú generációkban erős, és itt a nyelvtudás foka is magas. A fiatalok körében ez a közösségi tudat korántsem ilyen erős, hiszen a beás nyelv használati színterei is igen korlátozottak, és ezzel arányosan a nyelv ismerete is egyre halványabb.

A nemzetiségi oktatás jogi háttere

A fent említett intenzív nyelvvesztési folyamatban igen fontos befolyásoló tényező az oktatás. A magyar köznevelés és felsőoktatás jogszabályi környezetében az elmúlt néhány évben nagy változások történtek. Magyarország kisebbségi nyelvekkel kapcsolatos politikájának meghatározó eleme – az Alaptörvény mellett – a 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól²⁷ (a továbbiakban: nemzetiségi törvény), amely – egyéb jogaik mellett – meghatározza a kisebbségi közösségek nyelvi jogait is.

2012. január 1-je előtt 12 *nemzeti kisebbség*, illetve 1 *etnikai kisebbség* (a cigányság) volt Magyarországon, majd a *nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi*

27 http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100190.TV (Letöltés ideje: 2015. április 30.)

CLXXIX. törvény hatályba lépése miatt megszűnt a *nemzeti*, illetve az *etnikai kisebbség* fogalma, helyükbe egységesen a *nemzetiség* kifejezés lépett. Eszerint nemzetiségnek minősül: a bolgár, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a roma, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán. E törvény értelmében „22. § (1) nemzetiségek által használt nyelvnek számít a bolgár, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a roma/cigány (romani, illetve beás, a továbbiakban együtt: roma), a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán nyelv, továbbá a roma és az örmény nemzetiség esetében a magyar nyelv is. (2) Az állam a magyarországi nemzetiségek anyanyelvét közösség-összetartó tényezőként ismeri el. Tekintet nélkül arra, hogy a köznevelési intézménynek ki a fenntartója, támogatja a nemzetiségek által használt nyelv alkalmazását a nemzetiségi köznevelésben. A nemzetiségi köznevelés többletköltségét – jogszabályban meghatározott módon – az állam viseli. (5. § (1).”

A nemzetiségi nevelés-oktatás szabályait valamennyi nemzetiség, köztük a cigányok/romák esetében is egységes jogszabályi feltételek határozzák meg. Megszervezésének kezdeményezése, az abban való részvétel a szülők írásos igénye alapján valósul meg, az időkeretét, tartalmát meghatározó jogszabályok (irányelv, kerettantervek) az országos nemzetiségi önkormányzatok egyetértésével kerültek kiadásra. A nemzetiségi nevelést, oktatást az irányelvben meghatározottak szerint kell megszervezni, a nemzetiségi kerettantervek alkalmazása is kötelező. A nemzetiségi nevelés-oktatás az adott nemzetiség nyelvének, kultúrájának, hagyományainak átörökítéséről szól. Legalább nyolc azonos nemzetiséghez tartozó szülő írásos kérelmére kötelező megszervezni, az intézmény vezetőjének ebben nincs mérlegelési joga.

A nemzetiség óvodai nevelésének irányelve és a nemzetiség iskolai oktatásának irányelve²⁸ kiadásáról szóló 17/2013. (III.1.) EMMI rendelet (a továbbiakban: nemzetiségi irányelv) tartalmazza (nem teljes körűen) valamennyi nemzetiség, valamennyi oktatási formára kiterjedő részletes fejlesztési feladatait.

A nemzetiségi nevelés-oktatás szervezési körülményei a közoktatásban

Amennyiben egy közoktatási intézmény nemzetiségi oktatást szervez, felmenő rendszerben teheti ezt meg, és pedagógiai programjában, helyi tantervében ennek szerepelnie kell az első évfolyamtól a tizenkettedik évfolyamig.

28 http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1300017.EMM (Letöltés ideje: 2015. április 30.)

A nemzetiségi népismeret tanítása önálló tantárgyként az adott nemzetiség nyelvén folyik, ám a cigány/roma nemzetiség esetében, a népismeret oktatása magyar nyelven is folyhat. A nemzetiségi nyelvet is oktató intézmények a nemzetiségi nyelv és irodalom oktatására legalább négy, a horvát, német, román, szerb, szlovák és szlovén nyelv oktatására legalább öt, a romani vagy beás nyelv oktatására legalább három tanórát szükséges biztosítani. A romani és beás nyelv óraszámának eltérésének oka, hogy a nemzetiségi oktatást végző intézmények nem támogatták a Nemzeti Alaptanterv (NAT) nemzetiségi oktatásának azon részét, mely heti 5 órát írt elő a nemzetiségi nyelvoktatás bevezetésére. Az intézmények álláspontja szerint a nemzetiségi oktatást folytató intézmények többségében a bevezetéshez szükséges humán erőforrás nem biztosított, így a megfelelő színvonalú nyelvoktatás sem garantálható. Az indokokat összegyűjtve, az Országos Roma Önkormányzat 2012-ben benyújtott állásfoglalását elfogadva a romani és beás nyelv órszáma heti 3 órára módosult. A nyelvoktató nemzetiségi nevelés bevezetése során a cigány nyelveket érintő megengedő jellegű rendeletmódosítások (óraszám, alkalmazási feltételek), e nyelvek presztízsét, más kisebbségi nyelvekkel összehasonlítva, nem emelik.

A romani és beás nyelv oktatásának feltételei még sem a köznevelés, közoktatás, sem a felsőoktatás szintjén nem teremthetnek meg kielégítő módon. A nyelvoktatáshoz szükséges személyi és tárgyi feltételek csak részlegesen állnak az intézmények rendelkezésére, ezért a nemzetiségi nevelés, oktatás céljainak megvalósulása is részleges.

A cigány/roma nemzetiségi oktatás 2014/15-ös tanévi helyzetét vizsgálva sok esetben e feltételek hiánya miatt *nem alkalmazkodik/nem tud alkalmazkodni* az új jogszabályi környezethez. (Orsós 2015) (A vizsgált intézményekben cigány nyelveket oktatók 31%-a rendelkezik a törvény által előírt – a cigány/roma nemzetiség esetében megengedő – alkalmazási feltételekkel.) A nyelvtanárképzés feltételeinek végig gondolása és kidolgozása egyre sürgetőbb feladattá vált. Ám nem csupán ennek hiánya akadályozza a széles körű, igényes romani /beás nyelv oktatását. Néhány kivételtől eltekintve továbbra sem állnak rendelkezésre a tárgyi feltételek sem: hiányoznak azok a tankönyvek, oktatási segédanyagok, amelyek nélkülözhetetlenek az ilyen programok ellátásához. A személyi és tárgyi feltételek hiányossága mellett a nyelv/nyelvek, nyelvjárássok jelenlegi állapota is nehezíti az iskolai oktathatóságot (normanyelv, standardizáció hiánya). Sem a nyelvoktatás, sem a népismeret tantárgyak tanítása során nem teremthetnek meg kielégítő módon az oktatás feltételei, a megengedő jellegű rendeletmódosítások ellenére sem (óraszám, alkalmazási feltételek), ezért a nemzetiségi nevelés, oktatás céljainak megvalósulása is csak részleges.

A cigány/roma nemzetiségi oktatás bevezetésének motivációjában alkalmanként a szülői igény is kétségbe vonható, a létszámadatok ugyanis azt lát-

szanak igazolni, hogy az igénylést helyenként főként az intézményi érdek határozta meg. A vizsgált intézmények között nem egy olyan található, amelyben a cigány/roma nemzetiségi nevelésnek-oktatásnak sokszor nincs tartalma, a feladattal megbízott pedagógusok nem rendelkeznek azokkal a tudásokkal, és tárgyi feltételekkel, amelyek birtokában az egyébként döntően a hátrányos vagy halmozottan hátrányos helyzetű tanulók, köztük a főként cigány/roma tanulók, nyelv- és népismeret oktatása megnyugtató módon biztosítva lenne.

A jelenlegi rendszerszintű hátrányok (a nem megfelelő vagy hiányos nemzetiségi tanárképzés, személyi, tárgyi feltételek egyenetlensége) hozzájárulnak ahhoz, hogy azt mondhassuk: a cigány/roma nemzetiségi oktatás esetében hazánkban nem valósul meg a minőségi oktatáshoz való hozzáférés.

A beás nyelv a felsőoktatásban

1994 őszétől az akkor még Kaposvári Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola kétéves posztgraduális romológus képzést szervezett, melynek keretében mindkét magyarországi cigány nyelvet oktatták. A tanszék 1996-tól „alvó” szakként szüneteltette a nyelvoktatást, majd a tanszékvezető tragikus halála után végleg megszüntette.

A Pécsi Tudományegyetemen 1997-től a Bölcsészettudományi Kar Nyelvészeti Tanszékén Romológia specializáció keretében kezdődött a beás nyelv oktatása, mely a mai napig tart. A két hivatalosan elismert cigány nyelvből egyetemi tanulmányokat jelenleg kizárólag a Pécsi Tudományegyetem Romológia Tanszékén folytathatnak hallgatók. A képzés során bölcsész valamint tanárképes diplomaszerezésére nyílik lehetőség. A lineáris képzés – az ún. bolognai folyamat – során a három éves romológia szakos alapképzésnek is része beás és romani nyelvoktatás, a mesterképzésben (4-5. évfolyam) pedig lehetőség van bölcsész diploma megszerzésére. Tanári képesítést 2016-tól az új osztatlan tanárképzés kereteiben lehet szerezni, ahol romológiatanárként a cigány népismeret és a beás vagy romani nyelvek oktatásához szükséges tudásokat szerezhetik meg az ide jelentkezők.

A 2006-os tanévtől elindult az „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola is Pécsi Tudományegyetemen, amelynek Nevelésszociológia programjában található romológia alprogram lehetőséget ad a hallgatóknak egy magasabb szintű képzésre, valamint tudományos munkára.

Nyelvvizsgáztatás

Komoly gondot jelentett a kisebbségek nyelveinek nyelvvizsgáztatásában a nyelvvizsgáztatás új szabályozásáról szóló 71/1998. (IV.8.) számú kormány-

rendelet megjelenése, amely akkreditációhoz kötötte a nyelvvizsgáztatási tevékenységet. A hatályba lépést követően az Oktatási Minisztérium pénzügyi támogatásának segítségével újra lehetőség nyílt államilag elismert nyelvvizsga letételére bolgár, horvát, lengyel, cigány (beás és romani), német, román, szerb, szlovák és szlovén nyelvből. A vizsgahelyek többsége ugyan még a fővárosban található, ám 2002-ben az ország több pontján is mód nyílt arra, hogy az adott régióban élő kisebbségek nyelvéből nyelvvizsgát lehessen tenni.

A cigány nyelvek közül – egy sikeres akkreditáció után – a beásnak sikerült a pécsi PROFEX Vizsgaközpont akkreditált vizsgahelyévé válnia, melynek 2002 óta székhelye a Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszéke. Az akkreditált vizsgahely évente két alkalommal ad lehetőséget beás nyelvvizsga szerzésére alap-, közép- vagy felsőfokon.

ÖSSZEGZÉS

A beás nyelvi közösség helyzete az elmúlt évtizedek során nagyot változott. Az addig a cigányok vagy romák címszó alatt élő, többnyire egységesnek mutatott nyelvi csoport „életre kelt”. Az 1990-es évek elejéig csak szóbeli kultúrával rendelkező népcsoport nagy utat járt be: bár létszámát tekintve a legkisebb cigány csoport, mégis jelentős értelmiséggel rendelkezik, akik egyre több helyen hallatják hangjukat. Az elmúlt három évtizedben megeremtették írásbeliségüket, amely a hazai nyelvi beszélőkhöz igazodva fejlődik. Létrejöttek azok a – ma még reprezentatívnak számító – népmese gyűjtemények, daloskönyvek, szótárok, fordítások, mondókás könyvek, amelyek használatáról érkező pozitív visszajelzések, megerősítések jó motivációt jelentenek további, hasonló munkák létrehozásához.

A beás nyelv és általában minden kisebbségi helyzetben lévő nyelv megerősítéséhez, a nyelvcsere ellenkező irányba fordításához vagy legalább a folyamat lassításához ezek a közösségből érkező tevékenységek nélkülözhetetlenek, de a többségi társadalom támogatása nélkül ezek a próbálkozások kevésbé lesznek sikeresek. A legtöbb kisebbségi beszélőben a saját nyelvvel szembeni pozitív attitűd megtalálható, ám ha a többségi társadalom nem segíti annak tudatosítását, hogy az általuk beszélt nyelv ugyanolyan értékes, mint bármelyik másik nyelv, ez a pozitív attitűd elhalványul.

Az oktatásnak támogatnia kell a nyelv presztízisének megeremtését. Elő kell segíteni, hogy minden kisebbségi nyelv, így a beás is, minél több használati funkcióban tudjon megjelenni, lehessenek anyanyelvű sajtótermékek, adások, anyanyelvi oktatás – lehetőleg minden szinten. Ez egyben nyelvelénkítést is eredményez, azzal, hogy a korlátozott funkciókban használatos kisebbségi nyelv szerepköreit és színtereit bővíti.

A beás nyelv átadása csak akkor fog visszatérni a család természetes keretei közé, ha ezekben a funkcióiban megerősödik, presztízse megnő és a nyelvélénkítést szolgáló revitalizációs lépéseknek köszönhetően biztosan akad még elégséges számú anyanyelvi beszélő, aki érdekeltté válik a beás nyelv átadásában (vö. Bartha, 1999. 129.). Ehhez azonban előbb ki kell alakítani azt a támogató, hozzáadott oktatási környezetet, amely segít újra felértékelni az anyanyelvet a nemzedékek közötti nyelvatadásban.

A magyarországi cigányok nyelvi csoportjai Létszámuk: kb. 500 ezer fő*		
Csak magyarul beszélők	Kétnyelvűek	
ROMUNGRÓK /kárpáti cigányok/ 71% Nyelvük: a romani <i>kárpáti cigány</i> nyelvjárása, de csak nyelvszigeteken pl. Versend, Csobánka Hagyományos foglalkozásaik: zenészek vályogvetők, szegkovácsok Lakóhelyük: Budapest és környéke Pl. Pomáz, Zsámbék - a Balaton északi partja - a Dunántúl (pl. Pécs, Mohács, Babócsa)	cigány anyanyelvűek OLÁH CIGÁNYOK (kolompárok) 21% Nyelvük: a <i>romani</i> nyelvjárásai (kb. 13) Hagyományos foglalkozásaik: Lókereskedők rézművesek féművesek üstfőltőzők szőnyegkereskedő kovácsok kőszőrösök sátorosok stb. Lakóhelyük: az egész országban szétszórtan élnek (főleg városokban)	román anyanyelvűek BEÁSOK 8% Nyelvük: a <i>román</i> archaikus nyelvjárásai ↓ árgyelán muncsán ticsán Hagyományos foglalkozásaik: teknővájás, fakanálkészítés, kosárfonás Lakóhelyük: a Dél-Dunántúlon főleg Somogy, Tolna, Zala, Baranya megye, a Tiszántúlon Tiszafüred, Tiszadada környéke

* A Kemény István vezette 1971-es kutatás adatai szerint

1. sz. melléklet

IRODALOMJEGYZÉK

- Bartha Csilla (1999): *A kétnyelvűség alapkérdései*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Borbély Anna (2001): A magyarországi beás nyelv helye a román nyelven belül. In: Cserti Csapó Tibor (szerk): *Cigány nyelvek nemzetközi szemináriuma* (Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 6.) Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Romológia Tanszék, Pécs. 75-84.
- Ferguson, Charles A. (1975): *Diglossia*. Ford. Iványi Tamás. In: Pap Mária és Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv*. Gondolat Kiadó, Budapest. 291-317.
- Huszár Ágnes (2009): Orsós Anna – Kálmán László: Beás nyelvtan. *Buksz*, 21. 4. sz. 280-281.
- Iorga N. (1930): *Anciens documents de droit roumain*. Párizs – Bukarest, 22-23.
- Kemény István (szerk.) Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. Budapest, 1976. MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Kemény István, Havas Gábor és Kertesi Gábor (1997): Országos reprezentatív vizsgálat 1993-94. MTA Szociológiai Intézetének beszámolója. In: *Roma szociológiai tanulmányok – Periférián*. Ariadne Alapítvány, Budapest.
- Kemény I. és Janky B. (2003): A 2003. évi cigány felmérésről. *Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok*. Beszélő, 8. 10. sz.
- Kenrick Donald (2005): *Cigányok a Gangesztől a Dunáig és a Temzéig*. Pont Kiadó, Budapest.
- Kovalcsik Katalin (1993): A beás cigányok népzenei hagyományai. In: Barna Gábor (szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok I.* Mikszáth Kiadó, Salgótarján. 231-238.
- Nagy Pál (2012) Egységes cigányság nem létezik. Interjú három részben. www.refomatus.hu; <http://www.refomatus.hu/mutat/5442/>
- Orsós Anna (2012): Metszéspontok. A beás nyelv megőrzésének lehetőségeiről. (szerk): Forray R Katalin; Meleg Csilla; Kéri Katalin; Barakonyi Károly; Bárdossy Ildikó; Héjj Andreas. ISBN 978 615 5181 46 7 Kiadó: Virágmandula Kft. 2012
- Orsós Anna (2015) A beás nyelv. In: Orsós Anna (szerk.) A romológia alapjai. 382 p. Pécs: Wlislóck Henrik Szakkollégium, PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Romológiai Kutatóközpont, 2015. pp. 151180.
- Orsós Anna (2015) Cigány/roma nemzetiségi oktatás: Kutatási beszámoló. Pécs: PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 2015. 107 p.
- Orsós Anna és Kálmán László (2009): *Beás nyelvtan*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Tinta Könyvkiadó, Budapest.

- Papp Gyula (1982): *A beás cigányok román nyelvjárása*. JPTE Tanárképző Főiskola, Pécs. (Tanulmányok a cigány gyermekek oktatásával-nevelésével foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból V.)
- Réger Zita (2002): *Cigány gyermekvilág. Olvasókönyv a cigány gyermekfolklorból*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Saramandu Nicolae (1997): *Cercetări dialectale la un grup necunoscut de vorbitori ai românei: băiașii din nordul Croației*. *Fonetică și dialectologie*, XVI, București. 7-130.
- Sisák Gábor (2001, szerk.): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Szalai Andrea (1997): A „mi” és az „ők” határai, avagy a beások belülről. *Regio*. 8. 1. sz. 104-126.
- Tálos Endre (2002): A cigány és a beás nyelv Magyarországon. In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. BTF-IFA-MKM, Budapest. 295-303.
- Viktor Elšík (2006): *Hungarian Rumungro*. Charles University, Prague Manuscript, May 21, 2006. To appear in: Matras, Yaron & Jeanette Sakel (eds.) *Grammatical borrowing: a cross-linguistic survey*. Berlin: Mouton de Gruyter.

Lakatos Szilvia²⁹

A romani nyelv a kutatás és az oktatás tükrében³⁰

BEVEZETÉS

Európa egész területén és a világon sok helyen élnek cigány közösségek, akik a romani nyelvet beszélik. Európában a romani nyelvnek – valamennyi nyelvhez hasonlóan – több beszélt nyelvjárása, változata él egymás mellett. Az elmúlt évtized során a romani nyelv használatát a médiában, az oktatásban és más területeken a nyelvi pluralizmus megjelenése jellemezte: a nyelvi kodifikáció, amely elsősorban regionális szinteken zajlik. Ezek a regionális szintű kezdeményezések autonóm módon saját útjukat járják, saját megoldásaikat keresik. Ezzel egyidejűleg kialakulóban van a romani nyelv kodifikációjának egyfajta régiók fölötti, nemzetközi hálózata is – szakmai találkozók, levelezésen, publikációkon, valamint az interneten keresztül (Matras 2007).

A tanulmány célja a romani nyelvvel kapcsolatos kutatások, és jogszabályi háttérük bemutatása. Az első fejezet röviden ismerteti a romani nyelv eredetét, fejlődési szakaszait, majd kitér a fontosabb fogalmakra (konzervatív és pararomani nyelvváltozatok, dialektusok). Ezután a lényeges nyelvészeti kutatások, azon belül a nyelvhasználati vizsgálatok összefoglalása következik. A dolgozat kitér a romani nyelv oktatásban betöltött szerepére a köz- és felsőoktatásban, bemutatja a közép és emelt-szintű érettségi és a nyelvvizsga rendszerét, végül egy rövid összegzés zárja a témát.

A ROMANI NYELV FEJLŐDÉSI SZAKASZAI

Proto-romani szakasz

A romani egy olyan indiai gyökerekkel rendelkező nyelv, mely az indo-aryan nyelvek közé tartozik. Különleges módon ennek a nyelvnek a használata csak az európai kontinensre jellemző. A romani nyelvvel kapcsolatos legkorábbi feljegyzések körülbelül a 16. századig vezethetők csak vissza, ez okból a nyelvészek a ma használatos romani nyelvet tudják helytálló szintaktikai és szemantikai vonatkozásokban elemezni. Az indiai nyelveket beszélő csopor-

29 PhD. Egyetemi adjunktus Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék

30 Jelen tanulmány az Orsós Anna (szerk) 2015: A romológia alapjai című kötetben már megjelent.

tok részeként több nyelv is nyelvrokonságban állhat a romanival (kaukázusi és anatóliai lomok; közel-keleti domok; észak-pakisztáni dumok). A kutatók a romani nyelv fejlődési szakaszaiból arra a következtetésre jutottak, hogy az évezred első felében a proto-romani nyelvet beszélők elhagyták India centrum-területeit és valószínűleg a középkorra már a peremkerületekre (Észak-India egyes részeire) vándoroltak (Matras 2002).

Korai romani szakasz

A proto-romanit követő korai romani korabeli kodifikáltsága és forrásai hiányosak. A korabeli romani összehasonlítása során számos strukturális hasonlóság felfedezhetővé vált az iráni, perzsa, kurd és különösképpen a görög nyelvvel. A kisázsiai és balkáni jelenlét jelentősen formálta a romani nyelvet, mind lexikai, morfológiai és egyéb tipológiai vonatkozásokban. A nyelvi hatások egyfajta kronológiai sorrendet követhettek a földrajzi adottságok (vándorlások iránya és üteme) miatt. Más vélemények szerint a nyelvhatások egy időben és párhuzamosan mentek végbe. Az erőteljes görög hatás eredményeként a romani a késő bizánci évekre egy balkanizált ind nyelvvé formálódott (Matras 2002).

Modern romani

A romani nyelvet beszélő csoportok a 14. század végén vonultak ki a Balkánról és indultak el a közép-nyugat-európai területek felé. Körülbelül a 16. századra alakult ki a napjainkban is ismert romani nyelv. A vándorlás folyamata során a különféle nyelvi közösségek (kontakt-nyelvek: török, román, magyar, német, szláv eredetű nyelvek) hatására morfológiai, fonológiai és lexikai változások mentek végbe a romani nyelvben. A korai romani nyelvű források hiánya miatt az adott nyelvi-földrajzi jellegzetességek valószínűleg Bizánc elhagyása után és a bevándorolt területekre történő letelepedés után alakult ki. A 18. század végére felhalmozódott források által jól követhetően kialakultak a különböző nyelvi, nyelvváltozati különbségek. Az ekkor kialakuló nyelvi jellegzetességek és nyelvváltozatok határozzák meg a napjainkban is használatban lévő romanit (Matras 2002).

ROMANI NYELV/NYELVVÁLTOZATOK³¹

Az évszázadok alatt – vándorlásoknak köszönhetően – a romani is sokat változott, hatottak rá más népek nyelvei, és a több csoportra bomlott cigány kö-

31 A paranyelvek/nyelvváltozatok kapcsán eltérő helyesírási módokkal találkozunk, attól függően, hogy mely szerző művére utalunk. A hivatkozott szerzők: Boretzky (írásmódja: pararomani), Courthiade (paraRomani), Krinková (írásmódja: Para-Romani), míg Peter Bakker és Yaron Matras para-romaniként írja. Magam a Boretzky-féle írásmódot követem.

zösség is a különböző vándorlási irányok miatt más-más nyelvi közösségekkel került kapcsolatba, így az egykori ős-romani már rég nem hasonlított egykori önmagára (Tálos 2001: 318). Európa és Ázsia cigány közösségei nyelvtörténeti szempontból két világosan elkülöníthető nyelvtípusra tagolódnak: konzervatív romani és pararomani. A nyugat-európai és amerikai nyelvészek közül Ian Hancock, Norbert Boretzky, Yaron Matras és Peter Bakker munkásságát kell kiemelni e két nyelvtípus vizsgálata kapcsán. Ők foglalkoztak a konzervatív romani és a paranyelvek/nyelvváltozatok leírásával, értelmezésével és törvényszerűségeinek leírásával, munkásságuk a hazai kutatók számára is új perspektívákat nyitott meg (Hegyi 2010: 81).

A konzervatív romani nyelv

A konzervatív romanit ismerjük és definiáljuk cigány nyelvként hazánkban. Alapvetésként a legfontosabb jellemzőket foglalom össze: indiai eredet (az alapszókincs egyezései a középsind nyelvvel); az új indoárja nyelvekkel való hasonlóságok a morfológiai szerkezetekben. Az ebbe a típusba tartozó európai cigány dialektusok a nyelvkeveredések és a törzsi elkülönülés, valamint a kontaktus nyelvi hatások ellenére sem estek szét, sőt megértik egymást a különböző közösségek (Hegyi 2010: 82-83).

*A pararomani nyelvek/nyelvváltozatok*³²

A kortárs romani nyelvészetben a pararomani terminológiát általában azoknak a nyelvváltozatoknak a jelölésére használják, amelyek esetében jelentős mennyiségű romani szó egyesült a környező nyelvek nyelvtanával (Krinková 2015: 21). Ezeket az úgynevezett pararomani nyelvváltozatokat nem soroljuk a romani nyelv alá. Közös jellemzőjük, hogy a szókincs részben romani eredetű, a nyelvtani szerkezetek (és a szókincs egy része) viszont a többségi nyelvből valók (Hegyi 2010: 83).

A pararomani nyelvváltozatra az egyik példa az anglo-romani, mely az angol nyelv hatására alakult ki és Nagy-Britanniában beszélik (Matras 2002). További fontos példák a pararomani nyelvváltozatokra a káló néven ismert változatok. Az Ibériai-félsziget magukat kálónak (feketének) nevező cigány csoportjainak nyelveit hívjuk így, amelyek különféle módokon alakultak ki: a spanyol káló romani lexikát és spanyol grammatikát használ; a katalán káló romani lexikával és katalán grammatikával dolgozik; a portugál káló romani a lexikája és portugál a grammatikája; a brazil káló pedig a portugál káló braziliai változata; végezetül a baszk káló romani lexikát és baszk

32 Hegyi Ildikó a pararomani nyelvek terminust, míg Szalai Andrea a pararomani nyelvváltozatok terminust használja munkáiban.

grammatikát használ (emiat az a nyelv a többi kálóval ellentétben nem neolatin szerkezetű). A katalán káló esetében a nyelvtani szerkezet mellett egyre inkább a szókincs is kicserélődik: ma már a hétköznapi beszédben csak 60-70 cigány eredetű szót használnak az anyanyelvi beszélők (Matras 2002; Hegyi 2010: 83-84).

Tálos Endre egy tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy nem szabad lebecsülni a romanit és azt gondolni róla, hogy nem önálló nyelv, csak azért, mert a nyelvet beszélők legtöbbször két- vagy többnyelvűek, és ezáltal a második, a cigányok környezete által beszélt nyelv hatással van a romanira is. Tálos is azt képviseli, hogy a nyelvváltozatokat nem lehet a romani dialektusok közé sorolni, hiszen a pararomani esetében –, melyet köztes nyelvnek is hívnak – a romanival szemben az úgynevezett gazdanyelv (házánkban a magyar) kerül túlsúlyba, de a romani szókincséből számos elemet továbbra is használnak. A paranyelvek/nyelvváltozatok is olyan csoporton belüli nyelvváltozatok, melyek nagymértékben hozzájárulnak az adott közösség identitásának ápolásához és belső szolidaritásához. Olyan nyelvváltozatok tartoznak ide többek között, mint a brit anglo-romani, vagy a spanyol káló, és egyes szakértők szerint Magyarországon a romungrók által beszélt hungaro-romani is (Kovalcsik és Kubínyi 2000; Tálos 2001: 318-319).

DIALEKTUS

A romani nyelvnek számos dialektusát/nyelvjárását beszélnek az egész világon. Az elmúlt pár évtizedben több nemzetközi és hazai kutatás készült ennek fel térképezésére.

Nemzetközi dialektusok

Ian Hancock nyelvész 1979-ben a romani nyelvre irányuló kutatása eredményeként – Terence Kaufman felosztása alapján – csoportokba rendezte a romani dialektusokat beszélő közösségeket. A magyarországi romanit beszélők a Hancock-féle felosztásban a proto-európai romani főcsoporton belül a vlax³³ alcsoportba tartozó lovári és a centrális vlax csoportokban helyezkednek el. A lovári alcsoport beszélői Magyarországon, Németországban és Lengyelországban, míg a centrális vlax³⁴ alcsoport beszélői Romániában, Magyarorszá-

33 Az x egy torokból képzett, erős, reszelős h hangot jelöl (Choli Daróczi és Feyér 1988. 8.).

34 Az oláh cigányok elnevezése többféleképpen fordulhat elő. A nemzetközi tanulmányokban a vlax, a magyarországi tanulmányokban a vlah leírás szerepel, az oláh cigányok pedig önnevezésükre a romani nyelvben a vlaho/vlaxiko/vlašiko/vlashiko rom kifejezést alkalmazzák.

gon, Nyugat-Ukrajnában, az Amerikai Egyesült Államokban és Dél-Amerikában élnek (Hancock 1995: 32-33).

A Yaron Matras által kialakított csoportosítás szerint az európai romani a beszédritmus és a kiejtés (fonológia) alapján négy nagyobb csoportra osztható (Matras 2007: 137).

- Délkelet- és Közép-Kelet-Európa dialektusai: Görögország, Törökország, Moldáv Köztársaság, Magyarország, Szlovénia – a személyes beszélgetések során kölcsönösen érthetők, a dialektusok többnyire átjárhatók.
- A balti területek és Kelet-Európa dialektusai: Bulgária, Szerbia és Montenegró, Horvátország, Albánia, Lengyelország, Szlovákia, Ukrajna, Oroszország – szintén kölcsönösen megértik egymást, csakúgy, mint az előző csoport tagjai.
- Nyugat-Európa dialektusai: Németország és szomszédai – a dialektusok közötti átjárhatóság szintén jelen van.
- A finn romani és a dél-olaszországi dialektus már sokkal elszigeteltebb helyzetben van, ezért kevésbé érthetőek más dialektust beszélők számára. A kommunikáció során gyakran szükséges mindkét, eltérő dialektust beszélő számára egy harmadik, közvetítő nyelv (legtöbbször az angol) beiktatása.

Az első három csoport tagjai közötti kommunikáció Matras szerint korántsem lehetetlen, de nagyobb nyelvi koncentrációt és alkalmazkodást kíván a beszélőktől. Matras az egységes európai romani írásbeliséget vizsgálva is úgy véli, hogy a kölcsönös, kisebb-nagyobb dialektusbeli változtatások, illetve a másodnyelv-specifikus kölcsönszavak minimalizálása és a körülírások jellemzik (Matras 2007: 137).

A balkáni változatokra jellemző egy, a többi csoporthoz képest erősebb görög hatás, melynek oka feltehetően az, hogy a többi csoport már a 14-15. században elhagyta a Balkánt. A görög hatás mellett szintén jelentős török hatást figyelhetünk meg. A balkáni csoport déli és „konzervatívabb” déli alcsoportra oszlik. A déli csoportba tartoznak az ún. drindári, kalajdzsi és bugurdzsi változatok. A második, ún. „konzervatívabb” kategóriába tartozik az Észak-Görögországban és Törökországban dokumentált szepecsi változat, a szófiaí erli, a Görögországban, Macedóniában, Albániában beszélt arli és a többségében Grúziában beszélt krími romani. A vlah romani dialektuscsoport beszélői vannak a legtöbben, és földrajzi elhelyezkedésüket tekintve is a legkiterjedtebbek a többi csoporthoz viszonyítva. Erős román hatás mutatható ki az ide sorolt dialektusok szókészletében, fonológiájában, kölcsön-morfológiájában. Az e változatot beszélők migrációja a román nyelvterületről a 19. század má-

ROMANI	BALKÁNI	dél-balkáni I. („konzervatívabb” déli)	arli, szepecsi, erli, krími romani, urszári stb.
		dél-balkáni II.	drindári, bugurzsi, kalajdzsi stb.
	VLAH	déli vlah	dzsambaz, gurbet, xoroxano stb.
		északi vlah	kelderás, lovári, csurári, colári stb.
	CENTRÁLIS	északi centrális	k-szlovák romani, ny-szlovák romani stb.
		délkeleti centrális	romungró stb.
		délnyugati centrális	vend romani változatok: burgenlandi roman, prekmurje, vendetiko stb.
	ÉSZAKI	északkeleti (balti-orosz)	xaladitka, loftiko (lett), lengyel romani stb.
		északnyugati (német-skandináv)	szintó, mánus, finn (kaale) stb.

1. TÁBLÁZAT: A ROMANI NYELV EURÓPAI DIALEKTUSAI.
(MATRAS 2003. IN: SZALAI 2007: 26)

sodik felében vált intenzívebbé. A vlah csoport déli és északi részre bomlik: az ún. déli vlah dialektusok délkeleti csoportjába a Görögország déli részein beszélt vlah romani tartozik, míg a délnyugatihoz az ún. gurbet-típusú, főként Szerbiában, Boszniában, Albániában és Koszovóban használt változat, illetve a xoraxano romák változata. Az északi vlah csoportba sorolt két legismertebb romani dialektus a kelderás és a lovári. Hazánkban a romani anyanyelvűek nagyobb része a lovári változatot beszéli. A lovári és kelderás változatok előfordulnak továbbá Nyugat-Európában és Észak-Amerikában is, ahová a romák nagyarányú migrációjával jutottak el. A kevésbé tanulmányozott csurári és az északkelet-magyarországi cerhári közösségek romani változata is az északi vlah alcsoportban klasszifikálható, bár a cerhári a centrális dialektusokkal közös jegyeket is mutat (Szalai 2007: 26-27).

A centrális dialektuscsoporton belül három alcsoport található. Az északi alcsoportba sorolható az ún. nyugat-szlovák és a kelet-szlovák romani, illetve a Dél-Lengyelországban és Kárpát-Ukrajnában élő roma közösségek által beszélt változatok is. A délkeleti alcsoportba a Magyarországon is használt romungró változat, a délnyugati alcsoportba a vend romani különböző típusai tartoznak – burgenlandi, prekmurje, magyarországi vend romani (Szalai 2007: 26-27).

Az északi dialektuscsoport terminus több különböző dialektuscsoport és egyedi dialektus megnevezésére használt gyűjtőnév. Az északnyugati alcsoportba tartozik a főként német nyelvterületen elterjedt szintó-manus és a finn romaninak nevezett változat is. Az északkeleti csoportba pedig az észak-országi vagy xaladitka romani változat, az ún. lengyel roma, illetve a lett romani sorolható (Szalai 2007: 26-27).

Hazai kutatóink közül Tólos Endre is készített egy felosztást az európai cigány nyelvjárásokról. Három fő csoportba sorolta őket, melyek további alcsoportokra oszlanak:

- nyugat-európai: skandináv, oroszországi nyelvjárás – ezek a német cigány, vagyis a szintó változatai;
- középső: cseh, szlovák, magyar (kárpáti/romungró, vend), észak-erdélyi, ukrán cigány;
- balkáni: a Romániából induló ún. oláh-cigány nyelvjárás.

Hazánkban mindhárom csoport képviselve van, azonban a leggyakoribb romani nyelvet beszélők az oláh-cigány nyelvjárás valamely dialektusát használják (Tólos 2001: 319-320).

Magyarországi romani dialektusok

A nyelvjárások/dialektusok elnevezéseiket a „vicákról/fácákról”, vagyis a nemzetségekről és azok hagyományos szakmáiról/mesterségeiről kapták. E dialektusok közül a legelterjedtebb a lovári, mely név eredetét illetően különböző elképzeléseket ismerünk. Az egyik legmegalapozottabbnak tekinthető elterjedt nézet arra támaszkodik, hogy a lovári dialektust beszélők fémművesek is voltak (loha=fém, lohári=fémmunkás). Más kutatók szerint a lovári csoport megnevezése a love=pénz szóból származtatható. A harmadik magyarázat szerint a lováriak lókupecsek, lókereskedők voltak, akiknek felmenői a lovári dialektust beszélték.

A lovári dialektus elterjedésének oka, hogy a Magyarországon elsőként kiadott romani nyelvkönyv, a *Zhanes Romanes* (Choli Daróczi és Feyér 1988), ebben a dialektusban jelent meg, a későbbiekben pedig ezt a nyelvjárást akkreditálták az állami nyelvvizsgaközpontban, a közép- és emelt szintű érettségi is ebben a dialektusban zajlik, és ezt tanítják a közoktatásban és a felsőoktatásban is.

A romani nyelvnek sokáig nem volt írásbelisége. Azok a különböző tudósok, akik megpróbálták átírni vagy lejegyezni a beszélt nyelvet, gyakran saját fonetikai konvencióikhoz folyamodtak, ám mivel a nyelvek igen változatosak a helyesírás és a kiejtés közötti megfelelés szempontjából, az így keletkezett átírások között sok az eltérés. Magyarországon – ha eltekintünk a 19. század közepének-végének ez irányú eredményeitől – a nyelv leírására 1943-ban történt

CIGÁNY ANYANYELVŰ	KÁRPÁTI	Nógrád megyei
		Budapest környéki és dunántúli
		köszörüs és ringlispiés cigányok (magukat német vagy vend cigánynak nevezők)
		lovára: lókereskedők
	OLÁH	colara: szőnyegkereskedők
		kelderasha: üstfoltozók
		cerhara: sátorosok
		mashara: halászok
		fodozovo: kovácsok
		romano rom: rézművesek
		bodoca: fémművesek
		kherara: alkalmi munkások (házzal bírók)
		bugara: kereskedők
		churara: késesek ^v
		patrinara: leveles cigányok
		drizara: rongyosok

2. TÁBLÁZAT: A ROMANI NYELV MAGYARORSZÁGI DIALEKTUSAI
(ERDŐS 1989., IN. VEKERDY 1989: 79-80)

az első kísérlet: a Csenki testvérek a Kodály-évkönyvben, illetve a *Bazsarózsa 99 cigány népdal* című munkájukban nemzetközi normákra és pontos nyelvészeti lejegyzésekre törekedtek. Ez a folyamat az 1980-as évek második felétől válik intenzívebbé.

A vándorlás során a letelepedés színhelyéül szolgáló országok nyelvéből a közösség átvett a mai napig is használatos szavakat, az átvétel azonban az együttélés kölcsönösségén alapul, így a magyar nyelv is használ cigány eredetű jövevényszavakat. Nyelvjárásainak eltéréseit is elsősorban az határozza meg, hogy melyik területen mi volt a „gazdanyelve” (Lakatos 2008: 172-173).

A magyarországi romani dialektusainak összegyűjtésére elsőként Erdős Kamill vállalkozott a 20. század derekán. Az általa csoportokba szedett 13 nyelvjárásból azonban feltehetőleg már nem él mindegyik, hiszen a vegyes házasságok és a nyelvvesztés miatt mára több eltűnhetett közülük (2. táblázat).

A magyarországi oláh cigányokat az általuk beszélt romani dialektusok alapján csoportosította Szalai Andrea (3. táblázat). A beszélt nyelv tekintetében Magyarországon nemcsak a nem cigányok által gyakran homogénnek tekintett, valójában különböző etnikai és nyelvi csoportokat magában foglaló „cigányság”, hanem azon belül a romani változatokat beszélők csoportja is heterogén kisebbség (Szalai 2007: 43).

KÉTNYELVŰEK	ROMANI-MAGYAR		
	vlah romani változatok (lovári, kelderás, másári, colári, csurári, stb.)	centrális romani változatok (romungró/magyar cigány, vend romani)	északi romani változatok (szintó)
	átmeneti változatok (cerhári, gurvári)		

3. TÁBLÁZAT: A ROMANI NYELVI CSOPORTJAI MAGYARORSZÁGON
(SZALAI A. 2007: 43)

MAGYARORSZÁGI NYELVÉSZETI KUTATÁSOK

A magyarországi oláh cigányok által beszélt romani nyelvtani rendszerének leírásával már jóval azelőtt foglalkozni kezdtek nyelvészek, mielőtt a nyelv írásbelisége kialakult volna.

Már említettük a Csenki testvérek úttörő munkáját, akik népdalgyűjtéseiken keresztül próbálták meg leírni a romani nyelvet. Csenki Sándor kitűnő cigány nyelvtudása és tereptapasztalata, valamint Csenki Imre zenei képzettsége és a korabeli népzene kutatásokban való tájékozottsága rendkívül jól kiegészítette egymást. Különösen értékesek Csenki Sándornak a püspökladányi másári, hosszúpályi gurvári és recski romungró dialektusokra vonatkozó kéziratos feljegyzései (Kovalcsik 1988: 107).

Erdős Kamill nevéhez fűződik az első magyarországi dialektus-kutatás (1959), amely máig is az egyetlen e témakörben elérhető forrás. (A közeljövőben terveink közt szerepel a kutatás megismétlése.)

Hutterer Miklós és Mészáros György 1967-ben *A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana* címmel publikáltak elsőként e témakörben, míg Vekerdi József Mészáros Györggyel közösen igyekezett feltérképezni a romani szókészletét, nyelvtanát, mondattanát, munkájuk eredményét 1974-ben *A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondattana* című kiadványban jelentették meg.

Az 1960-70-es években olyan romanival találkoztak a leíró nyelvészettel foglalkozók, amely még nem rendelkezett írásbeliséggel. Mészáros és társai azal magyarázták a nyelv fejlődési szakaszainak ki-, illetve elmaradását, hogy a vándorlások miatt a közösségek nem rendelkeztek hagyományos, generációk között átörökölt verbális folklór-anyaggal (versek, mesék), így ebben látják a mindennapi nyelvnél szigorúbban szerkesztett, kötöttebb, bonyolultabb irodalmi nyelv kialakulásának hiányát (Vekerdi és Mészáros 1974: 1-2). A nyelvészeti munkák kutatói így csupán egy sokkal szabadabb és kötetlenebb nyelvvel, mondattannal rendelkező élőbeszéddel tudtak találkozni, és ebből

kellett leszűrniük, hogyan is épül fel a romani nyelvtana. A későbbi nyelvészeti munkák számára, melyek már a romani kodifikációjával foglalkoztak, és az írásbeliség fejlesztésére törekedtek, mindenképpen fontos alapot jelentettek ezek a korai nyelvészeti tanulmányok.

A romani nyelv stilisztikájának bemutatására elsőként Karsai Ervin vállalkozott, 1999-ben jelent meg *A romani (cigány) stilisztika vázlata* című munkája.

A cigány nyelvek leíró nyelvtana kapcsán Papp Gyula munkássága mind a romanival, mind a beás nyelvvel kapcsolatban kiemelkedő. A *Segédanyag beás cigány gyermekek magyar nyelvi kommunikációs készségének fejlesztésére* című kiadványában a beás mellett a romani (lovári) nyelvre vonatkozó adatokat is közöl.

Babos Ildikó nyelvész a metaforaelméletek alkalmazhatóságával foglalkozik a romani nyelv esetében. Elméleti eredményeiről a 2002-ben megrendezett *Friss kutatások a romológia körében* című, a PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék által rendezett konferencián számolt be.

Fiatal, kortárs kutatóként figyelemre méltó munkát végez Baló András Márton (ELTE-MTA Elméleti Nyelvészeti Doktori Program), aki a romani (lovári) nyelv leíró nyelvtanával foglalkozik.

MAGYARORSZÁGI NYELVHASZNÁLATI KUTATÁSOK

Nyelvészeti szempontból sokkal több olyan romani nyelvvel kapcsolatos tanulmány jelenik meg, amely inkább a nyelvpolitika oldaláról közelíti meg a nyelvhasználatot, és jellemző, hogy szociolingvisztikai tanulmányok közvetlen módon nem készülnek, a vizsgálódások sokkal inkább egy-egy antropológiai vagy néprajzi kutatásnak kis részét, egy-egy szeletét képezik. Szalai Andrea véleménye szerint hazánkban megfigyelhető, hogy – elsősorban oláh cigány közösségekben – az antropológiai nyelvészet és a beszélés etnográfiája módszereit alkalmazzák a nyelvészeti kutatásokban, ami jelentősen eltér a nemzetközi trendektől (Szalai 1999: 270).

A cigány nyelvek szociolingvisztikai vizsgálata már a hetvenes években megkezdődött. Az első között a gyermeknyelvi kutatások indultak meg, amelyek Réger Zitához köthetőek. Réger kutatásai során azt vizsgálta, hogyan zajlik a magyar-lovári kétnyelvű gyerekek nyelvelsajátítása és nyelvi fejlődése. Sokáig csak a pszicholingvisztika tükrén keresztül vizsgálódott, de az 1980-as évektől már egyre nagyobb teret adott a szociolingvisztikának. Ekkoriban már nemcsak a gyermeknyelvvvel („baby-talk”-kal) foglalkozott, hanem a nyelvi szocializációval és a nyelvelsajátítás közbeni felnőtt-gyermek interakciókkal is.

Utak a nyelvhez (1990) című munkájában nyelvészeti és szociolingvisztikai bizonyítékokkal cáfolta meg azokat a korábbi nézeteket, melyek szerint a cigány gyermekek iskolai hátrányának okait gyenge és szegényes otthoni nyelvi környezetükben kell keresni, vagyis abban, hogy a szülők nem fejlesztik megfelelő szinten gyermekeik beszédképességét. Munkáiban és kutatási eredményeiben többször rávilágít arra, hogy az oláh cigány családok nagyon gazdag orális kultúrával rendelkeznek, melynek átadása folyamatos a gyermek születésétől kezdve. A szülők kellőképpen felkészítik gyermekeiket a közösségben tőlük elvárt szerepekre, de mivel nekik maguknak nincs intézményes tanulmányi tapasztalatuk, így nem tudják átadni azokat az ismereteket, melyeket az iskola minden első osztályostól elvár (Réger 1990). Azt is megfigyelte, hogy a kisgyerekekhez intézett romani mondatokban megjelenik minden olyan strukturális, interakciós sajátosság, amely a roma közösség orális kultúrájának alapja, úgymint „a laza, improvizatív szerkesztésmód, a lírai műfajokat is jellemző nagyfokú párbeszédes jelleg, az interaktív szövegalkotás” (Szalai 1999: 275).

Réger az 1990-es években már a pszicho- és szociolingvisztikán túl a nyelvészti antropológia és a beszéd-etnográfia módszereit is alkalmazta kutatásaiban. A Szegő Judit által megkezdett, gyerekek körében gyűjtött folklóranyagok, mesék alapján vizsgálta a gyermekek közötti kommunikáció sajátosságait, majd a gyűjtést tovább folytatva és az anyagokat hasznosítva összeállított egy iskolai használatra szánt szöveggyűjteményt, *Cigány gyermekvilág* címmel (Stewart 1994).

A romani nyelv használatával kapcsolatos kutatások között kiemelkedő fontosságú a romani beszéd két használati módjának, illetve regiszterének azonosítása és jellemzése. Erre vonatkozóan Kovalcsik Katalin és Michael Stewart is végzett vizsgálatokat. Mindketten azt tapasztalták, hogy a romani használatakor a beszélők tisztán megkülönböztetnek formális és informális helyzetekben használt beszédmódokat. Az informális tulajdonképpen a hétköznapi társalgási helyzetet jelenti, amit a „duma” szóval jelölnek a romani beszélői. A formális helyzet pedig minden ünnepélyesebb eseményt, közösségi összejövetelt és ahhoz kapcsolódó beszédmódot jelent, melyre a „vorba” kifejezést alkalmazzák (Szalai 1999: 278).

Bartha Csilla *Nyelvmegőrzés és nyelvcsera két magyarországi oláh cigány közösségben* (2007) című munkája mellett számos publikációt jegyez, emellett a MTA Nyelvtudományi Intézetének Többnyelvűségi Kutatóközpontját vezeti.

Hegyí Ildikó nyelvész fő kutatási területe a magyarországi romani dialektusok szerepe a nyelvi norma kialakításában. Elsősorban nyelvészeti és nyelv-szociológiai vizsgálatokat folytat, 1986 óta végzett adatfelvételt Pettenden és Mindszenten, ahol a helyi romani dialektusokat gyűjtötte, és egy lehetséges nyelvi norma feltételeit és lehetőségeit is körvonalazni kívánta.

Az oláh cigányok nyelvhasználatával kapcsolatos kutatásban úttörőnek számító Réger Zita mellett sokan foglalkoztak, foglalkoznak a mai napig is a romanival és beszélőivel. Szalai Andrea a romani formális stílusának nyelvi jellemzőit, a női és férfi beszédmódokat kutatta, Kovalcsik Katalin népzenei vizsgálatokat és gyűjtéseket végzett, míg Michael Sinclair Stewart nevéhez fűződik az első magyarországi antropológiai kutatás egy cigány közösségben (Pálmainé Orsós 2006: 96).

A ROMANI MAI HELYZETE MAGYARORSZÁGON

A norma nyelv és a sztenderdizáció

A klasszikus értelmezés szerint a nyelvi norma egy mindenk felett álló szabályrendszer. „A kifejezés két egymással összefüggő, mégis különböző dologra utal: Minden beszélőközösségben létezik valamiféle, a helyességre vonatkozó, spontán megegyezés, nyelvi konszenzus – azaz közösségi norma. Ezt a hallgatólagos konszenzust sokszor központilag is kodifikálják. Ennek eredménye az intézményes norma, amely a közösségi normán alapul, de általában kevésbé toleráns a változatokkal szemben” (Cseresnyési 2004: 106).

„Ma a cigány nyelv esetében nincs egységes nyelvi norma, »kvázi standarddal« vagyunk kénytelenek dolgozni a nyelvvizsgáztatás során, a dialektusok variabilitása jó és demokratikus, viszont ez az egységes megértést – finoman szólva is – nehezíti, így a helyzet kissé kaotikus szemantika és lexika terén is...” – írja Hegyi Ildikó 2010-ben készült doktori értekezésében (Hegyi 2010: 99). Egyet kell értenünk azzal, hogy a romani nyelv közoktatási státuszának emeléséhez jelentős nyelvtervezési feladatokat kell még megoldaniuk a hazai cigány nyelvekkel foglalkozó szakembereknek, így mindenekelőtt a nyelvi normarendszer kialakítását is el kell végezni.

A romani nyelv bizonyos szempontból egyedülálló helyzetben van, hiszen beszélői Európa és más földrészek különböző részein szétszórva élnek. Nincs olyan hatóság vagy képviselő, amelyet a romani nyelv minden változatára vonatkozóan nyelvtervezési döntések meghozatalával meg lehetne bízni, még kevésbé olyan, amely ezeket a döntéseket mindenhol meg is valósítaná. Ennek felelőssége Matras szerint az egyes kormányokat terheli (Matras 2007: 131).

A romani nyelv kodifikációja és sztenderdizációja a mai napig sem zárult még le. A romani nyelv kodifikációjára tett kísérletek legfőbb ismérve a többközpontúság. Az olyan kezdeményezések, mint például a romanival foglalkozó aktivistáké, mint Ian Hancock vagy Jan Kochanowski, akik egy meghatározott dialektus elfogadását javasolták sztenderdként, nem találtak pozitív visszhangra. Marcel Courthiade egységes helyesírási rendszer kidolgozására,

valamint konszenzus hiányában kialakított sztenderd létrehozására irányuló javaslata sem terjedt el, noha a javaslatot a Nemzetközi Roma Unió 1990-ben hozott határozata is támogatta. A jelenlegi tendencia egyéni törekvések helyett egy többközpontú network-modell felé halad. Európában több kodifikációs műhely is működik hálózatszerűen, egymással mellérendelt kapcsolatban, környezetükben legitim és koherens koncepciókat kidolgozva (Matras 2007: 35). Ez megfelel a cigány/roma népesség diaszpóra-jellegű állapotának, amely nagymértékben hat a kultúra, nyelv- és hagyományrendszer pluralitására is.

Ez a pluralizmus jellemző a magyarországi romanira is, ugyanakkor megfigyelhető egyfajta természetes kiválasztódási folyamat, amely a lovári nyelvet helyezi előtérbe a sztenderdizáció során. Kiss Andrea mezőtúri kutatása során a következőt állapította meg: „Magyarországon presztízse a lovári változatnak van, ezzel a megállapítással nem lenézve a más dialektusokat beszélők nyelvi változatát. Valójában ez csak annyiban érvényes, hogy mivel a magyarországi oláh-cigányok többsége ezt beszéli, ezt a változatot akkreditálták, állami nyelvvizsgát ebből a változatból lehet tenni és tanítják néhány iskolában.” (Kiss 2005: 137)

A sztenderdizációs folyamat azonban számos további megoldandó feladatot ad a nyelvvel foglalkozó szakembereknek, közösségek tagjainak, azaz fontos nyelvtervezési és nyelvpolitikai döntésekre, összehasonlító kutatási folyamatokra van szükség.

A romani nyelv közoktatási helyzete

Az elmúlt évtizedekben számos olyan nemzetközi jogi dokumentum született, mely elősegítette a hazai kisebbségek, így a cigány/roma közösségek kultúrájához tartozó elemek (népismeret, nyelv) oktatásban való megjelenését. Ilyen jogi dokumentumnak mondható a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája (1992) és a Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Európa Tanács Keretegyezmény (1995), melyek a kisebbségek nyelvhasználati jogainak érvényesülését mozdították elő.

Továbbá a magyarországi cigány nyelvek oktatásának elindításához több törvény és rendelet is hozzájárult. A kisebbségi oktatás alapja az Alkotmány 68. § (2) bekezdése volt, amely biztosította a nemzeti és etnikai kisebbségek számára az anyanyelvi oktatást. A kisebbségi törvény elfogadását követően a cigány kisebbségnek először nyílt lehetősége arra, hogy a többi nemzeti kisebbséghez hasonlóan a kisebbségi oktatás megszervezését is igényelhesse, így a cigány/roma gyerekek oktatása-nevelése már el tudott határolódni a szociális hátrányok kezelésétől (Pálmáiné Orsós 2008).

A legnagyobb lépést a romani nyelv tanításának érdekében a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló, módosított 1993. évi LXXVII. törvény adta,

amely – egyéb jogaik mellett – meghatározza a kisebbségi közösségek nyelvi jogait is. E törvény szerint a nemzeti kisebbségi óvodai nevelést és iskolai oktatást a központi költségvetés kiegészítő normatívával külön támogatta. A támogatást az intézmény fenntartója kapta a nemzetiségi nevelési-oktatási feladat ellátására (Forray 2000: 246).

A nemzeti és etnikai kisebbségek óvodai nevelésének irányelve és a nemzeti és etnikai kisebbségek iskolai oktatásának irányelve kiadásáról szóló – többször módosított – 32/1997. (XI.5.) MKM rendelet – 2003-ban történt tartalmi változtatásáig – oktatásszervezési keretként a külön csoportban történő oktatást határozta meg. Az ezt követően bevezetett Integrációs Pedagógiai Rendszer hozadéka, hogy tartalmában átalakult a nemzetiségi oktatás irányelve is: a cigány kisebbségi oktatás részből kikerült minden olyan elem, amely a szociális hátrányokra utaló felzárkóztatást célozta meg. Az 58/2002. OM rendelet szerint külön normatívát igényelhetnek az iskolák a cigány népismeret, valamint bármelyik cigány nyelv oktatására. Ez alapján 2003-tól a 32/1997. MKM rendeletnek a 2002/147. Magyar Közlönyben megjelent módosítása lehetővé teszi a romani vagy beás nyelv oktatását. A módosítás szerint az óraszám heti kétfőre csökken, így könnyebbé válik az összevonás (blokkosítás) az év során, és vendégtanárral, tábor vagy más rendezvény keretében is szervezhető a nyelvoktatás (Pálmáiné Orsós 2008). A nemzetiség óvodai nevelésének irányelve és a nemzetiség iskolai oktatásának irányelve kiadásáról szóló 17/2013. (III.1.) EMMI rendelet alapján heti 3 tanórára módosult a romani nyelv oktatása.

A jogszabályi háttérnek megfelelően a romani nyelvtanítás lehetősége megjelent a tartalmi-szabályozó dokumentumokban is. A 2012-ben hatályba lépő nemzeti alaptanterv (NAT) kiemeli, hogy élő idegen nyelvként taníthatók a kisebbségek nyelvei, ehhez igazodva a közoktatási intézményeknek lehetőségük van a romani nyelv oktatására a romani nyelv és kultúra kerettanterv figyelembevételével.

A romani (lovári) nyelv közoktatási helyzetének vizsgálata (2008/2009-as tanév)

A nyelvoktatást három intézmény vezette be a '90-es évek elején: két óvoda és egy középiskola. Az ezredforduló után indult meg tendenciaként a romani nyelv bevezetése, és a bővülés máig folyamatos. A 2002/2003-as és 2008/2009-es tanév között 16 olyan óvoda és iskola vállalta a nyelvoktató kisebbségi programot, ahol a következő években is folyt annak tanítása.

A 2008/2009-es tanévben elvégzett kutatás a romani nyelv oktatásának több típusát tárta fel. Egyes intézményekben idegen nyelvként be volt építve az órarendbe, és kivétel nélkül minden iskolás tanulta azt. Ez az intézmények 47%-ában fordult elő. Eltérő a heti óraszám, jellemzően egy és négy tanóra között

1. ÁBRA: A ROMANI NYELV TANÍTÁSA KÖZOKTATÁSI INTÉZMÉNYEKBEN
(2008/2009-ES TANÉV)

oszlott meg osztályonként. Szintén tendencia, hogy választható tárgyként is a gyerekek rendelkezésére állt a nyelv, de ezekben az iskolákban csak délutáni szakkör formájában valósították meg a romani oktatását. Ez az iskolák 32%-ában működött. Sajátos programként, tehát nem tantervi és nem órarendi keretben valósult meg az óvodákban – az eltérő nevelési program és napirend miatt –, jellemző, hogy életkori sajátosságaikhoz igazodva vezették be az óvodásokat a nyelv rejtelseibe, tehát ez 16% volt, ahol csoportonként eltérően oktatták a romanit. 5% volt azoknak az iskoláknak az aránya, ahol tömbösítve, az év végén, intenzív kurzusként járhattak a vállalkozó kedvű diákok romani nyelvtanárhoz.

A pedagógusok nagy része problémaként vetette fel, hogy nagyon kevés tankönyv és munkafüzet állt rendelkezésre a tankönyvpiacon, és általában ezek sem gyerekeknek, óvodásoknak, alsó tagozatos iskolásoknak száltak. A legtöbb tanár a nyelvtanfolyami jegyzeteit használta, vagy saját készítésű, önállóan összeállított könyvet hozott létre.

A kutatás 2015 őszén kerül megismétlésre, így az utánkövetés révén lehetőségünk nyílik a hat évvel ezelőtti eredmények és a 2015-ös helyzet összehasonlítására.

Közép és emeltszintű érettségi

A kétszintű érettségi rendszer a 2004/2005-ös tanévtől került bevezetésre a 2003-as és 2004-es próbaérettségi után. Hatalmas előrelépésnek számított a kétszintű

érettségi bevezetése, hiszen lehetőség nyílt mindkét magyarországi cigány nyelvből – romani, beás – közép- és emelt szintű vizsgát is tenni, sőt a többi idegen nyelvhez hasonlóan a sikeres (60% feletti) emelt szintű vizsga középfokú komplex (B2) nyelvvizsgának is minősül. Az Oktatási Hivatal által nyilvánosságra hozott és a honlapjukról letölthető hivatalos dokumentumok alapján az utóbbi években egyre többen választják a lovári nyelv emelt szintű érettségit vizsgatárgyként, ami a romani növekvő népszerűségét jelzi. Jellemző, hogy egyre magasabb azoknak a vizsgázóknak a száma is, akik kiegészítő vizsgaként teszik le a lovárit, tehát már korábban rendelkeznek érettségi bizonyítvánnyal. A nyelv presztízse szempontjából különösen fontos, hogy romák és nem romák egyre többen tesznek érettségit és nyelvvizsgát is romaniból. A következők között keresendők ennek okai: egyrészt érettségi tárgyként választható a lovári nyelv is, másrészt az emelt szintű érettségi többletpontot jelent a felsőoktatásba történő jelentkezésnél, harmadrészt a diplomához szükséges középfokú nyelvvizsgát ezzel szerzik meg a hallgatók. Mind közép-, mind emelt szinten a legtöbb jelentkező a Dél-Dunántúlról érkezik, ami a Gandhi Gimnázium és a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Romológia és Nevelésszociológia Tanszék hatókörét jelzi, hiszen mindkét intézményben tanítják a romani nyelvet.

Nyelvvizsga

2000. január 1-jétől érvényes az a kormányrendelet³⁵, mely szerint több nyelvvizsgaközpont akkreditálthat alap-, közép- és felsőfokú nyelvvizsgákat, amelyek megfeleltethetők a nyelvtanulás, nyelvtanítás, nyelvi értékelés közös európai referenciakerete által meghatározott szinteknek. A rendelet hatályba lépését követően az Oktatási Minisztérium pénzügyi támogatásának segítségével lehetőség nyílt államilag elismert nyelvvizsga letételére cigány (romani és beás) nyelvből is. A vizsgahelyek többsége a fővárosban található, ám 2002-től az ország több pontján is lehetőség van rá, hogy a gyakran tanított és tanult, valamint az adott régióban élő kisebbségek nyelvéből nyelvvizsgát lehessen tenni (Poór 2002).

Az Idegennyelvi Továbbképző Központban 1995 óta van lehetőség államilag elismert romani nyelvvizsga megszerzésére. Az akkreditációs anyag elkészítése Choli Daróczi József és Karsai Ervin nevéhez fűződik. Itt az összes magyarországi romani dialektus elfogadott annak ellenére, hogy a romani nyelv lovári dialektusa lett akkreditálva. Érdekes és egyben figyelemre méltó, hogy 2005-ig nem regisztráltak egyetlen sikertelen nyelvvizsgát sem, tehát minden jelentkező „átment”. 2006-tól azonban megugrott a bukások száma is, sőt az

35 71/1998. (IV. 8.) Korm. rendelet az idegennyelv-tudást igazoló államilag elismert nyelvvizsgáztatás rendjéről és a nyelvvizsga-bizonyítványokról: <http://www.nyak.hu/doc/jog-szab/71-1998.asp> (2015. 07. 30.)

utóbbi két-három évben jóval több a sikertelen nyelvvizsga, mint az eredményes (2013-ban 945 jelentkezőből 334 fő, 2014-ben 739 jelentkezőből 295 fő tett sikeres nyelvvizsgát).

Felsőoktatás

Az 1996-os hágai ajánlások – bár nem kötelező érvényűek – nagymértékben hozzájárultak az eredményesebb nyelvoktatás kialakításához. Az ajánlások értelmében az eredményes kisebbségi nyelvoktató programok működéséhez elengedhetetlen olyan szakképzett nyelvtanárok képzése, akik minden tantárgyukat az adott kisebbség nyelvén tanulták (Hágai ajánlások 1996: 7).

A 2002-es Országjelentés felhívta a figyelmet arra, hogy a magyar felsőoktatásban –legfőképp a szűk szakmai háttér miatt – nemzetiségi nyelv és irodalom szakos tanár, nemzetiségi tanító- és nemzetiségi óvóképzés folyt. Azóta már több felsőoktatási intézményben elindították az akkreditációs eljárásokat az önálló kisebbségi tanszékek vagy programok kialakítására, amelyek többsége mára már működik is (Poór 2002).

1994-1996 között a Kaposvári Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola szervezett kétéves romológus képzést másoddiplomásoknak. Ennek érdekessége, hogy mindkét hazai cigány nyelvet oktatták a képzés során. Az Apor Vilmos Katolikus Főiskola (Vác) a romani nyelv oktatását vállalta, azonban a cigány/roma nemzetiségi óvodapedagógus-képzést és cigány/roma nemzetiségi tanítóképzést a 2015/2016-os tanévtől nem indítottak az intézményben. Az Eötvös József Főiskola (Baja) Pedagógiai Karán BA képzés keretében választható cigány/roma nemzetiségi tanító, illetve nemzetiségi óvodapedagógus képzés is. Beás nyelvet itt nem oktatnak, csak romanit, akárcsak a Gál Ferenc Főiskola (Szarvas) Pedagógiai Karán indított nemzetiségi tanító és óvodapedagógus képzés cigány/roma szakirányán. Ezenkívül a Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Felnőttképzési Karán elindult a nemzetiségi óvodapedagógus alapszintű képzés.

A Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán működő Romológia és Nevelésszociológia Tanszék Magyarországon egyedül nyújt olyan képzést, mely a cigány nyelveket, kultúrát, történelmet egyetemi szinten oktatja. Az első levelező tagozatos évfolyam a 2000/2001-es tanév szeptemberében kezdte meg tanulmányait. A 2005/2006-os tanévtől tanárképzésre is lehetőséget biztosít a tanszék. A bolognai folyamattal, az „Egységes európai felsőoktatási tér” kialakulásával párhuzamosan a 2006/2007-es tanévtől kezdődően az addigi hagyományos egyetemi képzési struktúra is átalakult: az 5 éves egyetemi képzést a 3 éves BA és a 2 éves MA képzés váltotta fel. A romológia alapszakot a 2006/2007. tanévtől indította a tanszék, az itt végzettek romológus BA végzettséget szereznek. A 2009/2010-es tanévtől a mesterképzés is elérhető Pécsen,

okleveles romológiatanár végzettség szerezhető romani nyelv és kultúra vagy beás nyelv és kultúra szakiránnyal. Már elérhető az érdeklődő hallgatók számára az új rendszerű (osztatlan) tanárképzés keretében akkreditált romológiatanár (romani nyelv és kultúra vagy beás nyelv és kultúra) képzés is.

A Pécsi Tudományegyetemen 2006-ban elindult a doktori képzés (azon belül romológia specializáció), amellyel immár az oktatás teljes spektrumát felöleli a romológiai képzés az óvodai és általános iskolai cigány/roma programoktól a középiskolai programokon, a felsőoktatáson át egészen a doktori fokozat megszerzéséig.

ÖSSZEGZÉS

A romani nyelv kodifikációjára tett kísérletek legfőbb ismérve a többközpon-túság. Az olyan kezdeményezések – pl. Ian Hancock vagy Jan Kochanowski felvetései –, melyek egy meghatározott dialektus elfogadását javasolták standardként, nem találtak pozitív visszhangra. Marcel Cortiade javaslata – amely egységes helyesírási rendszer kidolgozására, valamint konszenzus hiányában kialakított standard létrehozására irányult – sem vált különösebben népszerűvé, noha a javaslatot a Nemzetközi Roma Unió 1990-ben hozott határozata támogatta. Matras szerint a jelenlegi tendencia egyéni törekvések helyett egy többközpontú network – modell felé halad. Európában több kodifikációs műhely is működik hálózatszerűen egymás mellett környezetükben legitim és koherens koncepciókat kidolgozva. Ez megfelel a cigány/roma népesség diaszpóra-jellegű állapotának, amely nagymértékben hat a kultúra, nyelv- és hagyományrendszer pluralitására is. A cigány nyelvtervezés és nyelvoktatás térségünkben a kezdetek nehézségeit mutatja: nem jött létre áttekinthető regionális összehasonlító tudományos lingvisztikai kutatás. Ennek hiánya miatt nincs együttműködés az egyes tagországok tankönyvkiadása és az oktatási segédanyagok cseréjének területén, nincs közös nyelvészeti- és nyelvtanári továbbképzés sem.

Több országos kutatás van folyamatban a kultúra, a szociális kérdések, vagy éppen a nyelvészet témakörében. A romani nyelv fennmaradása, fejlesztése és továbbörökítése szempontjából nemzetközi szinten a nyelvészek előtt álló egyik legfontosabb feladat az egységes kodifikáció és standardizáció kialakítása. Ilyen törekvés már létezik Európában a Manchesteri Egyetemen Yaron Matras vezetésével. Nekünk, közép-kelet-európaiaknak szükséges lenne bekapcsolódnunk saját tapasztalatainkkal, ötleteinkkel és javaslatainkkal. Mind ezt természetesen úgy kell kialakítanunk, hogy a romani nyelv sokszínűsége fennmaradjon, és az egyes közösségek dialektusai továbbéljenek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Choli Daróczi József és Feyér Levente, 1988: *Zhanes romanes?* Budapest: Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége
- Cseresnyési László, 2004: *Nyelvek és stratégiák. Avagy a nyelv antropológiája.* Budapest: Tinta Könyvkiadó
- Forray R. Katalin, 2000: A nemzetiségi-kisebbségi oktatás, 1994-1998. In: Forray R. Katalin (szerk.), *Romológia-Ciganológia.* Budapest-Pécs: Dialógus Campus Kiadó, 241-260.
- Hancock, Ian, 1995: *A handbook of vlax romani.* Austin: The University of Texas
- Hágai Ajánlások, 1996: *A Nemzeti Kisebbségek Oktatási Jogairól Szóló Hágai Ajánlások és Értelmező Megjegyzések.* Hága: Interetnikai Kapcsolatok Alapítvány
- Hegyí Ildikó, 2010: *A magyarországi romani dialektusok szerepe a nyelvi norma kialakításában. A lovári és a vizsgált helyi dialektusok analízise, adaptációi és pedagógiai szerepe a nyelvi mérésben.* Doktori (PhD) disszertáció, Budapest: ELTE Neveléstudományi Doktori Iskola
- Kiss Andrea, 2005: *Turake roma! – Mezőtúri oláh cigányok. Társadalomtörténet és nyelvi állapot.* Szakdolgozat, Pécs: PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék
- Kovalcsik Katalin, 1988: *Hazai írások a cigány népzénéről. Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből 4.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet 101-115.
- Kovalcsik Katalin és Kubínyi Katalin, 2000: *A csenyétei daloskert: Magyar cigány iskolai énekeskönyv.* Pécs: Gandhi Közalapítványi Gimnázium és Kolégium
- Krinková, Zuzana, 2015: *From Iberian romani to Iberian Para-Romani varieties.* Prague: Charles University
- Lakatos Szilvia, 2008: *Baranya megyei cigány nyelvek.* In: Forray R. Katalin (szerk.), *Society and Lifestyles – hungarian Roma and Gypsy communities, magyarországi cigány/roma közösségek.* Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Romológia és Nevelésszociológia Tanszék 35-54.
- Matras, Yaron, 2002: *Romani: A Linguistic Introduction.* Cambridge: Cambridge University Press
- Matras, Yaron, 2003: *A Geographical Approach to the Classification of Romani Dialects.* In: Salo, Sheila és Prónai Csaba (szerk.), *Ethnic Identities in Dynamic Perspective.* Budapest: Gondolat Kiadó 193-199.

- Matras, Yaron, 2007: A romani jövője: A nyelvi pluralizmus politikája felé. In: Bartha Csilla (szerk.), *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó 128-146.
- Pálmainé Orsós Anna, 2008: Egyenlő nyelvek – egyenlő esélyek? In: Kozma Tamás és Perjés István (szerk.), *Új Kutatások a neveléstudományokban*. Budapest: MTA Pedagógiai Bizottsága 149-158.
- Réger Zita, 1990: Utak a nyelvhez – nyelvi szocializáció, nyelvi hátrány. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Stewart, Michael Sinclair, 1994: Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. Budapest: T-Twins – MTA Szociológiai Intézet, Max Weber Alapítvány
- Szalai Andrea, 1999: Szociolingvisztikai szempontok a magyarországi cigánykutatásokban. *Educatio*, 8. 2. sz. 269-285.
- Szalai Andrea, 2007: Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség. In: Bartha Csilla (szerk.), *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó 20-51.
- Tálos Endre, 2001: A cigány és a beás nyelv Magyarországon. In: Kovalcsik Katalin (szerk.), *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest: BTF-IFAOM 317-324.
- Vekerdi József és Mészáros György, 1974: A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondattana. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság
- Vekerdi József, 1989 (szerk.): *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Békéscsaba: Békés Megyei Tanács

Internetes források

- Early Romani romani.humanities.manchester.ac.uk/whatis/language/earlyromani.shtml [2015. 07. 28.]
- History of the Romani language romani.humanities.manchester.ac.uk/whatis/language/origins.shtml [2015. 07. 28.]
- Oktatási Hivatal, statisztikai adatok: www.ketszintu.hu/publicstat.php [2015.10.29.]
- Poór Zoltán, 2002 (szerk.): Országjelentés – Magyarország nyelvoktatás-politikai arculatának elkészítéséhez. www.nefmi.gov.hu/letolt/vilagnyelv/orszagjelentes_k.pdf [2015. 08. 01.]
- Present-day Romani dialects romani.humanities.manchester.ac.uk/whatis/language/presentday.shtml [2015. 07. 28.]
- Proto-Romani romani.humanities.manchester.ac.uk/whatis/language/proto-romani.shtml [2015. 07. 28.]
- Welcome To The Romani Linguistics Website romani.humanities.manchester.ac.uk/ [2012. 04. 15.]

Cserti Csapó Tibor³⁶

A cigányság a szociológiai vizsgálatok tükrében

A cigány népességet az európai kontinens legnagyobb lélekszámú nemzetiségének szokták nevezni. Az állítás minden bizonnyal igaz is³⁷, dacára annak a ténynek, hogy pontos és elfogadottan valós létszámukról hivatalos statisztikai adatokkal nem csak hazánkban, de más államokban sem rendelkezünk (ld. Forray – Szegál 2000). Ennek a ténynek számos oka lehet, így bizonyára az is közrejátszik, hogy a kontinensen történő megjelenésüktől fogva – ez valószínűsíthetően a XI. századra tehető (Tóth 2015; 142) – az európai társadalmakban marginális pozícióba szorulnak, a többségi társadalmak gyanakvással, az egyes történelmi korszakokban kisebb-nagyobb ellenérzéssel viseltetnek velük szemben, a társadalmi munkamegosztásban az alantasabb tevékenységek jutnak nekik. Ez a társadalmi peremhelyzet napjainkig rányomja a bélyegét arra, hogy egy-egy szociológiai adatfelvétel során a megkérdezettek mennyire hajlandók felvállalni cigány, roma származásukat, kötődéseiket.

A másik ok, hogy cigánynak lenni nem egy objektív, s könnyen eldönthető kategória. Bár a szociológiai adatfelvételek tanúsága szerint minden országban az ide sorolható emberek jelentős többsége szegénységben, rossz szociális és lakáskörülmények közt él, magas az aluliskolázottak aránya, s erősen kiszorulnak a munkaerőpiacról, hátrányos egészségügyi helyzet jellemzi őket (vö: Cserti Csapó 2016a, b), ezek nem jellemzők a cigány, roma népesség egészére, mind életmódban, mind szociális helyzetben, s a többi említett dimenzió mentén is vannak a társadalom többségi elvárásaihoz teljes mértékben, vagy többé-kevésbé alkalmazkodott tagjai. Emiatt a számos szempontból nagyon heterogén csoporton belül nehéz volna meghúzni, hol vannak a határai a cigánysághoz való tartozásnak, s honnan nem számít már valaki romának.

Nem csak nehéz, veszélyes is volna egy ilyesfajta megközelítés, hiszen mi alapján vonnánk meg a határokat? A statisztikai mutatók általánosítása és összehasonlása révén könnyen azonosíthatnák a cigányság és a szegénység sok ponton ugyan közös halmazt alkotó, de koránt sem azonos megközelítést igénylő, s nem ugyanazokat a magyarországi állampolgárokat magukban foglaló hal-

36 PhD. Habilitált egyetemi docens

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék

37 A népcsoport nagyságát Európában 8,5-10 millió közé becsülik. (Szabóné Kármán, 2008)

mazait. Ugyanígy nem vezetne messze, ha a cigányokat nyelv alapján szeretnénk behatárolni – hiszen a nyelvi asszimiláció miatt évszázadok óta egyre kevesebben beszélik a csoportok eredeti nyelveit, s ráadásul csak hazánkban két hivatalosan elfogadott cigány nyelv létezik (a romani és a beás, mindkettőnek több dialektusával). (2011. évi CLXXIX. törvény. a nemzetiségek jogairól) De hasonlóan nem volna célravezető a cigányságot a „cigány életmóddal” azonosítani, vagy a cigány kultúra szemszögéből megragadni, esetleg az iskolázottság, munkanélküliség aspektusai mentén kategorizálni. Marad tehát a ma elképzelhető egyetlen jogszerű és etikus megközelítés: Cigány, roma az, aki annak vallja magát. Így viszont a szociológiai vizsgálatok becsült lélekszám értékeitől messze elmaradó nagyságrendű csoportot kapunk a fent részletezett okok miatt.

Az okok közt nem említettünk még egy harmadikat: A romák társadalomtörténetét kutató szakemberek egy része manapság egyre inkább arra az álláspontra helyezkedik, hogy az európai cigány, roma népesség nem fogható úgy fel, mint a valamikor az indiai szubkontinensről elvándorolt, s az európai társadalmakban az évszázadok során teljesen zárt közösség leszármazottai, sokkal inkább egyfajta kevert népességként, amelyből a többségi társadalmakkal való hosszú érintkezés során rendre kiemelkedtek, s a többségi társadalomba asszimilálódtak egyének, onnan pedig folyamatos lesüllyedés által a cigányok közé integrálódtak leszakadó, peremhelyzetbe sodródó emberek. (vö: Nagy 2015; 97) Emiatt teljesen felesleges bárminemű kísérlet, amely pontos határokat akarna húzni a cigánynak számító, s az attól elkülönülő társadalom közé.

E módszertani dilemmákra és megközelítésekre az írásban még részletesebben kitérünk.

MÓDSZERTANI DILEMMÁK ÉS KÍSÉRLETEK A CIGÁNY, ROMA NÉPESSÉG LÉLEKSZÁMÁNAK MEGÁLLAPÍTÁSA SORÁN A SZOCIOLÓGIAI VIZSGÁLATOKBAN

A társadalomtudományos kérdésfeltevések sorában az első mindig is a cigányok létszámára vonatkozó volt, bár mint láttuk, eleve megválaszolhatatlan a kérdés.

A népesség egy csoportjáról kétféleképpen tudunk releváns társadalomstatisztikai adatokat gyűjteni: Az első esetben ismernünk kell a sokaság minden tagját, s róluk kell társadalomstatisztikai adatokat felvenni. Így működik a népszámlálás, amikor a rendelkezésre álló nyilvántartások alapján a lakosság minden egyes tagját felkeresik a számlálóbiztosok, s a felvett adatok értelem-

szerűen a valósághoz erősen közelítő képet, statisztikai átlagokat fognak eredményezni. Jól bemutatják a társadalom különböző megoszlásait, viszonyait, s illetéknéppen területi statisztikai megosztottságot is reprezentálva a területi alapú fejlesztéseknek, döntés-előkészítésnek is bázisául szolgálhatnak.

A másik módszer, ha a sokaságból módszertanilag helyesen képzett, ún. reprezentatív mintát veszünk, s a mintába került személyek adatait rögzítve és elemezve vonunk le következtetéseket a teljes sokaság mutatóiról, megoszlásairól, a társadalomban zajló folyamatokról. A minta kiválasztáshoz is ismernünk kell azonban hozzávetőlegesen a csoport tagjait.

S itt érkezünk el a cigánykutatások legfontosabb módszertani dilemmájához. Le tudjuk-e határolni azt a sokaságot, akiket cigánynak, romának nevezünk? Ehhez egy képzeletbeli csoportba fel kéne sorakoztatni a vélt sokaság összes tagját, s velük elvégezni az adatfelvételt. Erre természetesen nincs lehetőség, hiszen amíg nem tudjuk, kiket tekinthetünk cigánynak a vizsgálat szempontjából, addig nem is alkotható meg egy teljes körű lista (más kérdés, hogy ez nem csak technikailag problematikus, de egyéni érzékenységet, állampolgári jogokat is sértene (ld. 2011. évi CLXXIX. törvény 11. § (1)³⁸

A népszámlálások egyértelműen az öndefiníciót veszik alapul, vagyis a megkérdezettre bízák annak eldöntését, milyen identitást vállal fel, milyen nemzetiségűnek érzi magát. A cigányság helyzetének megismerésében fontos forrásként szolgálhatnak a népszámlálások eredményei, ám ezekkel pont az a gond, hogy az állampolgári jogok figyelembevételével e népszámlálási felmérések egyéni bevalláson alapulnak, így természetesen az aktuális politikai helyzettől függően nem tükrözik híven (különösen a cigányság esetében nem) a tényleges nemzetiségi, etnikai viszonyokat. A cigány anyanyelv, a nemzetiség bevallása csak az identitásukat tudatosan vállalók szűkebb csoportjára korlátozódik. Ezért fordulhat elő például az az eset, hogy az 1990. évi népszámlálás során (amikor még a kötelezően megválaszolandó kérdések közt szerepelt ez is) 48 072 fő vallotta magát cigány anyanyelvűnek, míg nemzetiség szerint 142 683 volt a romák száma Magyarországon. A 2001. évi népszámlálás alkalmával – ekkortól már nem kötelező válaszolni ezekre az érzékeny kérdésekre – bevezetésre került a többes nemzetiségi bevallás lehetősége és külön kérdések irányultak a nemzetiségi és anyanyelvi vállalás mellett a családi, baráti közösségben használt nyelvre és a kulturális kötődésre is. Részben e módszertani újítások hatására növekedett ugyan 2001-ben a cigányságukat vállalók száma, de ez még mindig messze elmaradt a cigány népesség becsült tényleges lélekszámától. 48 685 fő vallotta magát cigány anyanyelvűnek, míg 189 984 volt

38 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól 11. § (1): „Valamely nemzetiséghez való tartozás kinyilvánítása az egyén kizárólagos és elidegeníthetetlen joga.”

a magát cigány nemzetiségűnek minősítők száma. A 2011-es census során két kérdés is irányult a nemzetiségi hovatartozás eredményesebb feltárására („*Mely nemzetiséghez tartozónak érzi magát?*”, illetve „*Az előző kérdésnél megjelöltön kívül tartozik-e más nemzetiséghez is?*”), azt remélve, hogy azok a személyek, aki a külső környezet elvárásaihoz igazodva, a megbélyegzéstől tartva, vagy egyszerűen csak állampolgári hovatartozásként értelmezve az identitást, magukat magyarnak vallják, majd egy második nemzetiségi kérdésre történő válaszadás esetén már nagyobb számban vállalják fel roma kötődésüket. Átütő eredményt azonban nem hozott ez az újítás sem. Bár a 10 évvel korábbihoz képest emelkedett a vállalások száma: A nemzetiségi, anyanyelvi, családi, baráti körben használt nyelv kérdések legalább egyikénél az adott nemzetiséget jelölők köre 315 583 főre növekedett (KSH 2014). Valójában azonban a cigány népesség valós lélekszámára irányuló legóvatosabb becslések is ezen érték többszörösével számoltak mindegyik népszámlálási évben.

Nem kevésbé problémás a reprezentatív vizsgálat esete sem, hiszen a minta kiválasztásához ugyanúgy ismernünk kellene a sokaság tagjait, de legalábbis meg kéne tudnunk mondani, milyen tulajdonságokkal, ismérvekkel kellene annak rendelkeznie, akik a mintába kerülhetnek.

A szociológiai vizsgálatok történetük során többféle megközelítési úton igyekeztek válaszolni a *Ki a cigány? Ki tartozik a vizsgálati csoportba?* kérdésre.

1. Az első a külső környezet ítéletére bízta ennek eldöntését; legyen az a vizsgálat kidolgozója, a kérdezőbiztos, vagy egy külső szakértőnek ki-nevezett személy, csoport. Kérdéses azonban, hogy milyen szakértelemmel felvértezve tudja ezt a kérdést megválaszolni bárki, s mi alapján ítéel egyeseket cigánynak, romának, míg másokat nem. Ezt a megközelítést használták már a XVIII. századtól elinduló cigányösszeírások, amikor antropológiai alapon, külső jegyek alapján, vagy a jellegzetes cigány nevek, esetleg származás alapján kerültek a mintába az adatszolgáltatók. De ide sorolhatjuk az 1971-es Kemény István nevével fémjelzett szociológiai vizsgálatokat is, amikor az adott vizsgálati körzet helyi társadalmának tagjai (pedagógusok, tanácsosn dolgozó szakemberek, körzeti orvosok, védőnők) mutattak rá a körzetben élő cigány családokra, ahol azután a kérdőíveket kitöltették (Kemény – Janky – Lengyel, 2004), vagy az 1993-ban végzett KSH-vizsgálatot, amelynek során a „*jó helyismerettel rendelkező számlálóbiztosok a háztartásokat életvitel szerint sorolták be*” (KSH, 1994) cigány életvitelű, illetve nem cigány életvitelű kategóriákba, s elemezték azok mintáit. (Forray-Mohácsi, 2002) Kérdés azonban, hogy mi alapján ítéel a „külső környezet”? Hiszen ebben az esetben

sem kerülhetjük meg a definíció kérdését. Számos kézenfekvő lehetőség kínálkozik a válasza, amelyek valószínűleg a minősítők fejében keverednek, ám egyik sem viszi előre definitív törekvésünket. Külső jegyek alapján? Nyelv alapján? Kultúra alapján? Nevek alapján? Életmód alapján? „Származás alapján? Egyik sem ad objektív szempontot.

2. A második módszer, amikor a jogszabályi környezet alapján a megkérdezettre bízunk annak eldöntését, vállalja-e etnikai hovatartozását, s az azt önként vállalók adataival dolgozik a vizsgálat. Így működik a népszámlálás, s minden hivatalos statisztika. Ez esetben azonban alapkérdés, hogy az önmagukat egy bizonyos nemzetiséghez sorolók köre alapmegoszlásaiban egyezik-e az általunk nem meghatározható csoport teljességének adataival, mutatóival, vagy az önkéntes identitásvállalás egyben olyan háttérváltozókkal is együtt jár-e, amelyek bizonyos irányokba torzítják a mintát.
3. A definíciós dilemmák kiküszöbölésére alkalmazzák néha, hogy a cigányságot gazdasági-szociális szempontból próbálják megközelíteni, egyfajta szegénységi problémakörre szűkítve a kérdést. A szociális megközelítés azonban nem elégséges, hiszen a magyarországi cigányság esetében egy lényegesen differenciáltabb csoportról van szó, s kérdéskörnek nem pusztán gazdasági vetületei vannak. Másrészt a szociális nehézségekkel küzdők sem feltétlenül tartoznak a cigányok közé.

Ladányi János és Szelényi Iván 1997-es tanulmányukban azt a provokatív megállapítást teszik, hogy tudományos igénnyel nem is megválaszolható kérdés, ki tekinthető cigánynak. Kijelentésükkel sok tekintetben egyet kell értenünk. Azt meg tudjuk állapítani, hogy egy adott időpontban ilyen, vagy olyan szempontok szerint ki tartja magát cigánynak. Mért tudjuk azt is, hogy a népesség egy-egy – általunk többé-kevésbé önkényesen, vagy véletlenszerűen kiválasztott – csoportja kit tekint cigánynak (Ladányi – Szelényi 1997a). A kapott minta azonban erősen függ a minősítést végző személyétől, beállítottságától, céljaitól. S ráadásul e módszer alkalmazásával nem kerülnek be a vizsgálatba a cigány társadalomnak azok a cigány származású tagjai, akik nyomtalanul felszívódtak a többségi társadalomban, s emiatt a közvélemény eredetüket nem tartja már számon.

Végére is elmondható, bármely más etnikai-nemzetiségi-kisebbségi csoport esetében hasonló meghatározási nehézségekkel küzdenénk, s még nem is említettük, mit lehet kezdeni a vegyes házasságok esetével?

Az utódok hányadik generációig és milyen genetikai arányig sorolhatók az adott nemzetiséghez?

4. Meg lehet próbálni fentieken kívül különféle más statisztikákból továbbkövetkeztetve, logikai úton kiszámolni a cigány népesség nagyságát – mint történt ez az 1990-es évek elején még a gyakorlatban élő iskolastatisztikák cigány tanulólétszámai alapján. Így járt el Kertesi Gábor és Kézdi Gábor, amikor az 1993-94-es Kemény-féle adatfelvétel eredményeit az 1989/90-es tanév iskolastatisztikai adataival korrigálva becsülték meg a cigány népesség számát. Napjainkban azonban nincsenek már ilyen nyilvántartások.

A CIGÁNY, ROMA NÉPESSÉG LÉLEKSZÁMA MAGYARORSZÁGON – DEMOGRÁFIAI MEGKÖZELÍTÉS

A cigány népesség lélekszámára vonatkozó érdeklődés mindig is része volt a szociológiai jellegű adatfelvételeknek. A közvélekedésben a cigányokról uralkodó sztereotip képet – miszerint gyorsan növekszik a populáció, miközben az ország népessége egyre inkább fogy, hogy sok gyereket vállalnak, s jóval fiatalabb korban elkezdődik a gyermekvállalás...- ezek az adatok csak részben fogják cáfolni.

Év	Forrás	Anyanyelv szerint	Nemzetiség szerint	Minősítés szerint
1782	összeírás			43 783
1873	összeírás			50 040
1893	összeírás			65 000
1900	népszámlálás	5662		
1910	népszámlálás	9799		
1920	népszámlálás	6989		
1929	Gesztelyi Nagy László			80-100 000
1930	népszámlálás	7841		
1930	Kemény Gábor			100 000
1938	Drózdgyőző			100-150 000
1941	népszámlálás	18 641	27 033	
1949	népszámlálás	21 387	37 598	
1960	népszámlálás	25 633	56 121	

Év	Forrás	Anyanyelv szerint	Nemzetiség szerint	Minősítés szerint
1963	KSH reprezentatív adatfelvétel			222 000
1970	népszámlálás	34 957		
1970	Megyei Tanácsok becslései			220-250 000
1971	MTA Szoc. Kut. Int. reprezentatív adatfelvétel			320 000
1977	Megyei Tanácsok becslései			325 000
1980	népszámlálás	27 915	64 040	
1990	népszámlálás	48 072	142 683	
1992	MKM			450 000
1992	KSH Háztartáspanel			3,1%
1993	KSH reprezentatív adatfelvétel			393 715
1993	Szelényi - Treiman			3,9%
1993-94	MTA Szoc. Kut. Int. reprezentatív adatfelvétel			482 000
1996	Szonda Ipsos			6,6%
2001	népszámlálás	48 685	190 046	
2003	MTA Szoc. Kut. Int. reprezentatív adatfelvétel			540 800 6,0%
2011	népszámlálás	54 339	308 957, 3,2%	
2011	UNDP/World Bank/EC – FRA (2012			700 000 7,04%
2012	TÁRKI Háztartás Monitor			620 – 680 000, 6,5%
2015	KSH MEF		360 000 3,7%	

1. TÁBLÁZAT: MAGYARORSZÁG CIGÁNY NÉPESSÉGÉNEK LÉLEKSZÁMA KÜLÖNBÖZŐ ADATFORRÁSOK ALAPJÁN (FŐ)

Elsőként megvizsgáljuk a különböző adatfelvételekből kibontakozó demográfiai tendenciákat – bár hangsúlyoznunk kell, hogy a bemutatott adatok egymástól eltérő módszertannal lebonyolított kutatási eredményekből származnak, emiatt nehezen vethetők össze, másrészt a rendszeres adatfelvétel kritériuma sem teljesül maradéktalanul, de jobb híján ezekkel tudjuk érzékeltetni a hazai cigány, roma népcsoport körében lezajlott történeti folyamatokat. Majd megkíséreljük értelmezni a számadatokat a szociológia általános megközelítéseinek, elméleti téziseinek segítségével, amelyek árnyalják majd a romák népesedési folyamatairól meglévő sztereotip megközelítést.

A lélekszám tekintetében az egyes kutatások számosság adatait az 1. táblázat tartalmazza. Fontos, hogy a népszámlálási oszlopok (anyanyelv, ill. nemzetiség) adatfelvételi módszerükből adódóan (önkéntes bevallás) nem sokat mondanak a cigány népesség (és egyéb nemzetiségek) valós népesedési folyamatairól. Sokkal inkább azt tükrözik, az adott időpillanatban a társadalmi közhangulat, a nemzetiség elismertsége, presztízse, a politika támogató, vagy korlátozó mechanizmusainak hatására hogyan alakul a vállalási kedv az egyes kisebbségi csoportokban, ilyen módon legfeljebb érdekességként szolgálnak, de semmiképpen sem a demográfiai elemzések kiinduló pontjául.

A táblázat számadatainak értelmezését még inkább megnehezíti, s egyben az összehasonlíthatóság problémájára is jó példa, hogy a Szelényi Iván és Donald Treiman vezetésével 1993-ban végzett kutatás nem lélekszámban, hanem százalékként, ráadásul nem a teljes népességhez, hanem annak bizonyos korcsoportjához viszonyítva (20–70 év közötti megkérdezettek) adott közre információkat. (Ladányi 1996)

A Szonda Ipsos 1996-ban végzett kutatása során a kérdezőbiztosok a 15 éven felüli megkérdezettekhez arányosították a cigány népesség nagyságát. (Ladányi – Szelényi 1997a)

Pontos adatokkal tehát nem rendelkezünk, a különböző találgatások, becslések az 500 000-től egészen az irreálisnak tűnő 800 000-es számig merészkednek. Természetesen függ ez attól, ki és milyen céllal bocsátkozik becslésekbe, illetve milyen módszereket használ a létszám kiszámításának alapjául, kit tekint egyáltalán cigánynak. (Cserti Csapó 2011)

DEMOGRÁFIAI ELMÉLETEK A NÉPESEDÉS ÁLTALÁNOS VIZSGÁLATÁBAN

A cigány népesség demográfiai jellegzetességeinek megértésében a bizonytalan és nehezen összevethető nyers adatokon túl sokat segíthetnek a népesedés tudományának az egyes népcsoportok demográfiai viselkedésére és történeti folyamataira irányuló általános megfigyelései, törvényszerűségei alapján al-

kotott modellek. Ezek közül a szociológiában általánosan használt modell a demográfiai átmenet elmélete. A következőkben vegyük szemügyre ezt a véleményünk szerint a cigányság esetében is értelmezhető modellt, amely árnyalja az adatsorok tanulságait!

A demográfiai átmenet elmélete szerint a népesség fejlődésének négy egymást követő fázisa van (ld. 1. ábra!). (vö: Andorka 2006)

I. Az első fázisban, az ipari forradalom előtti agrárgazdaság korában a születési és a halálozási arányszám egyaránt igen magas volt. A két mutató egymás mellett halad az időben, ezért a népesség növekedése nem jelentős, lassan növekszik a populáció, esetleg stagnál annak száma. Ebben a szakaszban a halálozások magas száma és aránya annak köszönhető, hogy fejletlen a gazdaság, rossz volt a mezőgazdaság termelékenysége, s ezzel együtt az élelmiszerellátás alacsony hatékonysága miatt nagy éhínségek alakultak ki, rosszak voltak az életkörülmények, fejletlen volt az egészségügyi ellátórendszer és az orvostudomány. Rövid születéskor várható élettartam, magas csecsemőhalálozás, illetve a későbbi életkorokban is magas halálozási ráta jellemezte e korszakot. A természetes szaporodás értéke alacsony. Ilyen körülmények között a népesség lélekszámának szinten tartását a magas születési arányszám biztosítja, a sokgyermekes családdal a követendő norma. Jellemzően Európa országai az ipari forradalom korszakáig ebben a fázisban voltak, s a népesedési folyamatokban a változást az iparosodás, a gazdaság fejlődése és ezzel együtt a társadalmi rend átalakulása, a modernizáció hozta el.

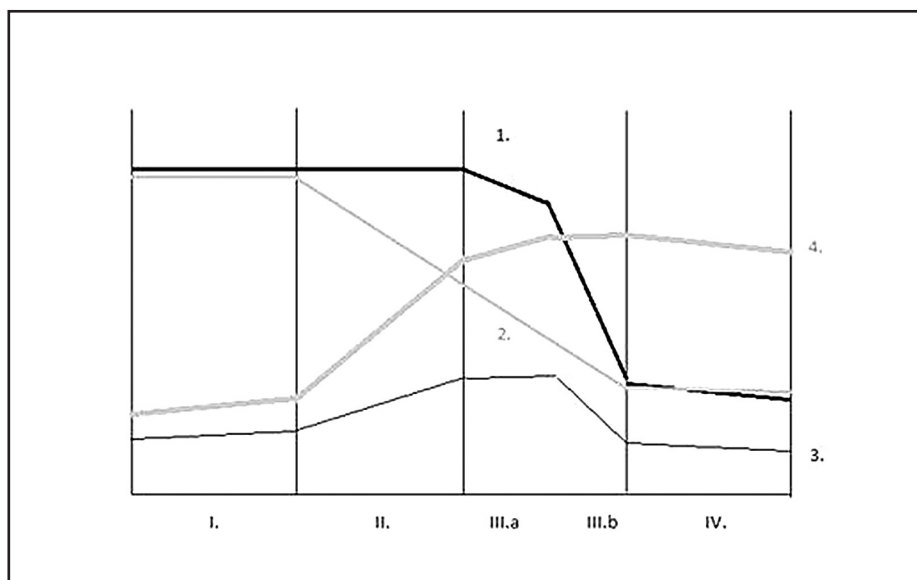
II. A második fázisban a halálozási mutatók fokozatosan javulni kezdenek, a termékenység ekkor még változatlanul magas marad. A halálozási mutatók javulása az ipari forradalom után felgyorsuló gazdasági fejlődésnek köszönhető. Ipari tömegtermelés biztosítja a népesség életszínvonalának javulását, a mezőgazdasági termelés korszerűsödése az élelmiszerhiány, az éhínségek megszűnését, az orvosi technológiák fejlődése, védőoltások megjelenése a várható élettartam kitolódását és a halálozási mutatók csökkenését direkt módon okozzák. A születések száma azonban továbbra is magas marad, mert a gyermekvállalási szokásokat nem annyira a kemény gazdasági, vagy egészségügyi mutatók, sokkal inkább a társadalom érték- és normarendszere határozza meg. A halálozási és a születési mutatók eltávolodása miatt kinyíló demográfiai olló következtében a népesség szaporodásának üteme felgyorsul, demográfiai forradalom, ún. népességrobbanás következik be.

III. A modell harmadik szakasza a halálozási arányszám további csökkenését mutatja, ebben a fázisban azonban már a születési mutatók is csökkenésnek

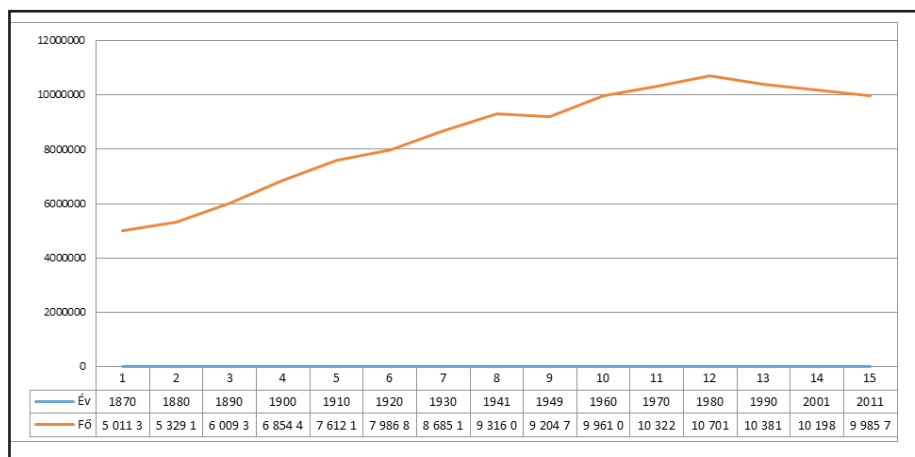
indulnak. A népesség növekedése továbbra is gyors, bár lassan csökken annak üteme. A termékenység csökkenése mögött a kutatók okokként a modern társadalmi-gazdasági fejlődést, az iparosodást, az urbanizációt, a tradicionális gondolkodásmód néhány nemzedék alatti átalakulását, az életszínvonal emelkedését, az iskolázottsági mutatók javulását sorakoztatják fel. Később a halálozási mutató javulása előbb csak lelassul, majd megáll. A születési arányszám tovább csökken, így a két mutató közötti rés beszűkül, a demográfiai olló csukódik, ezért a népesség növekedési üteme lelassul.

IV. A modell utolsó fázisát a halálozási arányszám és a születési arányszám alacsony szinten történő stabilizálódása jellemzi, a népesség növekedése megáll, sőt egyes országokban, ahol a halálozási mutatók a születési mutatók fölé kerülnek, még a népesség csökkenése is bekövetkezik. Ez jellemzően a poszt-indusztriális társadalmak népesedésének tendenciája.

A történelem során tehát a modernizáció következménye az, hogy a hagyományos, sokgyermekes demográfiai viselkedés helyett egy modern, kevés gyermekes családmodell jelenik meg.

1. ÁBRA: A DEMOGRÁFIAI ÁTMENET MODELLJE (1. születési arányszám; 2. halálozási arányszám; 3. természetes szaporodás; 4. a népesség tényleges lélekszáma)

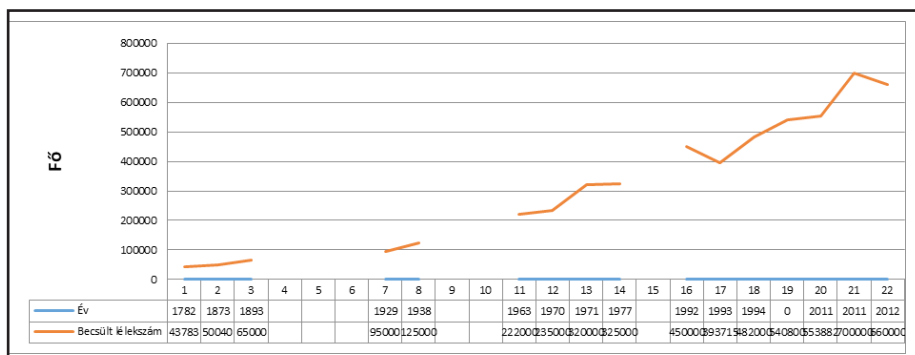
2. ÁBRA: MAGYARORSZÁG NÉPESSÉGE A NÉPSZÁMLÁLÁSOK ALAPJÁN

Magyarország népességének a népszámlálások adatiból ábrázolt tendenciája tökéletesen követi a demográfiai átmenet modelljének ismertetett szakaszait.

DEMOGRÁFIAI ELMÉLETEK A CIGÁNY, ROMA NÉPESSÉG LÉLEKSZÁM ALAKULÁSÁNAK VIZSGÁLATÁBAN

Hipotézisünk szerint a cigány népesség is hasonló szabályszerűségek mentén „viselkedik”, hiszen nem egy, a többségi társadalomtól elszigetelődött csoportról, hanem abban benne élő, a társadalom, a gazdaság, a politikai folyamatok által szintén érintett közösségről van szó. S a cigány, roma családok eltérő demográfiai mintázata nem valamiféle genetikai meghatározottságnak köszönhető, valószínűbb, hogy amögött a társadalmi státusz béli különbségek, egyfajta hagyományosabb közösségi helyzetkép fedezhető fel még napjainkban.

Véleményünk szerint az, hogy a cigány, roma népcsoportban statisztikailag magasabbak a gyermekszámok, fiatalosabb a korszerkezet, nem e populáció etnikus sajátossága, s nem a sokszor túlhangsúlyozott „cigány kultúra” velejárója. Sokkal inkább következménye a csoport többsége által elfoglalt társadalmi státusznak, a szegény életkörülményeknek, alacsony iskolázottságnak, s azok szociológiai velejáróinak. Ilyen módon a hipotézis szerint a társadalmi helyzet javulása, a társadalmi integráció, a nagy társadalom folyamataiba történő szerves bekapcsolódás, az iskolázottság növekedése együtt jár a többségi társadalom demográfiai váltásához hasonló tendenciák megjelenésével,

3. ÁBRA: MAGYARORSZÁG CIGÁNY, ROMA NÉPESSÉGÉNEK
VÁLTOZÁSA A KÜLÖNBÖZŐ BECSLÉSEK ALAPJÁN

s ugyanúgy a hagyományos, sok gyermekes családmódel átvtásával az ún. modern demográfiai viselkedésre.

Bár a módszertani eltérések miatt a hazai cigány népesség létszámának történeti becsült adatait egy diagramon ábrázolva nem látunk törvényszerű egyezést a demográfiai modell sémájával, de ez nem jelenti azt, hogy az azonos módszertannal, fogalmi megközelítéssel és mintavétellel zajlott kutatási hullámok adatai ne illeszkednének az általános sémába és ezek majd a későbbiekben alá is támasztják fenti hipotézisünket.

A görbe első szakasza egészen a második világháború végéig a demográfiai átmenet modelljének első szakaszát idézi fel lassan növekvő népességszámmal. A második világháború után a háborús vérveszteséget követő természetes demográfiai folyamatok arra utalnak, hogy a diszkrimináció megszűnésével és az életkörülmények javulásával összhangban egy lassan csillapodó demográfiai forradalom zajlott le a hazai cigányságon belül. A mai államterület cigány lakosságának száma az elmúlt évszázadban több mint hétszeresére nőtt, s ez egyértelműen a második világháborút követő évtizedek rendkívül magas születési arányával és egyre csökkenő csecsemőhalandóságával magyarázható. (Kocsis – Kovács 1999:13-20)

A szocialista társadalmi berendezkedés korszakának első évtizedeiben a pártállam számos kezdeményével törekedett arra, hogy a cigányság körében megfigyelhető társadalmi lemaradást csökkentse. Ezen intézkedések közül a legfontosabb talán a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásának folyamata, melynek során a cigányokat az egykori szegregált cigánytelepekről beköltöztették a települések belső területeire, célzottan a többségi lakosság közé elhelyezve. Ösztönözték a családokat arra, hogy gyermekeiket óvodába, majd iskolába írássák, igyekeztek a védőnői hálózatot

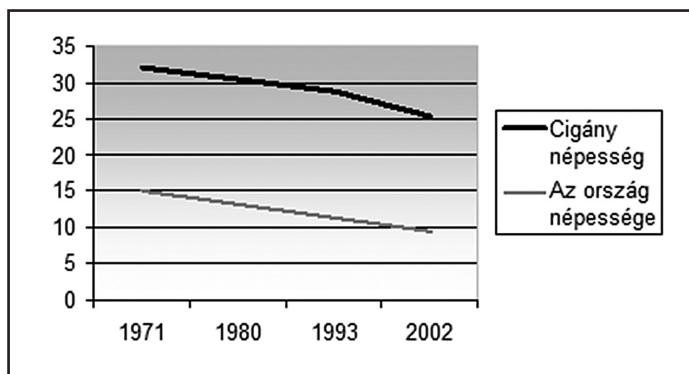
kiterjeszteni a cigány családokra, s eljuttatni hozzájuk az egészségügyi szolgáltatásokat. A szocialista munkaerőpiac kötelező és mindenkre kiterjedő foglalkoztatási modelljében a cigány munkaképes korú lakosságot is bevonták a foglalkoztatásba, s ennek alapját meg is teremtette az ebben az időszakban kiépülő szocialista nagyipar szakképzetlen tömegeket felszívó munkahely kínálata (igaz, a fizikai munkaerő terén leginkább). A pártállam ún. „kényszerasszimilációs” cigánypolitikájának (vö: Hajnóczky 2014) lehet az eredménye, hogy a cigányság körében is megindul a demográfiai növekedés. Ez talán az a korszak, amely a demográfiai átmenet 2. szakaszának felel meg. Megfigyelhető ez a . diagramon, az 1963-as becsült adattól látjuk a görbe meredekebb emelkedését, egészen a rendszerváltás környékéig. Az 1990-es évektől lezajlott adatfelvételek talán már enyhébben emelkedő ívet rajzolnak ki. Úgy tűnik, ez a népcsoport is csúszik a demográfiai modell 3. szakaszába, ám ezt szükséges lesz a továbbiakban más népesedési mutatók vizsgálatával is alátámasztani.

SZÜLETÉSI ÉS HALÁLOZÁSI MUTATÓK A DEMOGRÁFIAI ÁTMENET VIZSGÁLATÁBAN

Kemény István 1971-es adatai szerint az ezer lakosra jutó születési arányszám a cigányoknál 32 ‰ volt, míg az össznépességben 15‰³⁹. E mutató 1993-ban 28,7‰ a cigány népességben, illetve 11,3‰ volt az ország egészét tekintve. (Kemény – Jankó – Lengyel 2004) Némileg csökkenő tendenciát jelez tehát a cigányság mutatója (bő 20 év alatt 3,3‰-nyit). Ugyanakkor ezen időszakban a teljes népesség születési adataiban valamivel nagyobb volt a változás (-3,7‰). 2002-ben a hivatkozott kutatás már csak 25,3‰-es születési arányszámot rögzített a cigány népességben (tehát tovább csökkent a mutató, most szűk 10 esztendő alatt -3,4‰ a változás). Ebben a periódusban az adat az ország népességére nézve 1,8‰-kel csökkent, a 2002. évi mutató ugyanis 9,5‰ volt a KSH adatai alapján. Az ország népességében tehát a tendencia tartós, tulajdonképpen változatlan intenzitással folytatódott a születési arányszám csökkenése. A változás ütemét az időszakok hosszához arányosítva azonban azt jelzi, hogy a cigány mintában a folyamat felgyorsult. (4. ábra)

A csökkenő intenzitás a gyermekvállalási kedv valamelyest mérséklődő tendenciájában mutatkozik meg. Ezt más kutatások is megerősítik.

39 Értelemszerűen ez a cigányok adatait is tartalmazza, mert a Kemény István vezette reprezentatív minta adatait az ezen időszak országos KSH adataival tudjuk csak összevetni. A nem cigány népesség esetében külön nem történt statisztikai adatrögzítés.

4. ÁBRA: A SZÜLETÉSI ARÁNYSZÁM VÁLTOZÁSÁNAK TENDENCIÁI MAGYARORSZÁGON, ILLETVE A HAZAI CIGÁNY NÉPESÉGBEN

Neményi Mária 1997-ben végzett kutatást „Terhesség – szülés – gyermekgondozás – cigány anyák és az egészségügy kapcsolatrendszerében” címmel a három legjelentősebb magyarországi cigány etnikai csoport körében. Bár a minta eléggé kis méretű volt – 80 fiatal roma nővel készítették interjút -, adatai közül néhány számunkra is érdekes lehet. (2. táblázat)

A cigányság gyermekvállalási szokásainak lassú változását támasztják alá a kutatónő vizsgálatai is. A mai szülőképes korban lévő korosztályt a szülői generáció termékenységéhez viszonyítva a válaszadók gyermekvállalási szokásai radikális változást mutattak, átlagosan mintegy felére csökkentve a családonkénti átlagos gyermekszámot. (Neményi M. 1999)

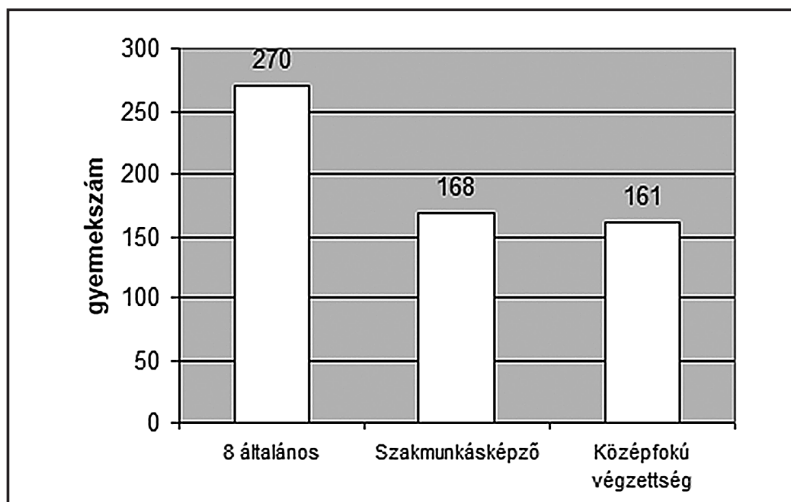
	Beás cigányok	Oláh cigányok	Romungrók
Testvérszám átlaga	6,0	6,3	5,8
Gyermekszám átlaga	3,1	3,1	2,4

2. TÁBLÁZAT: A TESTVÉRSZÁM ÉS A GYERMEKSZÁM ALAKULÁSA A NŐK KÖRÉBEN A HÁROM MAGYARORSZÁGI CIGÁNY CSOPORTBAN (FORRÁS: NEMÉNYI 1999:103-138)

A Habcsek László (2000) nevéhez köthető népesség prognózis előrejelzése is alátámasztja a lassú demográfiai változásokat. Az előreszámítás közepes hipotézise szerint a romák termékenysége gyorsan lecsökken majd 2,4 ‰ körüli szintre, majd a csökkenés lelassul, s 2030-ban 2,2 ‰ körül várható. Ezután újra erőteljesebb csökkenést jósol a kutató, míg az arányszám 2050-ig megközelíti az országos szintet, s ekkor a roma népesség prognosztizálható termékenységi mutatója már jóval az egyszerű reprodukciós szint alatt lehet (1,8‰). (Polónyi 2002)

A gyermekvállalási szokások és az iskolázottság között is szoros összefüggés tapasztalható; mind a cigány, mind a nem cigány népcsoport esetében az iskolai végzettség növekedésével párhuzamosan csökken a termékenység. Az iskolázottság egyrészt befolyásolhatja a termékenységet azáltal, hogy az egyénnek a magasabb iskolázottsággal bővül az ismeretköre a családtervezés, a fogamzásgátlás, a szaporodás biológiája területeken, ezzel együtt más értékrendet sajátít el. Másrészt hat úgy is, hogy az iskolarendszerben való hosszabb bennmaradással későbbi életkorra csúszik a gyermekvállalás kezdete, s rövidül a reprodukció tényleges időszaka. Hoóz István (1992) szerint azonos iskolázottsági szint esetében a cigányság termékenységi mutatói is alacsonyabbak lennének, amit alátámaszt még az a tény is, hogy a vegyes házasságok gyermekvállalási mintái is közelebb állnak a nem cigányokéhoz.

Ezen kívül a magas gyermekszám mögött állhat egy területi-települési háttértényező is. Közismert, hogy a falvakban magasabb még ma is a születések száma, mint a városokban (pl. Baranya megye átlagos gyermekszáma 2005-ben száz 15 éves és annál idősebb házasság esetén 149 volt, miközben a megye falvaiban ez az érték 171, a városi lakosságnál 141 gyermek volt) (KSH). Márpedig ha hozzátesszük ehhez a tényt, hogy a cigányok jóval nagyobb hányada él falvainkban, mint az össznépesség esetében, ez is hozzájárulhat a falusi életmód hagyományosabb felfogása, értékrendje miatt a cigányság eme demográfiai jellegzetességéhez.

5. ÁBRA: SZÁZ 15 ÉVES ÉS IDŐSEBB CIGÁNY NŐ GYERMEKEINEK A SZÁMA ISKOLÁZOTSÁG SZERINT (FORRÁS: KEMÉNY-JANKY-LENGYEL, 2004)

A **várható élettartam** tekintetében jelentős eltérések figyelhetők meg a teljes népesség adatai, valamint a cigány vizsgálatok eredményei között. HABLICSEK László (2000) a cigány populációban a születéskor várható élettartamot a férfiaknál 54,4, míg a nők esetében 64,3 évre becsülte. Népeség-előreszámítási kísérletében a roma férfiak születéskor várható élettartama a trendszámítások alapján 2050-ig 72 évre, míg a nők esetében 80 évre emelkedne, vagyis alulról közelítené az európai átlagot. (Polónyi 2002)

	1995	2000	2010	2020	2030	2040	2050
0-19 éves kor-csoport (ezer fő)	272,0	280,6	300,0	323,6	359,5	365,1	362,0
20-64 éves	266,5	309,6	388,2	476,7	544,5	618,8	684,3
65-x éves	15,2	19,0	24,5	34,4	57,3	88,8	128,4
összesen (ezer fő)	553,8	609,2	712,7	834,7	961,2	1072,6	1174,7
teljes termékenységi arány	3,22	2,72	2,70	2,76	2,56	2,31	2,09
születéskor várható élettartam (ffi, nő egyben)	60,67	62,17	64,76	67,78	70,69	73,39	75,8
A cigány népesség aránya az összpapuláción belül (%)	n.a.	6,1	7,4	8,9	10,7	12,6	14,6

3. TÁBLÁZAT: A ROMA NÉPESÉG DEMOGRÁFIAI MUTATÓINAK ELŐRESZÁMÍTÁSA
1995-2050, POLÓNYI 2002 ALAPJÁN

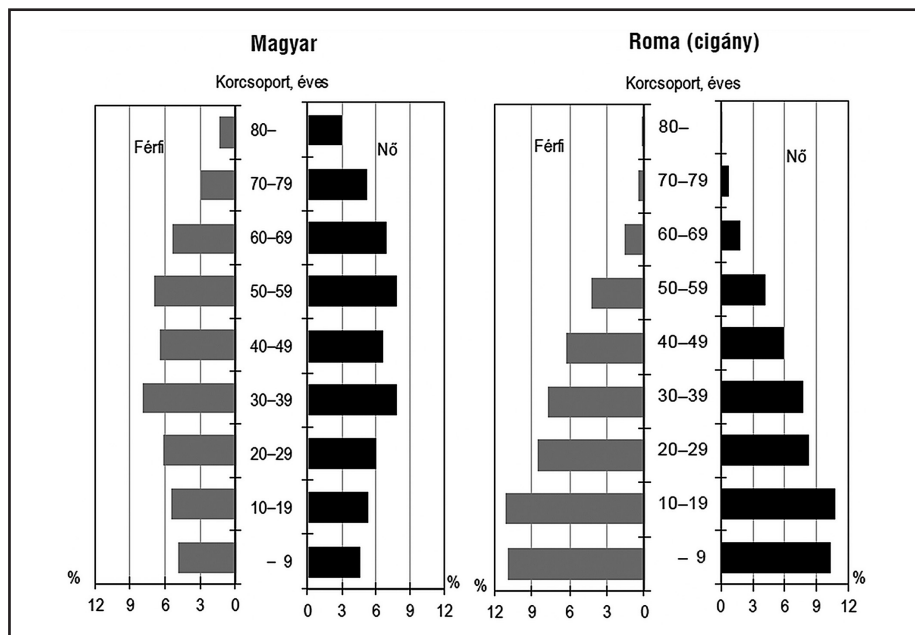
Az ENSz prognózisa még messzebbre tekint, egészen 2100-ig. Ebben már jól megfigyelhető a roma népesség abszolút lélekszámának csökkenése is 2050 és 20100 között. Miközben az arányszám még mindig – bár lassuló ütemben – növekszik az ország elöregedése és a népesség továbbra is jelentős fogyása miatt.

	2050	2100
Teljes népesség (Fő)	8 318 000	6 500 000
Roma, cigány népesség	1 175 000	1 100 000
Roma, cigány népesség aránya	14-15%	17%

4. TÁBLÁZAT: MAGYARORSZÁG TELJES NÉPESÉGÉNEK
ÉS A CIGÁNY NÉPESÉGNEK AZ ELŐREJELZÉSE AZ ENSz PROGNÓZIS ALAPJÁN

KORSZERKEZET

A fentiekben bemutatott születési és várható élettartam-beli eltéréseknek a következményeként életkori szempontból a cigány lakosság kifejezetten fiatal, különösen a teljes népességhez viszonyítva. Azonban nem örök érvényű eltérésről van itt sem szó. Amíg a magyar össznépesség XIX. századi mutatói nagyban hasonlítanak a cigány népesség mai korösszetételére, napjainkra az ország összlakosságának mutatói jelentősen átalakultak. 1894-ben az összlakosság 41%-a tartozott a 14 év alatti korosztályhoz, 53% volt 15-59 év közöttiek részesedése a társadalomból, s a népesség 6%-a volt 60 év feletti. A . táblázat adataiból jól látszik a demográfiai változás hazánkban, az elöregedő társadalom korszerkezeti megoszlása. Azonban talán arra is következtetni engednek az adatok, hogy a 2011-es népszámlálásnál már némileg csökkent a legfiatalabb cigány korcsoport részesedése és egy kicsit nőtt a 60 év felettieké. Azt nem volna hiteles kijelenteni, hogy ezek egyértelmű bizonyítékai a lassú demográfiai átmenetnek, ám a többi eredménnyel együtt ez is beállítható a hipotézisünk igazolásának sorába.

6. ÁBRA: AZ ÖNMAGÁT MAGYARNAK, ILLETVE ROMA (CIGÁNY) NEMZETISÉGŰNEK MINŐSÍTŐK KORSZERKEZETE A 2011. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS SORÁN (KSH 2015)

Korcsoport	Teljes népesség (%) 1894	Romák (%) 1993	Teljes népesség (%) 1993	Romák (%) 2011	Teljes népesség (%) 2011
0-14	41	37,8	19,0	33	14,6
15-39	53	43,4	36,1	43	34
40-59		14,3	25,6	20	28
60-	6	4,5	19,3	4,6	24

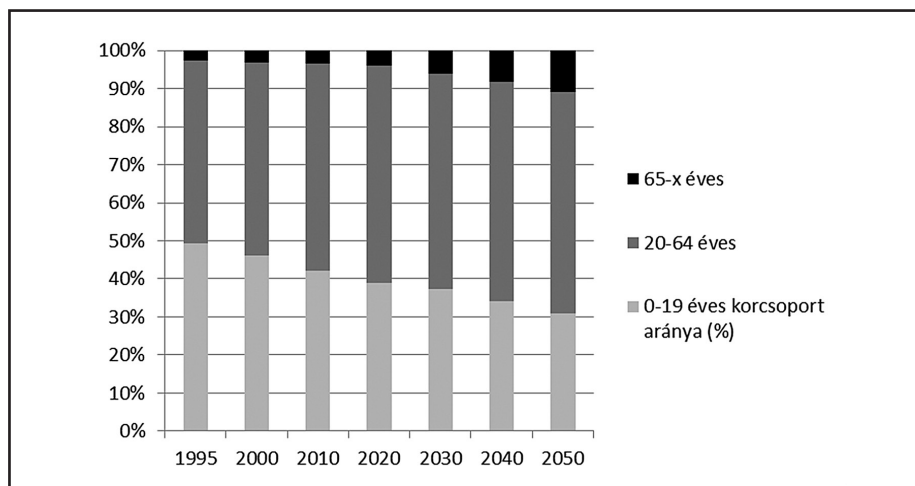
5. TÁBLÁZAT: A ROMA NÉPSSÉG ÉS A TELJES NÉPSSÉG KORÖSSZETÉTELE
MAGYARORSZÁGON (AZ 1993-AS ADATOK FORRÁSA: KEMÉNY 1998; A 2011-ES
ADATOK FORRÁSA: BERNÁT 2014)

Magyarországon az élveszületések száma 1993-ban 116 ezer volt, ebből a Kemény-féle felmérés szerint 13 ezer volt cigány származású, a teljes magyarországi gyermekszám 11%-a. A 2002-ben született cigány gyermekek számát 15 ezer körülire becsülték Keményék, ez már kb. 15%-os arányt jelent (a KSH népmozgalmi adata az élveszületések számára vonatkozóan 2002-ben ugyanis 96 804 fő). Jelzik az adatok, hogy míg az ország népessége ebben az időszakban évről-évre csökken (a magyarországi népességet 1980 óta a születések számának folyamatos csökkenése jellemzi), a cigány csoportban növekvő gyermekszámokat figyelhetünk meg (1993-tól 2002-ig kb. 15%-os növekedés a született cigány gyermekek éves számában), s az egyes években megszületett összes gyermeknek ezért mind nagyobb hányadát adja a cigány közösség, a fiatalabb korosztályokban egyre magasabbá válik a cigányok részesedése.

Miután azonban egyre nagyobb számú és fiatalos korszerkezetű cigány populációt vizsgálunk az időben előre haladva, egy egyre növekvő populációra vonatkoztatjuk a fenti növekvő gyermekszámot, így ez nem mond ellent fenti megállapításunknak, hogy a gyermekvállalási jellegzetességek valamennyire csökkenő intenzitással jellemzik a cigány népességet napjainkban is.

ÖSSZEGZÉS

Lehetséges, hogy itt, a XX. század vége felé ragadhatjuk meg tehát azokat a tendenciákat, amelyek a cigányság demográfiai viselkedésének átalakulását jelzik, utalva talán arra, hogy bár a magyar társadalomhoz képest jelentős késéssel, de a népcsoport is halad előre a demográfiai átmenet modelljében, s immár a 3. fázisban tart. Zajlanak ugyanis azok a cigány társadalmat is átszervező és normaváltásra ösztönző folyamatok, amelyeket többek között a szocialista évtizedekben a munkaerőpiacra-történő bekapcsolódás, a telepfelszámolásokkal elinduló városodás és életkörülmények javulása, ezzel együtt a tradicionális értékek lassú oldódása, az ekkor elinduló, de majd csak a rendszerváltás után erősödő előrelépés az iskolázottság terén hordoznak magukban.

7. ÁBRA: AZ EGYES KOROSZTÁLYOK ÖSSZETÉTELÉNEK BECSÜLT VÁLTOZÁSA
A TELJES CIGÁNY POPULÁCIÓ ARÁNYÁBAN. (FORRÁS: POLÓNYI 2002)

IRODALOM

- Andorka Rudolf 2003: Bevezetés a szociológiába, Budapest, Osiris Kiadó
- Andorka Rudolf 2006: Bevezetés a szociológiába, Budapest, Osiris Kiadó
- http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_bevezetes_a_szociologiaba/index.html (letöltés: 2015.07.21.)
- Babusik Ferenc [2003.]: Legitimáció, statisztika és kutatómódszertan – Ki a roma ma Ma-gyarországon és mit tudhatunk (nem tudhatunk) meg a romákról? in Roma Rights Quarterly 2003/1. szám
- Balatonyi Judit – Baracsi Kitti – Cserti Csapó Tibor – Orsós Anna: Analysis of Official Documents Connected to Housing Conditions of Gypsies/Roma in Hungary. In: Leonardo Piasere – Nicola Solimano – Sabrina Tosi Cambini (ed.): Wor(l)ds which exclude – The Housing Issue of Roma, Gypsies and Travellers in the Language of the Acts and the Administrative Documents in Europe. Fondazione Giovanni Michelucci, 2014. Fiesole, Italy, pp. 157-188. ISBN:9788899210007; <http://weproject.unice.fr/publication/e-book-low-resolution>
- Becker, Gary S. 1960: Economic analysis of fertility, In: Demographic and economic changes in developed countries, Princeton, Princeton University Press
- Bernát Anikó, 2014: Leszakadóban: a romák társadalmi helyzete a mai Magyarország, In:
- Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk), Társadalmi Riport 2014, Budapest, TÁRKI, 246-264. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b333.pdf> (letöltés: 2018. január 16.

- Binder Mátyás 2015: Magyarországi roma történelem – kutatók, források és szövegek, In: Cserti Csapó Tibor (szerk), Gypsy Studies 36. Alapirodalmak a hazai cigány/roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához. Pécs, PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék
- Bognár Mária–Gordos Gyuláné 1995: A nyolcadik osztályos roma tanulók pályaválasztási szándékai, Új Pedagógiai Szemle, 6. sz.
- Caldwell, John. C. 1978: A Theory of fertility: From high plateau to destabilization, Population and Development Review, December
- Csalog Zsolt 1997: Cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt, In: Vajda Imre (szerk), Periférián – Roma szociológiai tanulmányok, Budapest, Ariadne Kulturális Alapítvány, 194-224.
- Cserti Csapó Tibor (2000): A nemzetközi és hazai kisebbségvédelemről. Gypsy Studies/ Cigány Tanulmányok 2. (sorozatszerk: Cserti Csapó Tibor, szerk. Cserti Csapó Tibor) ISSN 1586-6262 PTE BTK Romológia Szeminárium, Pécs, 2000. 59 p.
- Cserti Csapó Tibor 2011: A cigány népesség a társadalmi-gazdasági térszerkezetben, Metszéspontok. (E-book), ISBN 978 615 5181 42 9, Pécs, PTE BTK Oktatáskutató Központ és a Virágmandula Kft. www.digitalbooks.hu/e-book/egyetemi-tankonyv/jegyzet/szociologia/a-cigany-nepesseg-a-gazdasagi-tarsadalmi-terszerkezetben
- Cserti Csapó Tibor, 2016a: Elillant évtized? A cigány, roma csoportok társadalmi integrációjának alakulása a keletközép-európai régió országaiban az oktatás területén a Roma Integráció Évtizede eredményeinek tükrében, Romológia folyóirat, 11., 10-29.
- Cserti Csapó Tibor, 2016b: Elillant évtized II. A cigány, roma csoportok foglalkoztatás-politikai integrációjának alakulása a kelet-közép-európai régió országaiban a Roma Integráció Évtizede eredményeinek tükrében, Romológia folyóirat, 12., 6-27.
- Farkas János 1996: Építészet-, település- és városszociológia. Budapest, BME Szociológia Tanszék
- Fekete József György, 2014: Roma közösségek Délkelet-Európában, International Relations Quarterly, 5/1. http://www.southeast-europe.org/pdf/17/dke_17_m_dk_Fekete-Jozsef-Gyorgy_Roma-kozossegek-Delkelet-Europaban.pdf (letöltés: 2018. 01. 31.)
- Fleck Gábor – Szuhay Péter 2013: Kérdések és válaszok a cigányságról, Budapest, Napvilág Kiadó
- Forray R. Katalin–Szegál A. Borisz, 2000: A cigány gyermek az iskolában Közép- és Kelet-Európa országaiban, Educatio 9. évf, 2. 291-303.
- Forray R. Katalin, Mohácsi Erzsébet (szerk.) 2002: Esélyek és korlátok – A magyarországi cigány közösség az ezredfordulón, Gypsy Studies – Cigány Ta-

- nulmányok 8., Pécs, PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék nevtud.btk.pte.hu/files/tiny_mce/Romologia/Kiadvanyok/GS8.pdf
- Hablicsek László 2000: Kísérlet a roma népesség előreszámítására 2050-ig, In: Cigánynak születni, Budapest, pp.243-276.
- Hablicsek László: Kísérleti számítások a roma lakosság területi jellemzőinek alakulására és 2021-ig történő előrebecslésére, Demográfia, 2007. 50. évf. 1. szám 7–54 <http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/viewFile/540/483> (letöltés: 2017. december 22.)
- Hajnóczky Tamás 2014: A pártállam cigánypolitikája az 1960-as, 1970-es években, In: Cserti Csapó Tibor (szerk.), Gypsy Studies 33. III. Romológus konferencia, Pécs, Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék 297-226.o.
- Havas Gábor 1999a: Cigányok a szociológiai kutatások tükrében, In: A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón – Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest, MTA, pp. 21-44.
- Havas Gábor 1999b: A kistelepülések és a romák, In: A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón – Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián, Budapest, MTA, pp. 163-204.
- Havas Gábor – Kemény István, 1995: A magyarországi romákról, Szociológia, 3. szám, 3. o.
- Havas Gábor – Kemény István – Kertesi Gábor 1998: A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren, Kritika 1998. 3. http://kemenyistvan.hu/images/pdf/A%20relat%EDv%20cig%Elny%20a%20klasszifik%Elci%F3s%20k%FCzd%F5t%E-9rencigany_egyeb.pdf
- Hoóz István 1992: Baranya megye nemzetiségeinek jogállása, művelődésügyi és kulturális helyzete, Pécs
- Hörömpöli Erik – Koplányi Emese 2011: A magyarországi roma népesség 40 éve, az 1971-ben kialakított Kemény-féle módszertani keret alapján, In: Kurucz Erika (szerk) 2011, Roma kutatások, 2010. Élethelyzetek a társadalom peremén, Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet 71-97. http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=4&ved=0ahUKEwi35K_R547ZAhVHUIAKHeSZBWEQFgg-MAM&url=http%3A%2F%2Fwww.ncsszi.hu%2Fdownload.php%3Ffile_id%3D1920&usg=AOvVaw28KHPC_eq4ioLJFj0GUQS3 (letöltés: 2018.01.11.)
- Janky Béla 1999: Lakóhely-változtatások a cigányok körében, In: A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón – Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián, Budapest, MTA, pp. 73-102.
- Kakuk M. 1993: Cigány szavakból keletkezett személynevek, Névtani értesítő. edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/10405/N%C3%A9vtani%20

- %C3%89rt%C3%ADt%C5%91%2015%20-%2093%2045.pdf?sequence=1
letöltve: 2015.07.20.
- Kemény István 1998: A magyarországi roma (cigány) népességről, In: Kovalcsik Katalin (szerk), Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből, Budapest, Tanítók kiskönyvtára 9
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella, 2004: A magyarországi cigányság 1971-2003, Budapest, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_542_02_A_magyarorszag_i_ciganysag/ch01.htmlKertesi Gábor–Kézdi Gábor (1998): A cigány népesség Magyarországon. Budapest: Socio-Typo, http://econ.core.hu/file/download/Kertesi_Kezdi/A_cigany_nepesseg_Mo-n.pdf
- Kertesi Gábor 1998: Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről, Replika, 29. <http://www.c3.hu/scripta/replika/29/cigany.htm> – letöltve: 2015.07.20.
- Kocsis Károly – Kovács Zoltán 1999: A cigány népesség társadalomföldrajza, In: A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón – Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián, Budapest, MTA, 13-20.
- Kovács Péter (1994): Az európai kisebbségvédelmi kodifikáció legújabb eredménye. Regio . Kisebbség, politika, társadalom 1994. 5. évf. 4.sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00020/pdf/10.pdf>
- Kurucz Erika (szerk) 2011: Roma kutatások, 2010. Élethelyzetek a társadalom peremén, Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet
- Ladányi János 1996: Romák Közép-Kelet-Európában, Társadalmi Szemle, 4. szám.
- Ladányi János – Szelényi Iván 1997: Ki a cigány? Kritika 1997/12.sz. http://www.adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf443.pdf
- Ladányi János–Szelényi Iván 1997b: Szuburbanizáció és gettósodás – Szociális, etnikai és térszerkezeti változások az ezredforduló Magyarországn és Budapestjén, *Kritika* 7., 4–12. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/tanulmanyok_a_ciganysag_helyzete/pages/012_szuburbanizacio.htm (letöltés: 2015.07.15.)
- Ladányi János – Szelényi Iván 1998a: Az etnikai besorolás objektivitásáról, *Kritika*, 1998. 3., 33-35 adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf445.pdf – letöltve: 2015.07.20.
- Ladányi János – Szelényi Iván 1998b: Még egyszer az etnikai besorolás „objektivitásáról”, *Replika* június, 179–181.
- Ladányi János–Szelényi Iván 2001: A roma etnicitás társadalmi konstrukciója Bulgáriában, Magyarországon és Romániában a piaci átmenet korszakában, *Szociológiai szemle*. 11/4, www.szociologia.hu/dynamic/0104ladanyi.htm
- Ladányi János – Virág Tünde 2009: *A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában*, *Kritika*, 38 (7-8.): 2-8.

- Nagy Pál, 2015: Ki beszél itt cigány történelemről?, In: Cserti Csapó Tibor (szerk.), *Alapirodalmak a hazai cigány/roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*, Gypsy Studies 36, Pécs, Pécsi tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 50-127.
- Neményi Mária 1999: Biológia vagy kultúra? Termékenységgel kapcsolatos szerepviselkedések a roma nők körében, In: *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón – Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián*, Budapest, MTA, pp.103-138. www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/a_ciganyok_magyarorszagon/pages/006_Biologia_vagy_kultura.htm –letöltés: 2015.07.21.
- Pásztor István Zoltán: *Társadalomföldrajzi Vizsgálatok az északkelet-magyarországi cigányság körében*. PhD. értekezés, Debreceni Egyeten, Debrecen, 2013. lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/169343/PhD%20P%C3%A1lszor%20Istv%C3%A1n%20Zolt%C3%A1n1_titkosított.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Polónyi István 2002: A cigány népesség demográfiai, iskolázottsági és foglalkoztatási helyzete, *Iskolakultúra*, 8. szám, 44.o. http://real.mtak.hu/60837/1/EPA00011_iskolakultura_2002_08_044-056.pdf (letöltés: 2017. december 17.)
- Pulay Gyula 2009: Az etnikai hovatartozás számbavételi lehetőségei és szükségessége, *Esély*, 4. 3–37. www.esely.org/kiadvanyok/2009_4/01pulay.pdf
- Sik Endre („Lapos András”) 1995: A longitudinális cigány, *Replika*, 6, 247. o
- Simon, Patrick – Piché, Victor (2012): Accounting for ethnic and racial diversity: the challenge of enumeration. *Ethnic and Racial Studies*, 35/8. www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01419870.2011.634508
- Szabóné Kármán Judit, 2008: A roma/cigány népesség helyzete, In: Kopp Mária (szerk.), *Magyar lelkiállapot*, Budapest, Semmelweis Kiadó, 415-427.
- Szalai Andrea, 2015: A cigány kisebbség nyelvei: szociolingvisztikai aspektusok, In: Orsós Anna (szerk.), *A romológia alapjai*, Pécs, Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 117.
- Szuhay Péter (2012): *Sosemlesz Cigányország: “én cigány vagyok – én pedig nem vagyok cigány”*. Budapest: Osiris.
- Szűcs Norbert 2003: A cigányság szociológiai szakirodalmak a rendszerváltás utáni Magyarországon, In Pászka Imre – Szűcs Norbert (szerk.), *Kisebbségsszociológia 1990-2002. Bibliográfia és tanulmánygyűjtemény*. Szeged, Belvedere Meridionale, 65-106. www.fk.jgytf.u-szeged.hu/tanszek/kozmuw/wp/wp-content/uploads/2011/03/szucs_norbert_tanulmany.pdf (letöltés: 2015.07.21.)
- Tilkovszky Loránt 1998: *Nemzetiségi politika Magyarországon – a 20. században*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 285 p.
- Tóth Péter 2006: *A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában*, Budapest, Bölcsész konzorcium publikacio.uni-miskolc.hu/data/ME-PUB-40972/ciganyoktortenete.pdf (letöltés: 2015.07.21.)

Tóth Péter, 2015: A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában, In: Cserti Csapó Tibor (szerk.), Alapirodalmak a hazai cigány/roma népeségre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához, Gypsy Studies 36, Pécs, Pécsi tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 128-294.

VIRÁG TÜNDE 2006: A GETTÓSODÓ TÉRSÉG, SZOCIOLÓGIAI SZEMLE, 16: 60-76.

Egyéb források

2011. évi CLXXIX. törvény. a nemzetiségek jogairól. net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100179.TV (letöltés: 2018. 01. 10.)

Központi Statisztikai Hivatal, 1994: .A cigányság helyzete, életkörülményei, 1993., Budapest, KSH library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1990_ciganysag_1993/?pg=0&layout=s Központi Statisztikai Hivatal. 2011. évi népszámlálás 9. Nemzetiségi adatok, Budapest, 2014. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_09_2011.pdf

Központi Statisztikai Hivatal 2015: Statisztikai tükör 2015/82. A hazai nemzetiségek demográfiai jellemzői, http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/nemzetiseg_demografia.pdf (letöltés: 2018.01.12.)

KSH Népeségtudományi Kutatóintézet: Demográfiai fogalomtár, A városi lakosság aránya <http://demografia.hu/hu/letoltes/fogalomtar/pdf/varosi-lakosság-aranya.pdf> (letöltés: 2018.01.02.)

2016: Munkaerőpiaci helyzetkép, 2015, <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/munkerohelyz/munkerohelyz15.pdf> (letöltés: 2018.01.30.)

TÁRKI 2014: Társadalmi folyamatok Magyarországon a Nemzeti Felzárkózási Stratégia elfogadásának időszakában 2009 – 2012, Budapest, TÁRKI (letöltés: 2018. 01. 05.) www.tarki.hu/hu/news/2014/kitekint/20141024_ntfs_monitoring.pdf

UNDP/World Bank/EC – FRA 2012: The situation of Roma in 11 EU Member States – Survey results at a glance, Luxembourg, Publications Office of the European Union,

www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0ahUKEwj82YiKqofZAhVCKlAKHeZzBE0QFggTMAA&url=http%3A%2F%2Ffra.europa.eu%2Fsites%2Fdefault%2Ffiles%2Ffra_upload-s%2F2099-FRA-2012-Roma-at-a-glance_EN.pdf&usg=AOvVaw0kWxg_BQGtad3S_FupSgNq

Varga Aranka⁴⁰

Esélyegyenlőség a cigányság körében – korlátok és lehetőségek

BEVEZETÉS

A magyarországi cigánysággal kapcsolatos témákat taglalva elengedhetetlen az esélyegyenlőség szempontját is figyelembe venni. A hazai roma/cigány közösségek társadalmi egyenlőtlensége a kezdetektől fennáll, tagjainak többsége nem tud a társadalom alsó rétegeiből kitörni. A hátrányok társadalmi eredetűek és az alacsony iskolázottság, a munkaerőpiaci kirekesztődés, az elégtelen lakókörnyezeti és egészségügyi viszonyok egymást nehezítő helyzetében öltenek testet. Ehhez társulnak a társadalomban mélyen gyökerező előítéletek, melyek a cigánysághoz tartozókat kivétel nélkül érintik, függetlenül társadalmi helyzetüktől. Az esélyegyenlőség elvrendszere hazai és nemzetközi jogi dekrétumokkal legitimált, azonban áttörő változást ez nem eredményezett a cigányság élethelyzetében, társadalmi megítélésében.

Szükségesnek látszik feltárni, hogy az esélyegyenlőség fogalomköre milyen tartalmi elemekre támaszkodik, háttérben miféle egyenlőtlenséget konzerváló mechanizmusok, beidegződések érhetők tetten, és ezek miként befolyásolják a társadalom csoportjainak együttélési stratégiáit. Elengedhetetlen azt is látni, hogy mindez milyen hatással van a roma/cigány közösségekre, azok tagjaira. Továbbá – tudományos és gyakorlati – tapasztalatokkal kiegészítve fontos annak összegyűjtése, hogy milyen szemléleti keret és cselekvések sikeresek az esélynövelő folyamatokban.

AZ ESÉLYEGYENLŐSÉG DIMENZIÓI

Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata (ENSZ 1948) hetven éve jelent kiindulópontot és jogi alapot minden esélyegyenlőségi kérdéshez, beavatkozáshoz szerte a világon. A Nyilatkozat megalkotásának szükségességét bevezetőjének első bekezdésében így támasztja alá:

40 PhD. Habilitált egyetemi docens

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék

„Tekintettel arra, hogy az emberiség családja minden egyes tagja méltóságának, valamint egyenlő és elidegeníthetetlen jogainak elismerése alkotja a szabadság, az igazság és a béke alapját a világon.”

Az egyenlő és elidegeníthetetlen jog biztosításának kívánalmait 30 cikkelyben foglalja össze a Nyilatkozat, rámutatva arra, hogy hányféle területen szükséges figyelmet fordítani az egyenlőtlenségek ellensúlyozására. Mindez azokon a történelmi tapasztalatokon nyugszik, melynek gyökerei visszanyúlnak Hammurapi törvényéig és az ókori demokráciáig, majd később, a Francia forradalom idején, a „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség” eszemeiségében öltöttek testet. A XIX. század közepén lezajlott európai forradalmak a veleszületett jogokat (arisztokrácia) bontották le és általános társadalmi elvárásként jelent meg a „szerzett jogok” (meritokrácia) biztosítása. A XX. század közepére, második felére az esélyegyenlőség (equality) a jogállamiságot megalapozó demokratikus követelménnyé vált. Ehhez jelentősen hozzájárult az ENSZ-ben megfogalmazott és jogi dekrétumba foglalt közös szándék, melynek egyik indítéka, hogy a II. Világháború népiirtása semmilyen formában ne ismétlődessen meg. A Nyilatkozat minden személy számára egyenlő esélyeket kíván biztosítani függetlenül származásától, élethelyzetétől.

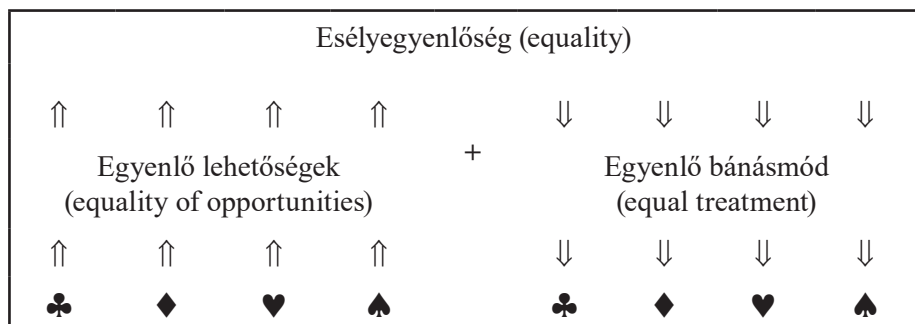
Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata, mint az emberiség által alkotott „közös eszmény” jelentősége vitathatatlan. Befolyással van államközi szerződésekre, kiindulópontját jelenti új nemzeti alkotmányoknak és hatással van törvények előkészítésére is.⁴¹ A legtöbb nyelvre lefordított szöveg a világon⁴², az országok zöme ratifikálta (a nyilatkozatot és a később született egyezség-műveket is)⁴³. A Nyilatkozat egyetemes befolyásolási szándékát mutatja, hogy az emberiség minden tagja számára mindenhol fenntartja érvényességét, függetlenül arra, hogy a kormányok hivatalosan elfogadták-e az elveit. Ily módon alapvető hatást gyakorol az esélyegyenlőség kérdéskörére, mert jogszabályban rögzített módon garantálja, hogy az esélyegyenlőségi elv – az alapvető jogok, valamint az emberi méltóság – mindenki számára megkülönböztetés nélkül biztosított legyen.

Kétirányú megközelítésből szemlélve (1. ábra) az esélyegyenlőség fogalmának tartalmát, magában foglalja az egyenlő lehetőségek (equality of opportunities) biztosítását éppúgy, mint az egyenlő bánásmódot (equal treatment). (Keller-Mártonfi 2007)

41 http://www.menszt.hu/index.php/informaciok/emberi_jogok (letöltés ideje: 2018.01.16.)

42 <http://monda.eu/hu/modules/rights/5> (letöltés ideje: 2018.01.16.)

43 <http://www.ohchr.org/EN/Countries/Pages/HumanRightsintheWorld.aspx> (letöltés ideje: 2018.01.16.)

1. ÁBRA – AZ ESÉLYEGYENLŐSÉG FOGALMÁNAK TARTALMA

Az esélyegyenlőségre törekvés a cselekvések szempontjából is kétfélek, mely kettőség fogalmi szinten is megjelenik. Különbséget teszünk az esélyegyenlőség (equality) és az egyenlő esélyek (equity) biztosítása között. Az esélyegyenlőség (equality) elsősorban az egyenlő hozzáférés azonos módon való biztosítását, más megközelítésben az egyenlő bánásmódot, illetve a hátrányos megkülönböztetés tilalmát jelenti. Ez a kíváncsi jellemzi az Emberi jogok egyetemes nyilatkozatának egészét, és alkalmazásával lehet megelőzni, hogy emberek és csoportok kirekesztődjenek a társadalomban fellelhető lehetőségekhez való hozzáféréstől. Az esélyegyenlőség (equality) elsősorban tehát azt a demokratikus társadalmi minimumot garantálja, hogy senki ne kerüljön hátrányba valós vagy vélt egyéni adottságai vagy valamely csoporthoz tartozása miatt. Biztosítását olyan további jogi dokumentumok garantálják, mint az Európai Unió Emberi Jogok Európai Egyezménye 14. cikke (Kézikönyv... 2011), illetve hazánk 2003. évi CXXV. törvénye az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról. Ezek a jogi dokumentumok megnevezik a kizáródással veszélyeztetett csoportok⁴⁴ széles körét és megfogalmazzák a kiemelt figyelem módját is, melyek célzott beavatkozást teremtenek a hátrányban élők egyenlő hozzáférése érdekében. Az esélyegyenlőség (equality) vagy egyenlő bánásmód összegzően azt jelenti, hogy a hátrányos megkülönböztetés tilalmából adódóan valamennyi személynek és csoportnak jogilag garantált lehetősége van másokkal közös térben és másokkal

44 E csoportok magyarországi helyzetéről készült kötetben (Varga szerk. 2013) összefoglaló írást olvashatunk az őket sújtó előítéletekről (Bigazzi 2013), valamint a hazai jogszabályokban és stratégiákban való nevesített megjelenésükről (Orbán 2013a, 2013b). Statisztikai adatokra támaszkodó helyzetleírásokban megismerkedhetünk az öt kiemelt csoporttal – mélyszegénységben élők és cigányok/romák (Cserti Csapó–Orsós 2013), gyerekek (Szemenyei–Végh 2013), nők (Kokas–Lakatos 2013a), idősek (Kokas–Lakatos 2013b), fogyatékkal élők (Horváth 2013).

azonos módon és arányban hozzáférni információkhoz, tevékenységekhez, szolgáltatásokhoz, eszközökhöz stb. (Varga 2013).

Az angolszász „equity” kifejezés – melynek magyar megfelelője a „méltányosság” – az „equality”-hoz képest azt hangsúlyozza, hogy a hátrányt okozó különbségtétel kizárása szükséges, de nem elégséges feltétel a valódi esélyegyenlőség létrejöttéhez (Radó 2007). A méltányosság a hátrányos megkülönböztetés tilalma mellett azon támogató feltételek biztosítását jelenti, melyek a társadalomban megmutatkozó különbségek (méltánytalanságok) ellensúlyozásaként alkalmazott intézkedések, cselekvések. A támogató eszközök és aktív cselekvés segítségével jön létre mindenki valódi hozzáférése, teremthető meg egyenlő esélye. Vagyis tenni kell azért, hogy az egyenlőtlen helyzetben lévők is részesülhessenek a felkínált javakból. A szakmai diskurzus egyre inkább elhagyja az esélyegyenlőség (equality) fogalmát. Helyette a méltányosság (equity) fogalomkörébe sorolja mindazon tevékenységet – és a mögöttük meghúzódó szemléletet –, mely megteremti a társadalom minden szegmensében és valamennyi tagja számára az egyenlőtlen helyzetük ellensúlyozását célzó feltételeket.

A méltányos megközelítés előtérbe kerülése is mutatja, hogy az egyenlő jogi státusz és a tényleges társadalmi helyzet között lényeges eltérések mutatkoznak. A legnagyobb egyenlőtlenség a társadalmi-szociális területen érhető tetten: egyrészt a társadalmi javakhoz való hozzáférés eltéréseiben, másrészt a társadalmi javakhoz vezető utakon jelentkező különbségekben. A beazonosítható egyenlőtlenségi pontok (javakhoz hozzáférés) átláthatóbbak, így egyszerűbben kezelhetők. Ezzel szemben a folyamatok (javakhoz vezető utak) összetettsége sokrétűbb és hosszabb időtávra ható ellensúlyozást kívánnak. Más megközelítésben a javakhoz hozzáférés egyenlőtlensége eltérést okoz a javakhoz vezető utakon kínálkozó lehetőségekben, míg a javakhoz vezető utak egyenlőtlenségének következménye lesz a javakhoz hozzáférés mértéke. Közös pont mindkét megközelítés esetén, hogy megkerülhetetlen az egyenlőtlenségek háttérben álló okok feltárása. Csak az egyenlőtlenségek kiváltó, konzeráló okainak, mechanizmusainak ellensúlyozásával, lebontásával alakítható ki valódi esélyegyenlőségi helyzet – egyéni és csoportszinten egyaránt. Fontos továbbá, hogy az egyenlőtlenségek háttér-mechanizmusait, mint jelenségeket feltárva, közzé téve lehetséges csak a társadalmi konszenzuson alapuló ellenhatásokat indítani, a méltányos beavatkozásokat társadalmi normává tenni.

TŐKETULAJDONLÁS, TÁRSADALMI MEGÍTÉLÉS

Az egyenlőtlenségek háttérben meghúzódó jelenségek leírásában az elmúlt száz év szociológusai, társadalomfilozófusai élen jártak. Ezek között alapvető

az az iskolai kontextusban megfigyelt látens szelekció és tanulói „képességekben” mért eredménykülönbség, melyek hátterében a családok által birtokolt és az iskola által preferált tőkefajták (pénz- és szimbolikus: kulturális, társadalmi tőke) befektetésének eltérése húzódik. (Bourdieu 1997, 2003) A különböző társadalmi helyzetű családok iskolához való viszonya (habitusa) mint kulturális tőke határozza meg az iskolába való pénzbeli és szimbolikus tőkék befektetésének mértékét. Amennyiben a család érték- és normarendszerében erőteljesen megjelenik a hosszútávú iskoláztatás igénye, akkor képes és hajlandó folyamatos befektetésre az iskoláztatás során. Ha a család történetében, kulturális tőkéjében az iskoláztatás nem kiemelt szempont, ezek a beruházások elmaradnak. Ez azt jelenti, hogy nem fog/képes élni az iskolaválasztás és az oktatási szolgáltatások széles körével, bizonyos értelemben az „információ hiány” szabgátat a javakhoz való hozzáférésnek éppúgy, mint a befektetéseknek. Végeredményben a javakhoz vezető út rövid és kudarcos lesz, így a kismértékű befektetés csekély megtérüléssé konvertálható, melynek egyenes következmény a javakhoz való hozzáférés alacsony volta. Bourdieu éppen erre a tényre hívta fel a figyelmet: manifeszt módon megjelenik az iskoláztatáshoz való egyenlő hozzáférés joga a demokratikus társadalmakban, azonban látens módon a család kulturális tőkéje dönti el, hogy kíván-e, tud-e ezzel a lehetőséggel élni. A sokféle tőkével induló családok jutnak előnyös helyzetbe az iskolai előrehaladás során tett befektetéseikkel, míg a tőkehiányban szenvedőknek nincs mit befektetniük. A társadalmi közvélekedésben ez a mechanizmus úgy jelenik meg, hogy az iskoláztatás lehetősége mindenki előtt nyitott („esélyegyenlőség van”), és azok a családok a hibásak, amelyek nem élnek ezzel. Ez a megközelítés felfogható „az áldozat okolása” néven leírt mechanizmussal is (Ryan 1974 id. Arató 2012). Az egyenlőtlenségi rendszer újratermelődésének látensn működő mechanizmusa így segíti a társadalmi pozíciók átörökítését, és egyben a felelősséget áthárítja a hátrányban lévő csoportra, amiért nem képes a mobilitás iskolán keresztüli csatornáit kihasználni. (Bourdieu 1978:281). Mára elfogadott tény, hogy az egyenlőtlenségek okainak egyike a tőketulajdonláshoz köthető, melyet a társadalmi tőke, mint elérhető kapcsolati háló is befolyásolni tud (Coleman 1997). Ebben az összefüggésben a pénztőke megléte/hiánya oka és egyben következménye a kulturális, szimbolikus, társadalmi tőkék látensn meghúzódo átranzsformálási folyamatának. Mindez társadalmi beavatkozás nélkül generációk közötti átörökítési folyamatként is megjelenik, és így válik a tőkeformák birtoklásának hiánya (és döntő részük látens volta) az egyenlőtlenségi helyzetek konzerválójává. Vagyis ebben a megközelítésben az a személy vagy csoport, aki a megfosztottság mint élethelyzet hordozója, azért van egyenlőtlenségi helyzetben a javakhoz való hozzáférésben, mert az oda vezető úton méltányos támogatás hiányában nincs lehetősége a különböző tő-

kék felhalmozására, átváltására. Bourdieu tőkeelméletét bővítve, a társadalmi tőke fogalmának bevezetésével és rendszerének leírásával az egyén – így a pl. a diák – közösségi kapcsolatok hálózatában való elhelyezkedésének kulcsfontosságát emelte ki Coleman. Ezzel összefüggésben az egyént körülvevő személyek – kortársak, család, pedagógusok stb. – hatásgyakorlásának jelentőségét is hangsúlyozta – az iskoláztatás szempontjából (Coleman 1997). Coleman ráirányította a figyelmet, hogy a méltányos iskolai környezet kapcsolathálóján keresztül lehetséges a családi tőkeberuházás hiányát ellensúlyozni.

Az esélykülönbségének másik hordozója az eltérő társadalmi megítélés, mely leginkább a nemi és a nemzeti-etnikai-vallási csoportok között, illetve a fogyatékkal élő személyekre vonatkozóan jelenik meg. Ezesetben széles skálán mozog a társadalmi megítélés különböző formája a nyílt (diszkriminatív) cselekvésektől a rejtett előítéleteken keresztül a tradicionális beidegződésekig, társadalmi normákig. A társadalmi megítélésből adódó egyenlőtlenség kultúrába ágyazott, döntően hat rá az uralkodó csoport érték és normarendszere, így időhöz és helyhez kötötten alakul. Döntő benne, hogy az egyenlőtlenség okai külsők és elszenvedői sem a javakhoz, sem az oda vezető úthoz nem férnek hozzá másokkal azonos módon, mert negatív (társadalmi) megítélésük ennek gátat szab. Az uralkodó csoport érték és normarendszere határozza meg a különböző csoportok társadalmi megítélését, és ezzel összefüggésben eltérő együttélési stratégiákra készíti a társadalom tagjait (Kozma 1993). Ezek a stratégiák egyben akkulturációként értelmezhetők, mert változásokat hoznak mind a kisebbségi mind a többségi csoport számára (Berry 2005). Az egyes társadalmi (együttélési) stratégiák háromféle dimenzióban vizsgálhatók: 1. az esélyegyenlőség biztosításának mértéke, 2. a résztvevők döntéshozási lehetőségei, valamint 3. a diverzitáshoz való viszonyulás módja metszetében helyezhetők el. A 2. ábrán rendszerben tekinthetjük át a különböző csoportok társadalmi együttélési stratégiáit, az inkluzivitás (kölcsonös társadalmi befogadás) felé vezető út multidimenzionális megközelítését. Láthatjuk, hogy vannak olyan stratégiák, melyek esélyegyenlőtlenségi helyzetet teremtenek (szegregáció⁴⁵, szelekció⁴⁶). Vannak olyanok, melyek az

45 A szegregáció (elkülönítés) az éles csoporthatárok térbeli megjelenésének szélsőséges formája. Kialakulhat az előnyösebb helyzetben lévők elvándorlásával (ld. gettósodás) vagy a hátrányban lévők fizikai lehatárolásával. Eredményét tekintve az egyéneknek vagy csoportoknak valamilyen vélt vagy valós tulajdonság alapján történő elkülönítését jelenti a társadalom valamely szegmensében.

46 A szelekció (leválogatás) következtében létrejövő tartós elkülönítés. Főként látens módon jelenik meg, nehezítve az esélyegyenlőségi beavatkozásokat, mivel explicit nem jelenik meg az elkülönítés szándéka. A szegregáció „előszobájának” tekinthető, mivel eredményét tekintve sok hasonlóságot hordoz.

egyenlő bánásmód kritériumainak ugyan megfelelnek (asszimiláció⁴⁷, szeparáció⁴⁸, integráció⁴⁹), azonban ezen tovább nem lépnek. A méltányossági beavatkozásokat csak a kölcsönös befogadás (inklúzió⁵⁰) képes biztosítani. Azt is megfigyelhettük, hogy az egyes stratégiák esetén a többség és a kisebbség döntéshozási lehetősége és diverzitáshoz fűződő viszonya különbözik. Ezek az uralkodó csoport szemléletét tükrözik és kihatással vannak a különböző együttélés stratégiák esélyegyenlőségi voltára is.

Az összefüggések – az ábrában nyilakkal jelölve – megmutatják a stratégiák lehetséges kimeneteit valamint fejlődési irányát is. Így a szegregáció/szelekció, de akár a szeparáció is könnyen vezethet marginalizálódáshoz⁵¹ vagy kizáráshoz (exklúzió⁵²). Ezzel szemben az integráció magában rejtje az asszimilálódás vagy a szeparálódás veszélyét és csak méltányos szolgáltatásokkal kiegészítve biztosítja az inklúziót. A társadalmi együttélés rendszerének két végpontján elhelyezkedő stratégia – elkülönítés (szegregáció), kölcsönös befogadás (inklúzió) – között többféle társadalmi együttélési lehetőség körvonalazódik.

A stratégiák közül az inklúziót tekintjük a legsikeresebbnek, amely kölcsönös befogadásra vonatkozó közös döntésén alapul, értékként épít az egymással kapcsolatba kerülő diverzitásra és a méltányosság eszközrendszerével valódi esélyegyenlőséget képes biztosítani.

47 Az asszimiláció (beolvadás) az együttélés során a kulturális különbségeket az uralkodó kultúra hegemoniájával tünteti el. Azon személyek és csoportok számára nyújt esélyeket, akik a társadalom által meghatározott kulturális vagy ideológiai sajátosságokat, szemléletet birtokolják, veszik át.

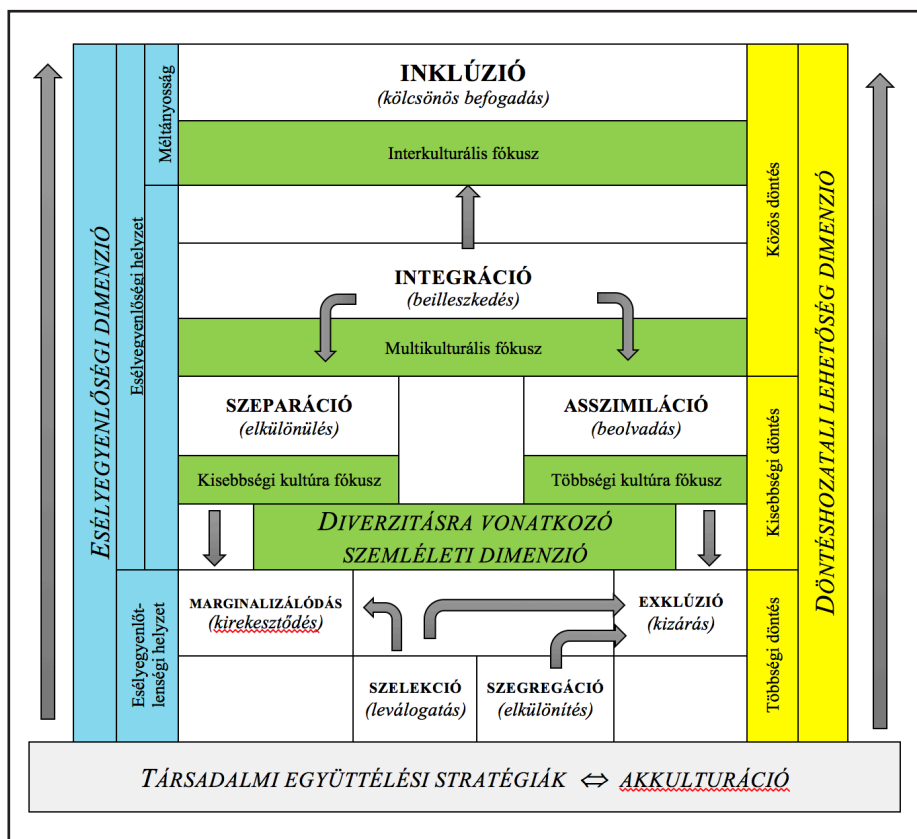
48 A szeparáció (elkülönülés) a csoportok önkéntes elkülönülési folyamata. Hátterében az a belülről jövő szándék áll, hogy az adott – kisebbségi helyzetben lévő – csoport a különállással képes legyen saját kultúráját, nyelvét, identitását minél nagyobb mértékben megőrizni.

49 Az integráció (beilleszkedés) deklaráltan a különböző helyzetű személyek és csoportok együttélését célozza. Magában hordozza, hogy van egy olyan uralkodó (csoport) érték és norma, amelybe beilleszkedik egy másik egyén vagy csoport. Egyik típusa a „rideg” integráció, mikor a beillesztésnek csak a közös tere teremthetik meg. Alapértelmeben változásokat követel a társadalmi tér tartalmában is az integráció, ez azonban nem a kölcsönösségen alapul.

50 Az inklúzió (kölcsönös befogadás) a hátrányt okozó megkülönböztetés tilalmát, az egyenlő bánásmódot és a valódi hozzáférést biztosító méltányos szolgáltatásokkal együtt alkalmazza annak érdekében, hogy a különböző csoportok és egyének sikeresen (esélyteremtő módon) együtt tudjanak élni. Az inklúzió kategóriamentes nézőpontja a közösség egyes tagjaira egyediségükre tekint. Az egyént társadalmi helyzetének, kulturális sajátosságainak és személyes adottságainak metszetében elhelyezve törekszik a személyes kibontakoztatás maximalizálására.

51 A marginalizálódás a társadalom peremére kerülés stabil állapota.

52 Az exklúzió (kizáródás) az inklúzió ellen tétes irányú folyamata. Akkor alakul ki, ha a különböző egyének, csoportok közös életterében elmaradnak a méltányos beavatkozások.

2. ÁBRA – A TÁRSADALMI EGYÜTTÉLÉSI STRATÉGIÁK DIMENZIÓI ÉS RENDSZERE
(VARGA 2015C)

Megismerve a tőketulajdonlás átörökítésének folyamatait, valamint a társadalmi megítélésre épülő stratégiák mechanizmusait, összegzésként visszatérünk az esélyegyenlőség kérdésköréhez. A 3. ábra szemlélteti azt az összefüggérendszer, mely függőleges tengelyén a javakhoz való hozzáférés mértéke, a vízszintesen pedig a javakhoz vezető úton tett befektetések mértéke helyezkedik el.

A kétféle egyenlőtlenséget okozó tényező (tőkeellátottság⁵³ / társadalmi megítélés⁵⁴) variációi illeszthetők a két tengely közé. Tőkehiányként értelmezzük azokat

53 A tőke alatt nem csak a pénztőkét vagy anyagi javakat értjük, hanem ide soroljuk a kulturális, a szimbolikus és a társadalmi tőkét is – Bourdieu és Coleman fent ismertetett fogalmaira, elméletére építve.

54 A társadalmi megítélés alatt az uralkodó csoport által közvetített érték és normarendszeren alapuló szemléletet és cselekvést értjük. Hatással van arra, hogy mely együttélési stratégia jellemzi a társadalmat, és a személyközi viszonyok is erre épülnek.

A javakhoz való hozzáférés mértéke → → →						Tőkebirtoklás ÉS Pozitív megítélés
					Tőkebirtoklás ÉS Semleges megítélés	→
			↑	Tőkebirtoklás ÉS Negatív megítélés	→	→
		↑	Tőkehiány ÉS Pozitív megítélés	↓		
		Tőkehiány ÉS Semleges megítélés		↓		
	Tőkehiány ÉS Negatív megítélés			↓		
Javakhoz vezető út során tett befektetések mértéke → → →						

3. ÁBRA – AZ ESÉLYEGYENLŐTLENSÉGI DIMENZIÓK ÉS HATÁSRENDSZERÜK

a helyzeteket, amikor a szociális helyzetből adódó hátrányai vannak az egyének, és ezen hátrányok ellensúlyozására esélynövelő (méltányos) támogatások nem irányulnak. A tőkebirtoklás eredhet a családi szocializációból, de következhet az intézményes támogatási formákból is. A megítélés negatív/semleges/vagy pozitív volta összefügg a hátrányt jelentő kategóriába sorolással, és kizárólag a kategóriát alkotó tartalomhoz (pl. cigány nemzeti kisebbség) való külső viszonyulást jelzi. Mindezek alapján tehető különbség a tőkebirtoklás/hiány, illetve a társadalmi megítélés fokozatai (pozitív/negatív/semleges) között, azok variációit megalkotva. A variációkat áttekintve válik érthetővé, hogy miért van különös fontossága a tőkeberuházási folyamatnak (különös tekintettel az iskolára) összefüggésben a társadalmi (és iskolai) stratégiákban testet öltő megítéléssel.

- A tőkehiány és a negatív megítélés – főként szelektív és szegregatív startégiában testet öltve – együttesen és egészében megakadályozzák a befekte-

téseket és a javakhoz való hozzáférést. Pozitív elmozdulás vagy eredmény ettől a helyzettől nem várható, legfeljebb az egyén belső mozgatóerői által – egyedi esetekben. Ilyen helyzet alakul ki a külső támogatás nélkül maradt és bezáródott cigány közösségekben vagy az inkluzív környezet hiányosságait elszenvedő szegregált iskolákban ma Magyarországon.

- *A tőkehiány és semleges megítélés* – asszimilatív vagy integratív startégiában testet öltve – némiképp előrelépést jelent mind a befektetések, mind a javakhoz való hozzáférés tekintetében. A semlegesség ugyan kizár bizonyos (pl. előítéletekből adódó) akadályokat, de a méltányos támogatás hiánya kevés előrelépésnek enged utat. Így a javakhoz való hozzáférés időszakosan javulhat, de a támogatás elmaradása miatt a tőkebefektetések nem tudnak megtörténni, így áttörő változás sem várható ettől az élethelyzettől. Ezt tapasztalhatjuk rideg integrációt alkalmazó közösségekben, iskolákban.
- *A tőkehiány és pozitív megítélés* – általában szeparatív vagy integratív startégiában testet öltve – némiképp segíti a befektetéseket és a javakhoz való hozzáférést. A javakhoz való hozzáférés megerősítése bizonyos pontokon (pl. pozitív diszkriminációval) implicit hozzájárul a tőkebefektetések javulásához (Arató 2007). Azonban a tőkék célzott fejlesztésének elmaradása megrekeszti a jelentősebb előrelépést és kétségessé teszi a hosszú távon fenntarthatóságot. Ez alakulhat ki olyan nemzetiségi oktatásra koncentrálnó intézménytípusokban, ahol a szociális hátrányok ellensúlyozása is szükséges lenne, azonban ezt figyelmen kívül hagyják, vagy éppen a szeparatív helyzet akadályozza a tőkeáramlást.
- *A tőkebirtoklás és negatív megítélés* – leginkább asszimilatív startégiában testet öltve – a befektetéseket és a javakhoz való hozzáférést úgy éri el, hogy folyamatosan fenntartja az adott (pl. kisebbségi) csoporthoz tartozáshoz kapcsolt negatív sztereotípiákat. Ez a negatív megítélés folyamatos megküzdést igényel az egyén részéről egy olyan közegben, amely normái mentén támogatónak bizonyul, azonban a diverzitást nem ismeri el értékként. Ha az egyén ebben a helyzetben nem képes a teljes asszimilációra, vagy a negatív megítélés gátat szab a támogatások nyújtásának, akkor a tőkebefektetések ellenére egyre korlátozottabb lesz a javakhoz való hozzáférése. Ilyen helyzet figyelhető meg a többletcsős mobilitás során a roma/cigány fiataloknál, mely végső soron az „üvegplafon” effektust⁵⁵ is kiváltja.

55 A fogalom elsősorban a munkaerőpiacon használatos és az „üvegplafon” metaforával fejezi ki, azokat a láthatatlan, feloldhatatlan akadályokat, amelyek nem engedik a kisebbségeket és a nőket a vállalati létra felsőbb szintjeire jutni – függetlenül képzettségüktől vagy elért eredményeiktől. (Federal Glass Ceiling Commission, 1995) Hasonló jelenség játszódik le a társadalom különböző szegmenseiben a negatív társadalmi megítéléssel összefüggésben.

- *A tőkebirtoklás és semleges megítélés* – néha asszimilatív, de inkább integratív startégiában testet öltve – a befektetéseket és a javakhoz való hozzáférést is magas szinten tartja. A tőkeberuházások támogatása célzott és kimagasló, azonban a kisebbségi csoportba tartozást figyelmen kívül marad. A kulturális színvakság (colorblind), „mindenki egyforma” elve mentén nem biztosítja a csoport identitásának megőrzésének jogát közös keretekben (Arató 2007). Hátrányos megkülönböztetést ugyan nem okoz ez a helyzet, azonban olyan belső erőforrások maradnak paragon, vagy háttérbe szorítva, melyek ösztönzően hathatnának a javak megszerzésére. Így a befektetések ugyan maximalizálhatók, azonban a javakhoz való hozzáférés ez esetben is korlátozott. Ez jellemzi azokat a támogató programokat, ahol nem építenek arra, hogy valamely kulturális kisebbségbe tartozók jelennek meg értékeikkel a méltányossági térben.
- *A tőkebirtoklás és pozitív megítélés* – az inkluzív startégiában testet öltve – a befektetéseket és a javakhoz való hozzáférést is kimagasló szinten tartja. A tőkeberuházások támogatása együtt jár a kisebbségi csoport sajátosságaira, mint értékekre építéssel. Mindez olyan esélykiegyenlítő helyzetet teremt, mely az egyéni kibontakoztatást maximalizálja és az eredményeket hosszú távon fenntartja. Ezt célozzák olyan hazai támogató programok, mint például a hazai köznevelés szintjén működő tanodák rendszere vagy a felsőoktatás roma szakkollégiumi hálózata.

AZ ESÉLYEGYENLŐSÉG SZEMÉLYES ÉS KÖZÖSSÉGI DIMENZIÓI

Az előző részben leírtak alapján látható, hogy különösen nehéz és összetett helyzetet teremt, ha kétféle egyenlőtlenségi helyzet összefonódik. Ez az interszekcionalitással lefedett jelenség olyan állandósult helyzet, melyben új társadalmi kategóriaként manifesztálódik többféle, egymással kölcsönhatásba lépő egyenlőtlenségi kategória, mely kategóriára irányuló elnyomás okai nem választhatók szét (Asumah-Nagel 2014, Sebestyén 2016). Az interszekcionalitás jelen esetben a szociális helyzettel összefüggő tőkehiányok és a negatív társadalmi megítélés egymást erősítő hatásainak összessége. Az összetettség azt indokolja, hogy a jogrend és a hozzá kapcsolódó társadalmi cselekvések figyelembe vegyék a fennálló egyenlőtlenséget, és az eltéréseket az egyenlőtlenség hátterében álló okokra reagálva, azt ellensúlyozva kezeljék.

Magyarországon a szociális hátrány és roma/cigány közösségbe tartozás alkot összefonódó kategóriát – ahogyan a fenti példák illusztrálták. Kutatók is rámutattak, hogy a szociális helyzetből adódó hátrányokat tovább súlyosbitja a cigány kisebbségi csoporthoz társuló negatív társadalmi előítélet (Forray-Pá-

Imainé 2010, Cserti-Csapó-Orsós 2013, Neményi 2013). Hazánkban a hátrányos helyzetű, valamint roma/cigány tanulók zömét az interszekcionalitás jellemzi, így ezen jellemzőkkel kapcsolatos oktatási kérdések nem választhatók el (Híves 2015, Fehérvári 2015, Zolnay 2015). Az elmúlt ötven évben ugyan fokozatosan javult a cigányság iskolázottsági helyzete, a távolság (lemaradás) azonban nem csökkent a nem cigány lakossághoz képest (Havas-Liskó 2002, Kemény et al. 2004, Zolnay 2015). Az általános iskolai kompetenciamérés eredményeire építő kutatás eredményei szerint a cigány tanulók teljesítményének lemaradása háttérben egyidejűleg áll a szegénység és az etnikai szegregáció (Kertesi-Kézdi 2012).

Az interszekcionalitás esetében fontos az összefonódó csoportjellemzők tudatos kezelése, mert összemosásuk téves következtetésekhez és beavatkozásokhoz vezet. A szociális hátrányokból adódó hiányosságok csökkentésére kompenzációt szolgáló, méltányos szolgáltatásokat kell nyújtani. A különböző tőkék megszerzését az intézményes terek (pl. iskola) segíthetik és a tőkebirtokláshoz hozzájárulva a társadalmi javak elérését támogatni. A kisebbségi csoporthoz tartozáskor a kulturális értékekre építő és a szegregációt, valamint a rasszista előítéleteket visszaszorító cselekvésekre van szükség. Az Egyesült Államok sokszínű társadalmában az 1970-es évek polgárjogi mozgalmainak következtében még multikulturális megközelítésben (Banks 1997) tárgyalták a családi és iskolai szocializáció eltéréseit – bikulturális szocializáció megnevezéssel. A két szocializációs tér átfedését segítő szereplők és cselekvések leírásával egyértelműen az iskola felelősségévé tette e kettősség enyhítését célzó beavatkozásokat (Adler 1975 id. Forray-Hegedüs 2003).

Napjainkban az intézményi (iskolai) környezetet vizsgálva a kutatók azt hangsúlyozzák, hogy az esélyegyenlőségi cselekvések az egyének és közösségek értékeit, szükségleteit felismerő és ahhoz igazodó társadalmi környezetben tudnak maradéktalanul célt érni (Hurtado et. al. 2012). Ez jellemzi az inkluzív környezetet, mely a sokféleség (diverzitás) sikeres kezelését az egyediségből következő szükségletekre való hatékony reagálással éri el. Nyitottságot tükröz, melyet a benne lévők pozitív attitűdje, a sokszínűség értékelésének szemlélete jellemez. Fontos része a teret működtető és felelős személyek szakmai felkészültsége, mely az egyéni életutak megértésében, személyre szabott és eredményes segítségével ölt testet. Közös cselekvés, partneri együttműködés jellemzi, és a benne rejlő diverzitásra való sikeres reagálás alapfeltétele a folyamatos megújulás (Varga 2015a).

Egy 2015-ben lezajlott országos kutatás közvetlen kapcsolatot talált az inkluzív környezet mutatóinak fejlettsége és a tanulói sikeresség között. A vizsgálati mintában szereplő és interszekcionalitással jellemezhető tanulóikat sikeresen kibocsátó iskolák társadalomföldrajzi elhelyezkedésük, méretük, tanulói ösz-

szetételük szempontjából sokfélék voltak, azonban egyediségükhöz igazított inkluzív környezetet voltak képesek létrehozni. Közös sajátosságuk, hogy helyesen ismerték fel saját helyzetüket, és a felmerült problémákra, változásokra megfelelő válaszokat tudtak adni. Az is látható volt, hogy ezekben az iskolákban gyakran dolgoznak olyan elkötelezett személyek, akik az interszekcionalitással jellemezhető tanulói csoport érdekeit eredményesen tudják képviselni intézményi szinten is. A pedagógusok szakmai felkészültsége és folyamatos fejlődési igénye is magas szintű, szemléletük partnerorientált. Az inkluzivitás magas fokához szükséges összetevők némiképp eltérő mértékben jellemezték a vizsgált intézményeket attól függően, hogy milyenek a települési, térségi, tanulói adottságaik. A hátrányosabb peremfeltételekkel rendelkező intézményekben nagyobb mértékű inkluzivitás épült ki a tanulói sikeresség elérése érdekében – ellensúlyozva az egyenlőtlenségi helyzetet (Varga 2015b).

Egy másik kutatás az interszekcionalitással jellemezhető és sikeres iskolai karriert befutó egyetemi hallgatók körében zajlott – magas társadalmi státuszú kontrollcsoporttal összevetésben (Rayman-Varga 2015). A vizsgálatban felvett életútinterjúkban a magasabb társadalmi státuszú környezetben felnőtt egyetemisták kevés nehézséget említettek tanulmányaikkal összefüggésben, melyek megoldásában leginkább a család játszott szerepet. A hátrányos környezetből a felsőoktatásba továbbjutó roma/cigány diákok lényegesen több nehézséget emeltek ki az iskolai előrehaladásra visszaemlékezve, mely problémákat az iskola és a külső szervezetek kompenzáltak. Bár az intézményi terekben is bőven akadtak számukra hátráltató tényezők, a támogató szereplők ezek hatását átírták, így a hátrányokat képesek voltak ellensúlyozni. Mindez azt bizonyította, hogy vannak olyan területek, ahol az inkluzív nézőpont át tudott törni, és olyan arányban megjelenni, hogy hatást fejthessen ki a hátránnyal küzdők életére, rezilienciájuk kiteljesedésére.

A reziliens tanulók jellemzője, hogy sikeres előrehaladását gátló hátrányai (rizikó tényezők) vannak, ám ezek ellenére sikeres a tanulmányi pályafutásuk. Vagyis a javakhoz vezető úton képesek sikeres tőkebefektetéseket tenni, és a javakhoz hozzáférésük sem korlátozott. Ehhez elengedhetetlen, hogy a nehéz körülményekhez való sikeres alkalmazkodáshoz, a reziliencia kialakulásához olyan támogató (protektív) feltételek álljanak rendelkezésre, melyek képesek ellensúlyozni a rizikó-tényezőket. Külső rizikó-tényezőnek tekinthető az alacsony szocio-ökonomiai státusz (társadalmi hátrány, negatív társadalmi megítélés) és a személyes élet traumatikus eseményei is. A környezetből eredő (külső) protektív feltételek a szocializációs közeg (család, iskola, a kortárs csoport) kapcsolati hálójában érhetők el (Masten et al. 2008, Czeglédi 2012).

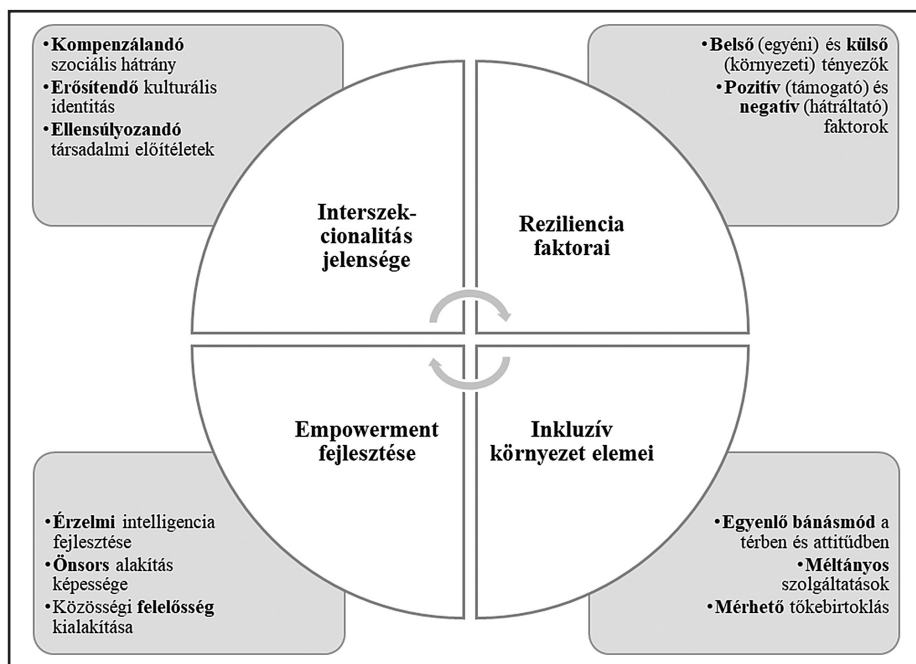
A 20 év távlatát felölelő, nyommonkövető kutatás során elemzett életutak lehetővé tették tipizálható élethelyzetek megfigyelését, az egyenlőtlenségi helyzetet

stabilizáló feltételek, illetve az egyén rezilienciájára pozitívan ható jelenségek összegyűjtését. A vizsgálatban azok a hátrányos helyzetből induló, roma/cigány fiatalok, akik a mobilitás útjára léptek (rezilienssé váltak), élettörténetükben protektív személyeket, eseményeket, közösséget neveztek meg (Rayman-Varga 2017a). A szegregált települési környezetben felnövő (ott általános iskolát végző) vizsgálati alanyok kiemelték azt is, hogy csak nehézségek árán voltak képesek a középfokon sikeresen továbbhaladni, rezilienssé válni. Viszsaemlékezve fontosnak tartották az integrált közegbe lépéshez az általános iskolai felkészítést, a szükséges kulturális tőke felhalmozását. Ehhez nagyban hozzájárult, ha volt a családban, a közösségben elérhető és követhető minta. Szemléletes példákat hoztak az új környezetben elérhető inkluzív elemekre (pl. pozitív megítélés, támogató kortárs vagy tanár, segítő szervezet), melyek ellessúlyozták az egyén belső és külső akadályait. Többen hangsúlyozták a saját „közösségi háló” (társadalmi tőke) erejét, mely perspektívát, megoldási stratégiákat mutatott, hozzájárulva az egyén önsorsának alakításához. A hátrányokat megtartó személyek a társadalmi környezet (így az iskola) eseményeinek megidézése során különböző hárító és önvádoló stratégiával éltek, melyek a traumatizálódást jelzik (Rayman-Varga 2017b).

E kutatás alapján megerősítést nyert, hogy vannak olyan inkluzív környezeti támogatások, melyek döntően tudnak változtatni az egyén sorsán. Az is láthatóvá vált, hogy a kudarcokkal szemben ellenálló (reziliens) egyének az önsors alakításukban aktív szerepet (empowerment) töltöttek be (Rayman-Varga 2017b). Az empowerment az a „felvérteződési” folyamat, mely során az egyén, majd pedig a közösség képessé válik az önmeghatározásra, közös céljaik megfogalmazására. Felismeri saját hatalmi pozícióját és mer élni a hatalom eszközeivel közössége érdekében. Képes saját, illetve közössége társadalmi egyenlőtlenségi helyzetén önsorsot alakító módon változtatni (Adams 2003, Lakatos 2010). Az inkluzív környezet feltételrendszere a reziliencia kialakítását elérendő célként tételezve járul hozzá az empowerment kialakításához, fenntartásához.

ÖSSZEGRZÉS

A tanulmány arra kívánt rámutatni, hogy a hétköznapiakban is használt fogalom „esélyegyenlőség” mennyire sokrétű tartalmában és az egyenlőtlenséget kiváltó, konzerváló okokban. Ezt a komplexitást igyekezett megragadni az összefüggések kétféle rendszerének megalkotásával, példákkal való illusztrálással. Az esélyegyenlőség témaköréhez kapcsolva olyan fogalmak tisztázására vállalkozott, mint az inkluzivitás, interszekcionalitás, reziliencia és empower-

4. ÁBRA – ESÉLYEGYENLŐSÉGET BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

ment. Egymásra hatásukat bemutatva (4. ábra), kutatási eredményekkel alátámasztva kívánta bizonyítani jelentőségüket az egyenlőtlenségek ellensúlyozására megvalósuló társadalmi cselekvések érdekében.

IRODALOM

2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról
- Adams, Robert, 2003: *Social Work and Empowerment*, London: Palgrave Macmillan,
- Arató Ferenc, 2007: *Pozitív diszkrimináció vagy megerősítő társadalmi törekvések?* Új Pedagógiai Szemle, 5, 65-77.
- Arató Ferenc, 2012: *Rejtett sztereotípiák az egyetemi hallgatók körében*, In: Orsós Anna – Trendl Fanni (szerk.): *Útjelzők*, Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK, 24-32.
- Asumah, Seth N. – Nagel, Mechthild, 2014: *Preface*, In: Asumah, Seth N. Nagel, Mechthild (szerk.): *Diversity, Social Justice, and Inclusive Excellence – Transdisciplinary and Global Perspectives*, New York, USA: State University of New York Press, Albany, 9-13.
- Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata, 1948. december 10.: New York: ENSZ,
- Banks, James A., 1997: *Multicultural Education: Characteristics and Goals*. In: Banks, James A. Banks, Cherry A. McGee (szerk.): *Multicultural Education: Issues and Perspectives*. Boston, USA: Allyn and Bacon, 3-31.
- Berry John W., 2005: *Acculturation: Living successfully in two cultures*. International Journal of Intercultural Relations 29, 697-712.
- Bigazzi Sára, 2013: *Előítélet*, In: Varga Aranka (szerk.): *Esélyegyenlőség a mai Magyarországon*, Pécs: PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 15-36.
- Bourdieu, Pierre, 1997: *Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke*, In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*, Budapest: Új Mandátum Kiadó, 156-177.
- Bourdieu, Pierre, 2003: *Az iskolai kiválóság és a francia oktatási rendszer értékei*, In: Meleg Csilla (szerk.): *Iskola és Társadalom*. Szöveggyűjtemény, Budapest-Pécs: Dialóg Campus, 25-52.
- Bourdieu, Pierre, 1978: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*, Budapest: Gondolat Kiadó, 268-311.
- Ceglédi Tímea, 2012: *Reziliens életutak, avagy a hátrányok ellenére sikeresen kibontakozó iskolai karrier*. Szociológiai Szemle (22), 2, 85-110.
- Coleman, James Samuel, 1997: *Család, iskola, szociális tőke*, In: Kozma Tamás (szerk., 2004): *Oktatás és társadalom*, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 152-156.
- Cserti Csapó Tibor – Orsós Anna, 2013: *A mélyszegénységben élők és a cigányok/romák helyzete, esélyegyenlősége*, In: Varga Aranka (szerk.): *Esélyegyenlőség a mai Magyarországon*, Pécs: PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 99-120.
- Európai Unió Alapjogi Ügynöksége Európa Tanács, 2011: *Kézikönyv az európai megkülönböztetés-mentességi jogról*, Luxembourg: Az Európai Unió Kiadóhivatala,

- Federal Glass Ceiling Commission, 1995: *Solid Investments: Making Full Use of the Nation's Human Capital*. Washington, D.C.: U.S. Department of Labor, 13-15.
- Fehérvéri Anikó, 2015: *A hátrányos helyzetű tanulók oktatásának változása*, In: Fehérvári Anikó- Tomasz Gábor (szerk.): *Kudarok és megoldások - Iskolai hátrányok, lemorzsolódás, problémakezelés*, Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, 31-52.
- Forray R. Katalin–Pálmáné Orsós Anna, 2010: *Hátrányos helyzetű vagy kulturális kisebbség – cigány programok* Educatio 1, 75-87.
- Forray R. Katalin – Hegedüs T. András, 2003: *Cigányok, iskola, oktatáspolitiká*, Budapest: Oktatókutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó,
- Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona, 2002: *Cigány gyerekek az általános iskolában*, Budapest: Oktatókutató Intézet – Új Mandátum Kiadó,
- Híves Tamás, 2015: *A hátrányos helyzet területi aspektusai*, In: Fehérvári Anikó- Tomasz Gábor (szerk.): *Kudarok és megoldások - Iskolai hátrányok, lemorzsolódás, problémakezelés*, Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, 17-34.
- Horváth Péter, 2013: *A fogyatékkal élők*, In: Varga Aranka (szerk.): *Esélyegyenlőség a mai Magyarországon*, Pécs: PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 173-194.
- Hurtado, Sylvia Alvarez, Cynthia L. Guillermo-Wann, Chelsea – Cuellar, Marcela Arellano, Lucy, 2012: *A Model for Diverse Learning Environments The Scholarship on Creating and Assessing Conditions for Student Success*, In: Smart, John C. Paulsen, Michael B. (ed.): *Higher Education: Handbook of Theory and Research*, Higher Education: Handbook of Theory and Research 27. Springer Science+Business Media B.V., 41-122.
- Keller Judit–Mártonfi György, 2006: *Oktatási egyenlőtlenségek és speciális igények*, In: Halász Gábor–Lannert Judit (szerk.): *Jelentés a magyar közoktatásról*, Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, 377-412.
- Kemény István–Jankó Béla–Lengyel Gabriella, 2004: *A magyarországi cigányság, 1971-2003*, Budapest: Gondolat Kiadó, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet,
- Kertesi Gábor–Kéző Gábor, 2012: *A roma és nem roma tanulók tesztteredményei közti különbségekről és e különbségek okairól*, Budapest: MTA KRTK KTI – Budapesti Corvinus Egyetem,
- Kokas Dóra – Lakatos Szilvia, 2013a: *A nők*, In: Varga Aranka (szerk.): *Esélyegyenlőség a mai Magyarországon*, Pécs: PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 151-162.
- Kokas Dóra – Lakatos Szilvia, 2013b: *Az idősek*, In: Varga Aranka (szerk.): *Esélyegyenlőség a mai Magyarországon*, Pécs: PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 163-172.
- Kozma Tamás, 1993: *Etnocentrizmus*, Educatio, 2, 195–210.

- Lakatos Kinga, 2010: *A képesség tétel (empowerment) lehetőségei a civil társadalomban*, Civil Szemle, 2, 43 -61.
- Masten, A. S., Herbers, J. E., Cutuli, J. J. & Laffavor, T. L., 2008: *Promoting Competence and Resilience in the School Context*, Professional School Counseling, 76-84.
- Neményi Mária, 2013: *Oktatási esélyegyenlőtlenségek Európában és Magyarországon*, Esély, 2, 3-7.
- Orbán Anikó, 2013a: *Jogszabályi rendelkezések*, In: Varga Aranka (szerk.): *Esélyegyenlőség a mai Magyarországon*, Pécs: PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 51-98.
- Orbán Anikó, 2013b: *Stratégiák, ágazati politikák*, In: Varga Aranka (szerk.): *Esélyegyenlőség a mai Magyarországon*, Pécs: PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 37-50.
- Radó Péter, 2007: *Méltányosság az oktatásban*, Budapest: Oktatási és Kulturális Minisztérium,
- Rayman Julianna–Varga Aranka, 2015: *Reziliencia és inklúzió egy szakkollégiumi közösségben*, Romológia 10, 10-29.
- Rayman Julianna–Varga Aranka, 2017a: *Iskolai esélyek a rendszerváltozáson túl – egy nyomkövető kutatás tükrében*, Új Pedagógiai Szemle 1-2, 55-75.
- Rayman Julianna–Varga Aranka, 2017b: *Tíz év múlva... – különböző társadalmi háttérű fiatalok jövőképe*, In: Nagy Á. (szerk.) *Tizenkilencre lapot? Szociálpedagógia a XXI. században*, Kecskemét: Pallasz Athéné Egyetem – Juvenis Ifjúságsszakmai Műhely, ISZT Alapítvány, 354-380.
- Sebestyén Zsuzsa, 2016: *Az interszekcionalitás elméleti megközelítései*, Metszettek, 2. 108-126.
- Szemenyei Mariann – Végh Zoltán Ákos, 2013: *A gyerekek*, In: Varga Aranka (szerk.): *Esélyegyenlőség a mai Magyarországon*, Pécs: PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 121-150.
- Varga Aranka, 2013: *Az esélyegyenlőség értelmezési keretei*, In: Varga Aranka (szerk.): *Esélyegyenlőség a mai Magyarországon*, Pécs: PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 11-15.
- Varga Aranka, 2015a: *Az inklúzió szemlélete és gyakorlata*, Pécs: PTE – WHSz,
- Varga Aranka, 2015b: *Lemorzsolódás vagy inklúzió*, In: Fehérvári Anikó- Tomasz Gábor (szerk.): *Kudarok és megoldások - Iskolai hátrányok, lemorzsolódás, problémakezelés*, Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, 77-92.
- Varga Aranka, 2015c: *Esélyegyenlőség és inklúzió az iskolában*, In: Varga Aranka (szerk.): *A nevelésszociológia alapjai*, Pécs: PTE – WHSz, 241-273.
- Zolnay János, 2015: *A roma diákok esélyei a közoktatásban*, In: Orsós Anna (szerk.): *A romológia alapjai*. Pécs: PTE – WHSz, 249-270.

Trendl Fanni⁵⁶

Szocializáció és a magyarországi cigányság iskolázottsága

SZOCIALIZÁCIÓ ÉS ISKOLÁZOTTSÁG

A tanulmányban igyekszünk bemutatni azokat a nevelésszociológiai alapfogalmakat, melyek a magyarországi cigányság iskolázottsága kapcsán a legfontosabbak. Ezért a tanulmány első felében a szocializáció fogalmát mutatjuk be, majd a tanulmány második felében a magyarországi cigányság iskolázottságára vonatkozóan közlünk adatokat, törekedve a legfrissebb eredmények összegzésére. A tanulmány utolsó részében pedig röviden felsoroljuk azokat a támogató programokat, melyek a hátrányos helyzetű diákok iskolai sikerességét támogatják.

SZOCIALIZÁCIÓ

A bölcsész- és társadalomtudományok évtizedek óta foglalkoznak a szocializáció kérdéskörével. A különböző tudományok különböző szempontból vizsgálták ezt a folyamatot és alkottak ennek mentén definíciókat. Jelen tanulmányban szocializáció alatt azt a tanulási folyamatot értjük, melynek során az egyén elsajátítja azon viselkedésmintákat, értékrendet, készségeket, kompetenciákat és tudásokat, amelyek az adott közösségben való eligazodásban és sikeres életvezetésben szükségesek. Ez a folyamat az egyént élete végéig elkíséri és az élete minden percében zajlik. A szocializációnak több színtere van, melyeket az ezzel foglalkozó kutatók többféle módon csoportosítanak. Kozma Tamás (2001) formális, nonformális és informális színterekről ír. Ezek közül számunkra a formális szocializáció színtere a fontos, ugyanis ebben a színtérben zajlik az iskolai tanulás-tanítás. Anthony Giddens (1995) elsődleges és másodlagos terекről ír, melyek közül a család az elsődleges és az intézményes nevelés-oktatás megkezdésével az egyén átlép a másodlagos szocializációs térbe.

A magyarországi cigánysággal kapcsolatban azt biztosan tudjuk, hogy az iskolai végzettség tekintetében hátrányban van a nem cigány többséggel szemben. Ennek egyik oka a nevelésszociológiával foglalkozó kutatók szerint az eltérő elsődleges szocializációs térben keresendő vagyis a családban. Ez a kérdéskör lo-

56 tanársegéd, romológus bölcsész – történelem tanár

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék

gikusan a multi- és interkulturalitást tárgyaló elméletekhez vezet el bennünket. Kérdés, hogy az eltérő kultúrából és így eltérő elsődleges szocializációs térből érkező gyerekeket hogyan tudja az iskola eredményesen, méltányosan együtt oktatni. 1975-ben publikálta Adler a bikulturális szocializáció elméletét (id. Forray – Hegedűs 2003), melynek lényege, hogy annál eredményesebb lesz az együtt-tanulás, minél több átfedést tudunk létrehozni az eltérő szocializációs terek között. Ezt, ha adaptálni és a pedagógiai gyakorlatba szeretnénk ültetni, akkor multi- és interkulturális pedagógiai módszereknél kell kutakodnunk. Ezzel a témakörrel a tanulmányban nem tudunk részletesen foglalkozni, de az alapvetésekről részletesen olvashatnak Torgyik Judit tanulmányában. (Torgyik 2015)

ÁTTEKINTÉS A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYSÁG⁵⁷ ISKOLÁZOTTSÁGÁRÓL

A cigánysággal kapcsolatos bármilyen adat, statisztika, felmérés eredményeit meghatározza az a körülmény, hogy a rendszerváltás óta törvény tiltja az etnikai, nemzetiségi hovatartozás számontartását az oktató, nevelő intézményekben, ilyen adatot csak a szülő adhat meg az iskolában. Emiatt a cigánysággal foglalkozó kutatások alapvetően kétféle módon nyernek adatot az etnikai, nemzetiségi hovatartozásra vonatkozóan. A kutatások egy része a külső környezet meghatározása alapján tekint valakit cigány/roma származásúnak, míg más vizsgálatok a kutatás célcsoportjának önbevallását veszi alapul, így azt tekinti cigány/roma származásúnak, aki annak vallja magát. Néhol ezek a módszerek keverednek egy vizsgálaton belül is, de azt kell látnunk, hogy a cigány/roma népességgel kapcsolatos felmérések sok esetben becsléseken alapulnak, így nehéz pontosan megadni akár a cigányság valós létszámát, akár bármilyen demográfiai, iskolázottsági helyzetét. (Lásd bővebben: Ladányi – Szelényi 1997)

A cigányság iskolázottságával összefüggésben alapvetően az a szembeötlő, hogy eltérés tapasztalható a nem cigány/roma lakosság iskolázottsági helyzetével összevetve. Magyarországon az alacsony iskolázottság erőteljesen összefügg a társadalmi státusszal, a családi háttérrel és a földrajzi elhelyezkedéssel. Ezt számos az utóbbi időben végzett hazai és nemzetközi vizsgálat eredménye igazolta. Számunkra itt a legfontosabb azt leszögezni, hogy az alacsonyan iskolázott társadalmi csoportban a cigány/roma származásúak sokkal magasabb arányban jelennek meg, mint amekkora arányt képviselnek az ország teljes lakosságán belül. A cigány/roma

57 Jelen tanulmányban a szerző a cigány/roma kifejezést használja. Ettől abban az esetben tér el, ha a hivatkozott szakirodalom máshogyan használja. A szerző a perjeles kifejezését azért használja, mert bizonyos közösségek cigánynak, mások pedig romának nevezik magukat, így együtt használva tartja tiszteltben a Magyarországon élő cigány/roma népcsoport önelnevezéseit.

népesség alacsony iskolázottságát nem az etnikai/nemzetiségi hovatartozásuk határozza meg, hanem a társadalomban elfoglalt helyük, státuszuk. Ennek okaira próbálunk rávilágítani a tanulmány második témakörében.

ÓVODÁZTATÁS

Magyarországon az elmúlt évtizedekben folyamatosan nőtt az óvodába járó gyermekek aránya: 1970-ben az óvodáskorú népesség 51%-a, 1999-ben már 92%-a járt óvodába. (Havas 2004) Emellett fontos alapvetés, hogy a 3 évig tartó óvodáztatás elengedhetetlen feltétele a sikeres iskolai pályafutásnak. 1981-ben a 3-6 éves gyerekek 87,3%-a járt óvodába, míg a megfelelő korú cigány/roma gyerekeknek csak 50%-a. Borsodban és Szabolcsban ennél rosszabb volt a helyzet. Ott a cigány/roma gyerekek szűk egyharmada járt óvodába. (Havas-Kemény-Liskó 2001) Főként igaz ez a hátrányos helyzetben élő családok esetében, akiknél viszont még ma is nagyobb arányban fordul elő, hogy a gyerekek egyáltalán nem, vagy csak nagyon későn (5-6 évesen) kerülnek az óvodába. Havas Gábor 2004-ben publikált tanulmánya szerint a 2002/2003-as tanévben 819 olyan település volt Magyarországon, ahol nem működött óvoda. Ezek a települések többségében azokban az aprófalvas-kistélepüléssel meggyekben találhatók, ahol közismerten magas a roma/cigány lakosság létszáma: Baranya, Borsod-Abaúj-Zemplén, Zala, Tolna. A vizsgálatban kiválasztották azt a 103 települést, ahol a 2001-es népszámlálás adatai alapján 20-nál több óvodáskorú gyermek élt. Ezután összevetették a roma/cigány lakosság számával és a következő eredményeket találták: Az északi régió óvoda nélküli településeinek 56%-ában a roma/cigány lakosság aránya meghaladja a 25%-ot, 28%-ában pedig az 50%-ot. Hasonló a helyzet a Dél-Dunántúlon, ahol az óvoda nélküli települések kisebbik felében a 25%-ot, és minden ötödik településen 50%-ot meghaladó a cigány/roma lakosság létszáma. (Havas 2004)

A cigányok aránya	Észak N=25	Dél-Dunántúl N=40	egyéb N=16	összesen N=81
0–10%	20%	30%	75%	35,8%
10,1–25%	24%	22,5%	12,5%	21%
25,1–50%	28%	27,5%	12,5%	24,7%
50,1%–	28%	20,0%		18,5%
Összesen	100%	100%	100%	100%

1. TÁBLÁZAT. A ROMA/CIGÁNY LAKOSSÁG ARÁNYA
A VIZSGÁLT ÓVODA NÉLKÜLI TELEPÜLÉSEKEN. FORRÁS: HAVAS 2004, 6

A roma/cigány gyerekek iskolai sikertelenségének egyik legfontosabb okaként az iskolai szegregációt említik. Ez az elkülönítés sok esetben – jellemzően a 80-as, 90-es években – kiegészítő osztályokba vagy a normáltól eltérő tantervű osztályokba sorolást jelentett és jelent a mai napig. Ezeknek az osztályoknak célja a felzárkóztatás, hogy felső tagozatba lépve a normál tantervű osztályokba integrálják ezeket a gyerekeket. Természetesen ma már tudjuk, hogy az ilyen elkülönített osztályok zsákutcát jelentenek a benne tanulók számára, mely elkülönítés ellen törvényi eszközökkel is fellép a magyar állam. Azonban érdemes itt megállni és megvizsgálni, hogy mi (volt) az oka ennek az elkülönítésnek. A kutatások eredményeiből tudjuk, hogy a leggyakrabban arra hivatkoznak ezek az iskolák, hogy a gyerekek nem iskolaérettek, nem rendelkeznek az iskola által elvárt képességekkel, készségekkel. Ha jobban megnézzük, ennek oka az eltérő szocializáció folyamata és az óvodáztatás hiánya.

Pik Katalin és munkatársai hét magyarországi településen végeztek vizsgálatok arra vonatkozóan, hogy a cigány/roma gyerekek járnak-e óvodába, mennyi ideig, mekkora a hiányzások aránya, mik a hiányzások tipikus okai. Terepmunkájuk tapasztalata alapján – melyet a helyi polgármesterek, óvodavezetők, óvónők és szülőkkel készült interjúkat is jelenti –, az alábbi főbb megállapításokat tehetjük: az óvodai hiányzások leginkább a szociális hátrányokkal függnek össze: a családoknak nehézséget jelent a napidíj kifizetése, a megfelelő ruházat és felszerelés biztosítása a gyerekek számára. Emellett az óvodák összehasonlításából tudhatjuk, hogy az óvónők sokat tehetnek a hiányzások csökkentése érdekében: az elfogadó, empatikus, segítőkész légkör megteremtése nagyban hozzájárul a hátrányos helyzetű és a hátrányos helyzetű cigány/roma szülők az óvodával szembeni bizalmatlanság csökkentéséhez. (Pik 2000, Pik 2001)

Havas Gábor 2004-ben megjelent tanulmányában a következő alapvető hiányosságokról ad számot: a 2002/2003-as tanévben 819 olyan település volt Magyarországon, ahol óvoda nem volt található. Ezek közül 35-40 olyan települést emeltek ki, ahol szerintük mindenképpen fontos lenne óvodát létesíteni. Ezt indokolja a gyermekek száma és az a körülmény, hogy zömmel halmozottan hátrányos helyzetű családok lakják a településeket. A vizsgálatba bevont további települések (90-100), ahol van ugyan óvoda, azt találták, hogy férőhelybővítésre és a rászoruló családok hatékonyabb, az óvodáztatást segítő anyagi támogatására lenne szükség. Ezen kívül általánosságban megfogalmazza a szerző, hogy szükség volna egy olyan program kidolgozására, amely közelebb hozza egymáshoz az óvoda intézményét és a hátrányos helyzetű családokat. (Havas 2004)

Szabó-Tóth Kinga 25 Borsod-Abauj-Zemplén megyei óvodát keresett fel és ott az óvodavezetőket kérdezte arról, mit tesznek annak érdekében, hogy a roma/cigány gyerekek rendszeresen járjanak óvodába. 2007-ben megjelent tanulmányából kiderül, hogy alapvetően a szülőkkel történő intenzívebb kap-

csolattartás, az óvoda nyitása a szülők felé és a szülők bevonása bizonyos óvodai programokba jelentős mértékben hozzájárul a cigány/roma gyerekek hatékonyabb óvodáztatásához. (Szabó-Tóth 2007)

ÁLTALÁNOS ISKOLAI HELYZET

A rendszerváltás előtti három évtizedben a beiskolázás a cigány gyerekek körében is általánossá vált. A Kemény István vezetésével folytatott 1971-es országos reprezentatív cigányvizsgálat adatai szerint az akkori 20-24 éves korosztálynak csak a 25%-a végezte el az általános iskolát, és a 14 éven felülieknek 39%-a volt analfabéta. 1971-től 1994-ig a 20-29 éves korosztályban 25%-ról 77%-ra nőtt azok aránya, akik megszerezték az általános iskolai végzettséget. (Kemény-Janky-Lengyel 2004)

Az általános iskolás cigány tanulók Magyarországon									
1970		1980		1985		1989		1992	
Fő	aránya	fő	aránya	fő	aránya	fő	aránya	fő	aránya
59 595	5,35	69 429	5,98	75 148	5,77	73 637	6,23	74 241	7,12

2. TÁBLÁZAT. AZ ÁLTALÁNOS ISKOLÁS

CIGÁNY TANULÓK SZÁMA ÉS ARÁNYA MAGYARORSZÁGON ÖSSZESEN 1970–1992

FORRÁS: KERTESI-KÉZDI 1998, 313–320.

Ugyanakkor a cigány/roma és nem cigány/nem roma népesség iskolázottsági szintje közötti különbség továbbra is igen jelentős maradt, amit jól érzékeltet a Havas–Kemény–Kertesi 1994-es országos reprezentatív cigányvizsgálatának és a KSH megfelelő adatainak összevetése.

A népesség iskolázottsága 1994-ben		
Iskolai végzettség	nem cigány/nem roma (%)	cigány/roma (%)
0 osztály	0,3	9,1
1–7. osztály	11,2	32,6
8 osztály	35,9	45,8
Szakmunkásképző	19,4	10,7
Érettségi	23,8	1,6
Felsőfok	9,5	0,2
Összesen	100	100

3. TÁBLÁZAT. A NÉPESSÉG ISKOLÁZOTTSÁGA 1994-BEN

FORRÁS: HAVAS–KEMÉNY–LISKÓ 2001, 8.

Forray R. Katalin és Híves Tamás 2013-as tanulmányukban az iskolázottsági viszonyokat elemzik. A 2011-es népszámlálási adatokat a cigány/roma népességre vonatkozóan vizsgálták meg és jelenítették meg megyei szinten, térképeken. Tanulmányukból kiderül, hogy a roma/cigány lakosság 22,3%-a 8 osztálynál kevesebbet végzett. A nem roma/nem cigány lakosság esetében ez csak 4,5%. Az általános iskolát sem végzett cigány népesség elsősorban észak-keleten és Bács-Kiskun megyében található. (Forray-Híves 2013)

A legújabb népszámlálási adatok alapján a következő táblázatból megtudhatjuk, hogy mi mondható el Magyarország lakosságának iskolázottságáról.

Nemzetiség	8 osztály alatt	8 osztály	Középfokú iskola érettségi nélkül, szakmai oklevéllel	Érettségi	Diploma
Nem roma	4,5	27,5	21,0	29,9	17,1
Roma/cigány	22,3	58,3	13,1	5,1	1,2
Együtt	4,8	27,7	20,8	29,6	17,1

4. TÁBLÁZAT. 15 ÉVEN FELÜLI NÉPSSÉGI ISKOLAI VÉGZETTSÉGE (%)

FORRÁS: FORRAY-HÍVES 2013

A fenti táblázatban a 2011-es népszámlálási adatokat használták a szerzők. Azt tudjuk, hogy ennek során kb. 315 000 fő vallotta magát cigány/roma nemzetiségűnek, de azt is tudjuk a szociológiai felmérésekből, hogy a magyarországi cigány/roma népesség lélekszáma ennek két- vagy háromszorosa. Ami a táblázat alapján elmondható, hogy a cigány/roma lakosság iskolázottsága még mindig messze elmarad a nem cigány/nem roma lakosságétól. A különbséget mélyebben vizsgáló kutatók számos összefüggést találtak erre vonatkozóan.

A különbség adódik a lakóhelyi és iskolai szelekcióból, szegregációból, az iskolák alacsony hatékonyságából (rosszul felszereltek, a nevelőtestület szakos ellátottsága nem kielégítő) és a lakóhelyi környezet társadalmi-gazdasági válságából.

A tények a következők:

- a cigány/roma gyerekek 60%-a tanul olyan osztályban, ahol az osztálytársainak többsége olyan alacsony olvasási teszteredményt ér el, amely érté olvasásnak nem tekinthető;
- a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű tanulók többsége olyan iskolákban tanul, ahol igen magas a hozzájuk hasonló társadalmi helyzetű tanulók aránya;

- azokban az iskolákban, ahol cigány/roma származású diákok is tanulnak, 2004 és 2010 között nőtt a cigány/roma gyermekek aránya;
- 2004 óta nőtt a cigány/roma többségű iskolák száma;
- 2009-ben csaknem 300 olyan közoktatási feladatellátási hely működött, ahol a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók többséget alkotnak.

A tényekből levonható az a következtetés, hogy a hátrányos, illetve halmozottan hátrányos helyzetű tanulók – akiknek egy részét cigány/roma gyerekek alkotják – jelentős része szegregált körülmények között tanul. Az iskolai elkülönítés pedig együtt jár az iskolák alacsonyabb színvonalával és azzal, hogy sokkal kisebb eséllyel tanulnak tovább ezek a gyerekek érettségig vagy a munkaerőpiacon értékes szakmát adó középfokú intézményekben. Ennek természetes következménye az is, hogy sokkal kisebb eséllyel tudnak majd elhelyezkedni a munkaerőpiacon, kerülnek be egyetemre és lesznek sikeresek felnőtt életükben.

Pozitív változáshoz szükséges lenne a hátrányos helyzetben élők számára olyan kitörési lehetőségeket biztosítani, amelyekkel kitörhetnek ebből a helyzetből. Ennek egyik, de nem elégséges feltétele a közoktatás minőségének és hatékonyságának javítása.

CIGÁNYSÁG A KÖZÉPFOKÚ ÉS FELSŐFOKÚ ISKOLAI INTÉZMÉNYEKBE

Statisztikai adatokkal igazolható, hogy az 1990-es második felétől megnőtt a cigány/roma gyerekek részvétele a középfokú oktatásban. A korábbi időszaktól eltérően nagyobb eséllyel befejezik az általános iskolát és lényegesen többen iratkoznak be valamilyen középfokú intézménybe, elsősorban szakiskolába.

A nem roma/nem cigány lakossággal összevetve több különbségre is fel kell hívnunk a figyelmet. A rendszerváltás után elinduló oktatási expanzió ugyan érintette a roma/cigány tanulókat is, de közel sem olyan mértékben, mint a nem roma/nem cigány tanulókat. Liskó Ilona 2001-es kutatásából az derül ki, hogy a többség köréből 3,2% nem tanul tovább a 8. osztály után, de a roma/cigány tanulók között ez az arány 14,9% 1998-ban. Továbbá míg a roma/cigány tanulók 56,5%-a tanult tovább szakmunkásképzőben 1998-ban, addig a nem roma/nem cigány tanulóknak csak 36,8%-a. (Liskó 2001) Ha frissebb adatokat nézünk, akkor Forray-Híves vizsgálatai alapján a következőket mondhatjuk. A nem roma/nem cigány lakosság majdnem 30%-a rendelkezett érettségivel 2011-ben, míg a roma/cigány lakosság körében ez csak 5%. (Forray-Híves 2013)

Tanév	Szaktanulmányok	Gimnázium/ szakközépiskola/ technikum	Összesen
1981/82	3539	528	4061
1982/83	3855	502	4357
1983/84	3663	517	4180
1984/85	3759	497	4256
1985/86	3781	487	4268
1986/87	3872	510	4382
1987/88	4298	553	4851
1988/89	4458	579	5037
1989/90	4337	536	4873
1990/91	3949	523	4472
1991/92	3418	535	3953
1992/93	3336	581	3917

5. TÁBLÁZAT. SZAKMUNKÁSKÉPZŐBE, GIMNÁZIUMBA/SZAKKÖZÉPISKOLÁBA/
TECHNIKUMBA JÁRÓ CIGÁNY/ROMA TANULÓK SZÁMA TANÉVENKÉNT.
FORRÁS: KERTESI-KÉZDI 1998, 454.

Korcsoport	Iskolai végzettség	%
15–39	Legfeljebb 8 általános	78
	Szaktanulmányok	18,6
	Legalább érettségi	3,4
40–59	Legfeljebb 8 általános	85
	Szaktanulmányok	12,3
	Legalább érettségi	2,8
60–99	Legfeljebb 8 általános	93,1
	Szaktanulmányok	5,8
	Legalább érettségi	1,1%

6. TÁBLÁZAT. ISKOLAI VÉGZETTSÉG KORCSOPORTONKÉNT 2003-BAN
FORRÁS: KEMÉNY-JANKY-LENGYEL 2004, 93.

Tehát a továbbtanulási utakban alapvetően megmutatkozik a különbség a többség és a roma/cigány lakosság között, ami gátja lehet a sikeres munkaerő-piaci elhelyezkedésnek. A felsőfokú iskolai végzettség tekintetében azt mondhatjuk, hogy Magyarországon 2011-ben a 15 éven felüli lakosság 17,1%-a rendelkezett diplomával. Ugyanezen csoporton belül a magát roma/cigány származásúnak valló lakosság 1,2%-a mondhatta el ugyanezt magáról. Területileg Budapesten koncentrálódik az iskolázottabb roma/cigány népesség, itt a diplomások aránya 6%, Csongrád megyében pedig 2,4%. (Forray-Híves 2013)

A 1990-es évek második felétől megnőtt a cigány gyerekek oktatásban való részvétele, jó eséllyel fejezik be általános iskolai tanulmányaikat.

Liskó Ilona 2001-es vizsgálatára olyan, 10. osztályos középiskolás tanulók körében került sor, akik eljutottak a szakmatanulás kezdetéig. 177 középfokú szakképző iskolát vizsgáltak. Ezek a roma tanulók általában falusi iskolába jártak és a közeli városi középiskolában folytatták tanulmányaikat. Egy részük alsó tagozaton kisegítő iskolába járt. Az általános iskolát a roma tanulók 3,2-es átlaggal végezték el. A roma középiskolások az idegen nyelv tanulásában voltak a leggyengébbek.

Pályaválasztás során a cigány gyerekek lényegében semmilyen felnőtt segítségre nem számíthatnak. Nem volt a családban sikeresnek számító továbbtanulási minta, hiányzik az ismeret. Nem tudják, mit kell teljesíteni a választott iskolába való bejutáshoz, s a szülők sem ismerik a szóba jöhető iskolákat. Gyakran az általános iskolai tanároktól sem számíthatnak segítségre ebben a témában.

A fentiek következtében a roma középiskolások iskolaválasztását hagyományos és bizonytalan gyermekkori elképzelések és a helyi iskola kínálata határozza meg. Általában olyan szakmát választanak, amire kevesen jelentkeztek.

2003-ban vizsgált középiskolás tanuló közül 67% vett részt érettségire felkészítésben, 33% szakmunkásképzésben. A roma tanulók esetében fordítottak az arányok. (Liskó 2001)

Az iskola- és szakmakínálat által befolyásolt és a véletlenek által irányított szituatív döntések igen gyakran olyan iskolába és szakmához irányítják a roma gyerekeket, amelyek sem képességeiknek, sem adottságaiknak nem felel meg, sem a munkaerő-piaci boldogulást nem teszik lehetővé. Ez az oka a roma középiskolások esetén a szakma- és iskolaváltásnak, illetve az egymás utáni különböző szakmák megtanulásának.

Az is gyakori, hogy csak a szakiskolai évek után derül ki, hogy manapság tartós munkahelyre, keresetre csak érettségi és szaktudás birtokában lehet jutni.

A fenti tényezők miatt a továbbtanulásra elszánt roma középiskolások csak kerülő utakon, sokkal hosszabb idő alatt, sokkal több erőfeszítés árán tudják megvalósítani eredeti pályaválasztási elképzeléseiket.

A középiskolába való bekerülés valamennyi gyerek számára jelentős változásnak számít, de a roma tanulók esetében különösen sok újdonságot jelent. A roma tanulók többsége faluról érkezik a középiskolába, itt ismerkedik meg az új környezettel, új emberekkel, új szabályokkal, új módszerekkel.

Tanulmányi eredményeiket a szakmát tanuló középiskolások fele (53%) úgy éri el, hogy saját bevallása szerint nem sokat tanul. Azok a roma középiskolások, akik a falusi általános iskolájukból érettségire is felkészítő középiskolákban sikerült továbbtanulniuk, komoly erőfeszítésre kényszerülnek annak érdekében, hogy az iskolák követelményeinek meg tudjanak felelni és az előnyösebb helyzetű tanulókkal lépést tudjanak tartani. A szakmunkásképző iskolákban a roma tanulók az idegen nyelvet nehezen sajátítják el. Ennek következtében a nyelvtanulásra fordított időt és energiát teljesen felesleges pazarlásnak tekintik. (Liskó 2009)

A középiskolás roma tanulók sikeres integrációja és mobilitása azonban nemcsak egyéni képességeiken, elszántságukon, ambíciójukon és szorgalmukon, nemcsak a kormányzat támogatásán, hanem a többségi társadalom befogadó készségén és nyitottságán is múlik. A többségi társadalomba beilleszkedni kívánó roma tanulók a középfokú iskolákban gyakran még több ellenállásra találhatnak.

A cigány tanulók nagyobb arányban vannak jelen azokban a középiskolákban, amelyekben hiányoznak a tárgyi és a finanszírozási feltételek: könyvtár, tornaterem, internet-hozzáférés, az alacsony presztízsű szakmákat oktató iskolákban. Ezekben az intézményekben nagyobb arányban vannak óraadók a tantestületben és a tanárok iskolázottsági szintje is alacsonyabb.

A 2000/2001-es tanévben a 9. osztályosok 16%-a bukott pótvizsgára, 9%-uk évismétlésre, a 10. osztályosok között ugyanez az arány 13% és 4%. Érdekeségként megemlítendő, hogy ahol a magasabb a cigány tanulók aránya mindkét évfolyamon, ott alacsonyabb volt a bukók aránya. A középfokú iskolákban a legfontosabb kudarcokat a lemorzsolódók aránya jelenti. A kutatás rávilágított, hogy a vizsgált iskolákba belépő cigány/roma tanulók 36%-a 9., 29%-uk pedig 10. osztályban hagyja félbe tanulmányait. Arányaiban tehát nagyon magasnak mondható a lemorzsolódás annak ellenére, hogy tanulmányi átlaguk ebben az első két évben nem rosszabb az iskolai átlagnál. Így tehát a kimaradás okai nemcsak a tanulmányi sikertelenségben, hanem iskolai és családi okokban egyaránt kereshetők. (Liskó 2005)

Mi az oka, hogy a cigány tanulók az oktatásban általában veszélyeztetettebbek nem roma társaiknál? Nyelvi hátrányokkal érkeznek, hiányos tárgyi kultúrájuk, hiányoznak az otthoni tanulás feltételei, rosszak a lakáskörülményeik, kevésbé motiváltak, szülők elvárásai nem elegendőek, nehezen alkalmazkodnak az oktatási intézmény által elvárt szabályokhoz. Ezek az okok

mind a szegénységből eredő jellemzők, így a középfokú iskolázottság esetében is megállapítható, hogy az alacsonyabb iskolai végzettség és a magasabb lemorzsolódási arány a tanulók szociális helyzetével, társadalmi státuszával áll összefüggésben.

Jelenleg az egyetemre vagy főiskolára járó cigány/roma fiatalokról nagyon kevés tudományos eredmény áll rendelkezésünkre.

A nappali tagozatra járó cigány diákok egyik gyakori jellemzője a viszonylag magas életkor, ami azzal van összefüggésben, hogy sokan családalapítás után kezdik el tanulmányaikat.

A környezet sokszor nem ismeri fel a roma fiatalok tehetségét, jobbra a szakmunkásképzésben kötnek ki. Az e kérdéssel foglalkozó kutatók arra kíváncsiak, hogy a felsőoktatásba bekerült cigány/roma tanulók iskolai életútja milyen sajátosságokat hordoz. A vizsgálatok eredményeit a következőképpen összegezhetjük.

Családi háttérüket jellemzi sok esetben a szélsőséges nyomorúság vagy az állami gondozottság nehézségei, ezért a hagyományos roma közösségből csak hatalmas erőfeszítések árán sikerül bejutniuk a felsőoktatásba. A roma családok szociális háttérére jellemző az alacsony foglalkoztatottság (az apák egyharmada foglalkoztatott). (Forray 2013)

Az iskolázottság tekintetében elmondható, hogy a felsőoktatásban tanuló diákok apáinak háromnegyede általános iskolánál magasabb végzettségű. Ám a diákok több mint egyharmadának van magasabb iskolai végzettséggel rendelkező testvére, tehát ahol elindul az iskolázás folyamata, ott már a fiatalabbak is könnyebben tanulnak tovább.

A felsőoktatásban tanuló mai cigány fiatalok közül minden második nem a szokásos úton jut el a felsőoktatásba, otthonról nem hozta magával az értelmiségivé válás készségeit, rutinjait. Ám azt is érdemes hangsúlyozni, hogy ma már – a rendszerváltás és a megfelelő törvények ratifikálása óta több mint két évtized múlt el – minden második roma/cigány diák a többséghez hasonló úton lép be a felsőoktatásba. (Szabóné 2013) A diákok háromnegyede nem beszéli a cigány nyelvet, de a közösséghez tartozás érzése nagyon fontos, amely arra utal, hogy növekszik az etnikai/nemzeti öntudat. (Forray 2013)

Kende Anna húszfős mintán készített mélyinterjú vizsgálatát három csoportba sorolta az életútinterjúkat, az azokban megjelenő mintázatok alapján: akinek a szülei egészen tudatosan a tanulást, a roma hagyományoktól való elszakadást tekintették az iskolai karrier szempontjából ideális közegnek; az első generációs roma értelmiség, amelynek az egyetemig vezető út során nagyobb fordulópontok voltak életében és a második generációs, akiknek a szülők a gyermekek számára a roma értelmiségi pályát jelölték ki. (Kende 2005)

OKTATÁSPOLITIKAI KÖRNYEZET, TÁMOGATÓ PROGRAMOK

A cigány/roma nemzetiségre vonatkozó oktatáspolitikai változások történetét jelen írásban a rendszerváltástól kezdjük. Ennek oka csupán a tananyag terjedelmi korlátja, így hangsúlyozzuk, hogy a cigányság iskolázottsági helyzetének megismeréséhez nagyon fontos információkkal szolgálnak az említett források, így bátorítjuk az olvasót, hogy használja őket.

A rendszerváltás utáni két évtized legfontosabb intézkedéseit a cigány/roma lakosság oktatásával kapcsolatban két egymástól nagyon eltérő iránnyal írhatjuk le: az 1993-ban született törvényben – törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól – az állam biztosította minden nemzetiség és etnikum számára a saját kultúra és nyelv ápolását az iskola intézményében is. Emellett pedig előír a cigány gyerekek számára felzárkóztató és tehetséggondozó programokat. Tehát jelen esetben a kultúraápolás és a hátrányok leküzdésére létrejövő programokat egyszerre, ugyanazon célcsoporton alkalmazzák, így mosva össze egy etnikai csoportot egy szociális jellemzőkkel leírható csoporttal. (Varga 2012) E folyamat eredményeképpen alakult ki az a közvélekedés, hogy a hátrányos helyzetű tanuló az egyben cigány/roma származású is. Ez természetesen nem igaz, hiszen a szociológiai kutatások alapján a kb. 700 000 főnyi mélyszegénységben élő ember egyharmada tartozik a cigány/roma kisebbséghez.

A hátrányos helyzetű és halmozottan hátrányos helyzetű diákok iskolai sikerességét számos program támogatja hazánkban. Ezeknek hatékonyságáról születtek hatásvizsgálatok, de mivel működésük nem tekinthető 10-12 évnél hosszabbnak, nehezen értékelhetjük ezeket. (lásd például: Kézdi-Surányi 2008)

Liskó Ilona 2006-ban megjelent tanulmánya a 2002 után kezdett intézkedéseket vizsgálta és összefoglalóan a következőket állapította meg. A szociálisan hátrányos helyzetű tanulók oktatása megkülönböztetett állami felelősséget jelent. Az eredményeket három csoportba osztotta.

1. Politikai eszközök:

- 2002: miniszteri biztos és hivatal felállítása
- kormányzati intézkedések a kirekesztés ellen (pl. jászladányi ügy)
- 2003: az oktatási törvény módosítása: az iskolai szegregáció tilalma
- 2005: törvenymódosítás tiltja az általános iskolai felvételi szelekciót
- 2007: felvételi tiltása és a körzeten kívülről jelentkezők közül a hátrányos helyzetű, halmozottan hátrányos helyzetű tanulók előnyben részesítése

2. Finanszírozási eljárások:

- bevezetik a „hátrányos helyzet” kategóriáját a juttatások elosztásánál (szülők csak általános iskolai végzettséggel rendelkeznek+gyermekvédelmi ellátás);
- integrációs normatíva bevezetése az általános iskolák részére;

- Országos Oktatási Integrációs Hálózat (2003) létrehozása az inkluzív pedagógiai kultúra terjesztése és a szegregációs formák felszámolása céljából; 45 bázisintézmény felállítása; kistérségi koordinátor kinevezése;
 - Pályázatok kiírása: HEFOP, Bursa Hungarica, Macika, Romaversitas.
3. Pedagógiai eljárások és programok:
- 2005: Útravaló programok: ösztöndíjrendszer
 - 2004: Arany János Tehetséggondozó Program kibővítése a Kollégiumi Alprogrammal

A fenti felsorolás óta több „bővítés” is történt. Egyrészt az Arany János Programot szakiskolákra is kiterjesztették. Másrészt a felsőoktatás rendszerében 2011-ben a kormányzat létrehozta a Keresztény Roma Szakkollégiumi Hálózatot. A roma szakkollégiumok alapítása nem újkeletű. 1998-ban hozták létre a Romaversitas Alapítvány Láthatatlan Kollégiumát, majd 2001/2002-es tanévben a Pécsi Tudományegyetemen a Romológia és Nevelésszociológia Tanszéken dolgozók megalapították a Wlisslocki Henrik Szakkollégiumot⁵⁸. A támogató programok tekintetében érdemes figyelmet szentelni a Pécsi Tudományegyetemen 2002 óta önállóan működő Romológia és Nevelésszociológia Tanszéknek⁵⁹. Ez a tudományos műhely alapvetően a cigány/roma népességgel kapcsolatos tudományos eredményeket gyűjti, dolgozza fel, kutatásokat végez és a cigány/roma népcsoport kulturális értékeit (nyelvek, hagyományok, szokások) igyekszik a hallgatók felé közvetíteni.

Visszatérve a roma szakkollégiumokhoz fontos elmondanunk, hogy ez a kezdeményezés hiánypótló, hiszen a felsőoktatásban azelőtt kifejezetten cigány/roma diákok számára nem létezett ilyen típusú szervezet. Az említett szakkollégiumok támogatják a diákjaik diplomához jutását és különböző eszközökkel (kompetenciafejlesztés, idegennyelv tanulás, szakmai- és közösségi programok) próbálják a közoktatásból hozott hátrányaikat kompenzálni. (Varga 2015a) Jelenleg tizenegy ilyen roma szakkollégium működik az országban, melyek egy-egy nagyobb egyetemvárosban találhatóak. A pécsi szakkollégiumról és a pécsi szakkollégiumban számos írás jelent meg a roma szakkollégiumokkal kapcsolatban, melyek főként a tagságot, a szervezetek működését és pedagógiai programjait vizsgálták. (Varga 2013; Forray-Gálantai-Trendl 2015; Trendl 2015) A pécsi szakkollégium hatékonyságát vizsgáló egy akciókutatást is végeztek a benne dolgozók, így erről bővebben is olvashatnak. (Varga 2015b)

58 Bővebben: <http://wlisslocki.pte.hu>

59 Bővebben: <http://nevtud.btk.pte.hu/content/bemutakozas-romologia>

ÖSSZEFOGLALÁS

Fenti tanulmányunkban arra törekedtünk, hogy az iskolázottsággal összefüggésben rávilágítsunk azokra a tendenciákra és pillanatfelvételekre, melyek bemutatathatják számunkra a magyarországi cigányság iskolázottsági helyzetét és annak változásait. Természetesen végig szem előtt tartottuk, hogy a pontos adatgyűjtés nehézségei miatt töredékekből tudjuk csak összerakni a teljes képet. Ebből kifolyólag az általános megállapításokat kellő körültekintéssel és kizárólag a releváns kontextusban szabad használni. Összességben elmondható, hogy az elmúlt ötven évben a cigányság iskolázottsága rohamos tempóban növekedett, de a mai napig elmarad ez a növekedés attól, amit a nem cigány/nem roma többségnél tapasztalható. Ebből az következik, hogy továbbra is szükséges olyan az esélyegyenlőséget célzó és a méltányosságot szem előtt tartó programokat működtetni az iskolarendszer minden fokán, melyek esélyt és valódi lehetőséget adnak a hátrányos helyzetben lévő cigány/roma népesség számára a társadalmi mobilitásra.

IRODALOM

- Fazekas Károly–Köllő János–Varga Júlia (2008, szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért*. Ecostat, Budapest. <http://mek.oszk.hu/08200/08222/08222.pdf>
- Forray R. Katalin–Hegedűs T. András (1998): *Cigány gyermekek szocializációja*. Aula, Budapest.
- Forray R. Katalin–Hegedűs T. András: (2003): *Cigányok, iskola, oktatáspolitiká*. Oktatókutató Intézet–Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Forray R. Katalin–Orsós Anna (2010): *Hátrányos helyzetű vagy kulturális kisebbség*. *Educatio*, 18, 1, 75–87.
- Forray R. Katalin–Híves Tamás (2013): Az iskolázottság térszerkezete, 2011. Iskolázottság. *Educatio*, 4., 493–504. http://epa.oszk.hu/01500/01551/00066/pdf/EPA01551_educatio_13_04_493-504.pdf
- Forray R. Katalin (2013): Cigány diákok a felsőoktatásban. In: *Az idő fogságától szabadon*. ÚMK, Budapest, 238–249.
- Forray R. Katalin–Galántai László–Trendl Fanni (2015): Cigány diákok a felsőoktatásban. Pécsi Tudományegyetem. <http://wlislocki.pte.hu/content/cigany-diakok-felsőoktatásban>
- Havas Gábor–Kemény István–Liskó Ilona (2001): *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Oktatókutató Intézet. Kutatás közben. Budapest, 2001. <http://mek.oszk.hu/09500/09513/09513.pdf>
- Havas Gábor (2004): Halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek – és az óvoda. *Iskolakultúra*, 4, 3–16. <http://epa.oszk.hu/00000/00011/00081/pdf/tan2004-4.pdf>
- Havas Gábor–Zolnay János (2011): Sziszifusz számvetése. *Beszélő*, 16, 6. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/sziszifusz-szamvetese>
- Kemény István–Jankó Béla–Lengyel Gabriella (2004): *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Gondolat–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Kende Anna (2005): „Értelmiségiként leszek roma és romaként leszek értelmiségi”. In: Neményi Mária–Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. ÚMK, Budapest. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/kisebbségek_kisebbsége/pages/kk_12_kende.htm
- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor (1998): *A cigány népesség Magyarországon*. Socio-typo, Budapest.
- Kézdi Gábor–Surányi Éva: Egy integrációs program hatása a tanulók fejlődésére. http://www.hier.iif.hu/hu/educatio_reszletes.php?id=71

- Ladányi János–Szelényi Iván (1997): Ki a cigány? *Kritika*, 12, 3–6. http://www.adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf443.pdf
- Liskó Ilona (2002): A cigány tanulók oktatási esélyei. *Educatio*, 11, 1, 49–62. <http://epa.oszk.hu/01500/01551/00019/pdf/43.pdf>
- Liskó Ilona (2005): *A roma tanulók középiskolai továbbtanulása*. Felsőoktatási Kutatóintézet, Budapest. http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:q-7k5TiMErkJ:www.hier.iif.hu/hu/letoltes.php%3Ffid%3Dkutatas_kozben/184+&cd=1&hl=hu&ct=clnk&gl=h
- Liskó Ilona (2006): *A hátrányos helyzetű tanulók iskoláztatási esélyei*. <http://oitk.tatk.elte.hu/hu/node/40>
- Liskó Ilona (2009): *Cigány tanulók a középfokú iskolákban*. <http://www.ofi.hu/tudastar/cigany-tanulok-kozepfoku>
- Pik Katalin (2000): A cigány gyerekek és az óvoda esete – I. *Esély*, 6, 25–41. http://www.esely.org/kiadvanyok/2000_6/pik.pdf
- Pik Katalin (2001): A cigány gyerekek és az óvoda esete – II. *Esély*, 1, 47–69. http://www.esely.org/kiadvanyok/2001_1/PIK.pdf
- Szabó-Tóth Kinga (2007): Adalékok a roma gyermekek óvodáztatásának kérdésköréhez. *Új Pedagógiai Szemle*, 3, <http://epa.oszk.hu/00000/00035/00112/2007-03-mu-Szabo-Toth-Adalekok.html>
- Szabóné Kármán Judit (2012): *A magyarországi roma/cigány értelmiség historiográfiája, helyzete, mentális állapota*. Doktori (PhD) értekezés, Pécs. http://www.nevtudphd.pte.hu/files/tiny_mce/Vedések/2012/szkarmanjudit_ertekezés.pdf
- Varga Aranka (2012): *A cigányságot érintő hazai oktatáspolitikai változások*. Előadás. Mandulavirágzás Tudományos Napok, Pécs. <http://www.mandula.pte.hu/index.php?p=contents&cid=402>
- Varga Aranka (2013): Roma szakkollégium az oktatáspolitikában. *Romológia folyóirat* 1. szám. 2013 nyár. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. http://romologiafolyoirat.pte.hu/?page_id=584
- Varga Aranka (2015a): *Az inklúzió szemlélete és gyakorlata*. Pécsi Tudományegyetem. 178-190 pp. <http://wlislocki.pte.hu/content/az-inkluzio-szemlelete-es-gyakorlata>
- Varga Aranka (szerk., 2015b): *Próbatétel*. A pécsi roma szakkollégiumi program értékelése.